

**UYGUR HALK KOŞAKLARINDA
TEMATİK SÖZ VARLIĞI**

Sakine KIYMIK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Ahmet KARAMAN

Haziran, 2019

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

UYGUR HALK KOŞAKLARINDA TEMATİK SÖZ
VARLIĞI

Hazırlayan
Sakine KIYMIK

Danışman
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN

AYFONKARAHİSAR 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Uygur Halk Koşaklarında Tematik Söz Varlığı” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13/06/2019

Sakine KIYMIK

İmza

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ahmet KARAMAN
Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Cüneyt AKIN
: Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ

İmza

Sosyoloji Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Sakine KIYMIK'ın **“Uygur Halk Koşaklarında Tematik Söz Varlığı”** başlıklı tezi 13.06.2019 günü saat 15.30' da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği' nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

UYGUR HALK KOŞAKLARINDA TEMATİK SÖZ VARLIĞI

Sakine KIYMIK

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Haziran 2019

Danışman: Doç. Dr. Ahmet KARAMAN

Uygur Türkleri, sözlü ve yazılı edebiyat alanında köklü bir geçmişe ve geleneğe sahiptir. Bu edebi ürünler içinde halk koşakları da önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Edebiyatında koşak olarak karşımıza çıkan türün diğer lehçelerde farklı adlandırma yoluna gidilse de bütün kültürlerde aynı duygu ve düşünceye hitap ettiği yadsınamaz bir gerçektir.

Bu araştırmanın konusunu Uygur halk edebiyatındaki koşaklar oluşturmaktadır. Koşaklar tematik söz varlığı açısından değerlendirilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Türk Halk Edebiyatı ve Uygur Halk Edebiyatındaki koşma hakkında değerlendirme yapılmıştır. İkinci bölümde Uygur koşaklarının transkripsiyon metni ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise Uygur koşakları konu, biçim ve söz varlığı açısından değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Uygur koşakları ve söz varlığı özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, Koşak, Söz Varlığı, Alıntı Sözler.

ABSTRACT

THEMATIC VOCABULARY IN UYGHUR FOLK POETRIES

Sakine KIYMIK

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS AND LITERATURES

June 2019

Advisor: Associate Prof. Ahmet KARAMAN

Uyghur Turks have a deep rooted (long standing) past and traditions in oral and spoken literature. In those literary works, folk poetry takes an important place. It is an undeniable fact that even if it is named differently in other dialects, koşak, known as a poetry of Uyghurs, is a literature genre which reflects the same feelings and thoughts in auctures.

Subject of this research is the poetry of Uyghur folk literature. The poetry is analyzed in terms of thematic vocabulary. In the first part of this study, there is an evaluation of poetry in both Turkish and Uyghur folk literature. In the second part, there is a transcription of Uyghur poetry and translation into Turkish. In the third part, Uyghur poetry is analysed in terms of the me, structure and vocabulary.

In this study, the features of Uyghur poetry and vocabulary are tried to show.

Keywords: Uyghur Turkish, Poetry, Vocabulary, Quotation.

ÖNSÖZ

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar en eski Türk boylarından biridir. Uygur Türkçesi, Türk dilinin Hakaniye Türkçesi içinde şekillenmiş ve gelişmiş edebi bir dildir. Uygurların eski Uygur ve Hakaniye Türkçesi ile işlenmiş zengin bir yazılı edebiyatı vardır. Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmada Uygur koşaklarının tematik söz varlığı üzerine inceleme yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Türk Halk Edebiyatı ve Uygur Halk Edebiyatındaki koşma hakkında değerlendirme yapılmıştır. İkinci bölümde Uygur koşaklarının transkripsiyon metni ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise Uygur koşakları konu, biçim ve söz varlığı açısından değerlendirilmiştir.

Çalışma boyunca yardım ve desteğini esirgemeyen ayrıca kaynak konusunda yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Ahmet KARAMAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Sakine KIYMIK

TRANSKRİPSİYON HARFLERİ

Uygur	Türkçe	Uygur	Türkçe
ئا	A a	ق	Q q
ئە	E e	ك	K k
ب	B b	ڭ	Ñ ñ
پ	P p	گ	G g
ت	T t	ل	L l
ج	C c	م	M m
چ	Ç ç	ن	N n
خ	X x	ھ	H h
د	D d	ئو	O o, Ö ö
ر	R r	ئۇ	U u, Ü ü
ز	Z z	ۋ	V v
ژ	J j	ئې	É é
س	S s	ئى	İ i
ش	Ş ş	ي	Y y
غ	Ğ ğ		
ف	F f		

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
TRANSKRİPSİYON HARFLERİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM UYGUR KOŞAKLARI

1. TÜRK EDEBİYATINDAKİ KOŞMA(KOŞAK) BİÇİMİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME	2
2. UYGUR KOŞAKLARI İLE İLGİLİ GENEL DEĞERLENDİRME	6

İKİNCİ BÖLÜM İNCELEME

1. UYGUR KOŞAKLARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI.....	10
1.1. TRANSKRİPSİYON (YAZI ÇEVİRİMİ)	10
1.1.1.Xelq Qoşaqłiri-Zamannıñ Eynigidur (Kiriş Söz Ornida)	10
1.1.2.Gülemxan Qoşığı	29
1.1.3. Sadır Palvan Qoşaqłiri.....	32
1.1.4. Bayanday Uruşı Heqqide.....	44
1.1.5. Mayımxan Qoşığı	48
1.1.6. Köç-Köç Qoşığı.....	50
1.1.7. Sari Caz Qoşığı	54
1.1.8. Almixan Heqqide.....	55
1.1.9. Siyit Noçi Qoşaqłiri	57
1.1.10. Laşman Qoşaqłiri	76
1.1.11. Ambal Zulumi Heqqide	97
1.1.12. Abduqadir Damollam Heqqide.....	98
1.1.13. Qayqa Davan Qoşığı	102

1.1.14. Taş Axunum Heqqide	106
1.1.15. Zalim Qazilar Heqqide	107
1.1.16. Xaň Qoşığı.....	108
1.1.17. Milli Neğme Qoşığı.....	117
1.1.18. Açıl.....	118
1.1.19. Sarixan Qoşığı	120
1.1.20. Rizvangül Heqqide.....	122
1.1.21. Aminem Heqqide.....	123
1.1.22. Qembernisa Qoşığı.....	125
1.1.23. Aq Dadam	126
1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA	127
1.2.1. Halk Koşakları Zamanın Aynısıdır (Giriş Sözü Yerine).....	127
1.2.2. Gülemhan Koşağı.....	146
1.2.3. Sadir Pehlivan Koşakları.....	149
1.2.4. Bayanday Savaşı Hakkında.....	161
1.2.5. Mayimxan Koşağı	164
1.2.6. Göç-Göç Koşağı.....	166
1.2.7. Sari Caz Koşağı	170
1.2.8. Almixan Hakkında	171
1.2.9. Siyit Noçi Koşakları	173
1.2.10. Laşman (İşçi) Koşakları	192
1.2.11. Başkan Zulmü Hakkında	212
1.2.12. Abdukadir Damollam Hakkında.....	214
1.2.13. Kayka Davan Koşağı	218
1.2.14. Taş Ahunum Hakkında	221
1.2.15. Zalim Kadılar Hakkında	223
1.2.16. Maden Koşağı.....	224
1.2.17. Milli Nağme Koşağı.....	232
1.2.18. Açıl.....	233
1.2.19. Sarihan Koşağı	236
1.2.20. Rizvangül Hakkında	237
1.2.21. Aminem Hakkında	239
1.2.22. Kembernisa Koşağı.....	240
1.2.23. Ak Babam	241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BULGULAR

1. UYGUR KOŞAKLARININ SÖZ VARLIĞI.....	243
1.1. KONU VE BİÇİM YÖNÜYLE DEĞERLENDİRME	243
1.2. SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRME	247
1.2.1. Fiillerle İlgili Söz Varlığı	247

1.2.1.1. Fiiller	247
1.2.1.2. Birleşik Fiiller	254
1.2.2. Organ Ve Uzuvarla İlgili Söz Varlığı	256
1.2.3. Zamanlarla İlgili Söz Varlığı	256
1.2.4. Soyut Kelimelerle İlgili Söz Varlığı	257
1.2.5. Mekân İle İlgili Söz Varlığı	258
1.2.6. Gökyüzü Cisimleri Ve Gök Olayları İle İlgili Söz Varlığı.....	259
1.2.7. Yeryüzü, Yeryüzü Şekilleri İle İlgili Söz Varlığı.....	259
1.2.8. Doğa Olayları İle İlgili Söz Varlığı	260
1.2.9. Sular, Su Kaynakları İle İlgili Söz Varlığı.....	260
1.2.10. Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı	260
1.2.11. Bitkilerle İlgili Söz Varlığı.....	261
1.2.12. Madenler, Mineraller İle İlgili Söz Varlığı	261
1.2.14. Yer-Yön Bildiren Sözler İle İlgili Söz Varlığı.....	262
1.2.14.1. Coğrafi Yönler	262
1.2.15. Toplum Yaşamıyla İlgili Söz Varlığı	262
1.2.15.1. Aile, Akrabalık, Dostluk, Arkadaşlık Terimleri İle İlgili Adlandırmalar	262
1.2.16. Yaşam Ve Canlılarla İlgili Söz Varlığı.....	262
1.2.16.1. Yaşam-Ölüm, Yaşamın Çağları, Canlılarla İlgili Genel Kavramlar	262
1.2.17. Beden Yapısı Ve Sağlık İle İlgili Söz Varlığı	263
1.2.17.1. Beden, Beden Yapısı	263
1.2.17.2. Sağlık-Hastalık-Sakatlık	263
1.2.18. Özel İsimlerle İlgili Söz Varlığı.....	264
1.2.18.1. Kişi Adları	264
1.2.18.2. Yer Adları.....	265
1.2.19. Alıntı Sözler	267
1.2.19.1. Karışık Alıntılar	267
1.2.19.2. Çinçeden Geçen Kelimeler	271
1.2.19.3. Rusçadan Geçen Kelimeler	271
1.2.19.4. Farsçadan Geçen Kelimeler	272
1.2.19.5. Arapçadan Geçen Kelimeler	275
1.2.20. Farsça Olumsuzluk Ön Eki İle Kurulmuş Kelimelerle İlgili Söz Varlığı.....	280
1.2.21. Sayılarla İlgili Söz Varlığı	281
1.2.21.1. Sayı Sıfatları.....	281
1.2.22. Zamirler	290
1.2.22.1. Kişi Zamirleri	290
1.2.22.2. İşaret Zamirleri.....	292
1.2.22.3. Belirsizlik Zamirleri	293
1.2.22.4. Soru Zamirleri	294

1.2.22.5. Dönüşlülük Zamiri	296
1.2.23. Ünlem	298
1.2.23.1. Duygu Ünlemleri.....	298
1.2.23.2. Seslenme Ünlemleri	298
1.2.23.3. Gösterme Ünlemleri	299
1.2.23.4. Sorma Ünlemleri	300
1.2.23.5. Cevap Ünlemleri	300
1.2.24.Yardımcı Sözler	301
1.2.24.2.Bağlaçlar	310
2. METNİN SÖZLÜĞÜ.....	317
SONUÇ.....	383
KAYNAKÇA	387
EKLER.....	389
EK-1. METİN	389

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Sayı Sıfatları.....	290
Tablo 2. Zamirler.....	298
Tablo 3. Ünlemler.....	301
Tablo 4. Edatlar	310
Tablo 5. Bağlaçlar	316

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1. Fiillerle İlgili Söz Varlığı	255
Şekil 2. Birleşik Fiiller	256
Şekil 3. Özel İsimlerle İlgili Söz Varlığı	267
Şekil 4. Karışık Alıntılar	270
Şekil 5. Alıntı Sözler İle İlgili Söz Varlığı	280

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Ar. : Arapça

Bk. : Bakınız

Ç. : Çince

Far. : Farsça

Rus. : Rusça

s. : Sayfa

TDK : Türk Dil Kurumu

Uyg. : Uygurca

GİRİŞ

Uygur Türklerinin Doğu Türkistan’da yarattığı ve geliştirdiği kültür varlıkları çok zengindir. Uygur Türkleri kültür varlıklarıyla, kültür zenginliklerini korumak ve geliştirmek için büyük mücadeleler vermişlerdir. Dil, bir milletin anılarının ve ortak hissiyatının depolandığı unsurdur. Dil olmazsa kültür olmaz, kültür olmazsa milli kimlik olmaz.

Halk edebiyatı nazım biçimleri içinde en çok sevilen ve kullanılan koşmadır (Dilçin, 2016: 305). Halk arasında özel bir ezgiyle okunan şiire koşma adı verilir. Koşmalar genellikle lirik konularda yazılır. Aşk duyguları, üzüntüleri, acıları, sevgiliye kavuşma isteği, ayrılıktan yakınma, doğayla ilgili türlü duygu ve düşünceler hep koşma ile anlatılmıştır (Dilçin, 2016: 306).

Uygur Türklerinin Xeliq Égiz İcadıyiti olarak adlandırdıkları anonim halk edebiyatında koşaklar, en çok 7’li ve 8’li hece ölçüsüyle dördlüklerle söylenmektedir (Öger, 2006: 402). Koşaklarda ilk iki mısra doldurmadır, asıl söylenmek istenen 3. ve 4. mısralarda yer alır. Bu özelliği ile koşaklar manilere benzemektedir.

Uygur edebiyatında önemli bir yere sahip olan koşaklar, yaşanan mücadelelerle yakından ilişkilidir. Halkın verdiği mücadeleler koşaklar ile dile getirilmiştir. Halk, koşaklar sayesinde tarihini öğrenme fırsatı bulmuştur.

Bir dilin sözvarlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.

Hazırladığımız bu tez ile Uygur koşaklarının tematik söz varlığını ortaya koymayı hedefledik. Uygur Türkçesinin söz varlığı üzerine tespitlerde bulunduk. İncelememizde “Uygur Xelq Tarixi Qoşaqliri” adlı eser esas alınmıştır. İncelemede 23 adet koşak metni üzerinden hareket edilmiştir. Koşaklar transkribe edilmiş ve Türkiye Türkçesine altarılmıştır. Tematik söz varlığı incelemesi ile sözlerin kavram alanlarına göre sınıflandırması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

UYGUR KOŞAKLARI

1. TÜRK EDEBİYATINDAKİ KOŞMA(KOŞAK) BİÇİMİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

Koşak ya da koşma adıyla bilinen nazım biçimi gerek Türk halk edebiyatında gerekse Uygur ağız edebiyatında en çok sevilen ve kullanılan nazım biçimidir. Koşma terimine ilk defa Divanü Lügati't-Türk'te rastlıyoruz. “Koşug: Şiir, koşma, kaside” olarak geçmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 161). Türk halk edebiyatındaki koşma için Dilçin, “Halk edebiyatı nazım biçimleri içinde en çok sevilen ve kullanılan koşmadır.” demektedir (Dilçin, 2016: 305).

Halk edebiyatı nazım biçimleri içinde en çok sevilen ve kullanılan koşmadır. Hece ölçüsünün (6+5) ya da (4+4+3) duraklı kalıbıyla yazılır. Koşmalar dörtlükle yazılır ve kendine has uyak biçimi vardır: baba-ccca-ddda...

Koşmanın son dörtlüğünde şairin mahlası yer alır. Koşmalar; aşk, üzüntü, lirik, tabiat güzellikleri gibi çok çeşitli konularda yazılmıştır. Atasözleriyle şekillenen koşaklarda baht, kader vb. konularda anlatılmıştır. Örnekler:

Eğer benim ile gitmek dilersen
Eğlen güzel yaz olsun da gidelim
Bizim iller kıraçlıdır aşılmaz
Yollar çamur kurusun da gidelim

Aşamazsın Karaman'ın ilini
Köprüsü yok geçemezsin selini
Gerdan yaylasının perçem belini
Lale sümbül bürüsün de gidelim

Sökülsün dağların buzu sökülsün
Öne insin çöl ovaya dökülsün
Erzurum dağının karı çekilsin
Ak koyunlar yürüsün de gidelim

Karac' oğlan der ki buna ne fayda
Hiç rağbet kalmadı yoksula bayda
Bu ayda olmazsa gelecek ayda
On bir ayın birisinde gidelim (Karacaoğlan) (Dilçin, 2016: 306)

Bâd-ı sabâ selâm söyle o yâre
Mübârek hâtırı hoş mudur nedir
Nideyim yitirdim bulamam çâre
Mestân elâ gözler yaş mıdır nedir

O nazlı cânana uğrasa yollar
Bize mesken oldu kahveler hanlar
Yârin meclisinde oturan canlar
Hesap etsin yıllar beş midir nedir

Eğil güzel eğil saçın sürünsün
Aç beyaz göğsünü tenin görünsün
Evvel benim idin şimdi kiminsin
Gündüzün hoş geçen düş müdür nedir

Emrah eydür can bülbülü kafeste
Benim hasb-ı hâlim bildirin dosta
Kendim gurbet ilde dost kara yasta
Gitmiyor kervanım kış mıdır nedir (Ercişli Emrah) (Dilçin, 2016: 307)

Türk halk edebiyatında karşılıklı konuşma şeklinde yazılan koşmalar da vardır. Dedim-dedi şeklinde yazılan şiirler bunlara örnektir. Bu koşaklar soru ve cevap şeklinde düzenlenir. Soru ve cevaplar dörtlüklerde iki şekilde karşımıza çıkar. Bir dize soru bir dize cevap ve soru ve cevabı aynı dizede olacak şekilde düzenlenir. Bir dize soru bir dize cevap şeklinde şair sevgilisine hitapla soru sorarak başlar. Bir sonraki dizede ise sevgili cevap verir.

Önceki dizede şair sevgiliye hitap ederek bir soru sorar (Dilçin, 2016: 307).
Örnek:

Dedim dil-ber yanakların kızarmış
Dedi çiçek taktım gül yarasıdır

Dedim tane tane olmuş benlerin
Dedi zülfüm değdi tel yarasıdır.

Dedim dil-ber sana yazıldı kanım
Dedi niçin dersin benim sultânım
Dedim kimler sarmış ince miyânın
Dedi kendin sardın kol yarasıdır

Dedim bu Ömer'in aklını aldın
Dedi sevdiğine pişman mı oldun
Dedim dil-ber niçin sararıp soldun
Dedi hep çektiğim dil yarasıdır (Âşık Ömer) (Dilçin, 2016: 308)

Soru ve cevabı aynı dize içinde olan koşaklarda da yine şair soruyla başlar.
Sonra sevgili cevap verir (Dilçin, 2016: 308).

Uykudan uyanmış şâhin bakışım
Dedim sarhoş musun söyledi yok yok
Ak ellerin elvan elvan kınalım
Dedim bayram mıdır söyledi yok yok.

Dedim ne gülersin dedi nazımdır
Dedim kaşın mıdır dedi gözümdür
Dedim ay mı doğdu dedi yüzümdür
Dedim ver öpeyim söyledi yok yok

Dedim aydınlık var dedi aynımda
Dedim günâhım çok dedi boynumda
Dedim meh-tâb nedir dedi koynumda
Dedim ki göreyim söyledi yok yok

Dedim vatanın mı dedi ilimdir
Dedim bülbül müdür dedi dilimdir
Dedim Nesîmî şah dedi kulumdur
Dedim satar mısın dedi ki yok yok (Kul Nesimî) (Dilçin, 2016: 308)

Kelime oyunu ile kurulan koşmalarda vardır. Bunlar; dedim-dedi'li koşma, koşma şarkı, tecnis, musammat koşmadır. Ek getirilerek kurulan koşmalar ise; ayaklı koşma ve yedekli koşmadır. Kelime taşıması ile kurulan koşmaya da zincirbent (zincirleme) koşma örnektir (Oğuz vd., 2011: 257-258-259-260).

Tecnis koşma, bütün uyakların cinaslı olmasıyla kurulur.

Gevherî der benim yarım güzeldir
Güzel ağız, güzel gözlü güzeldir
Güzeli de güzel eden göz eldir
Anın için âşık oldum o yâra (Onay, 1996a: 129).

Koşma şarkı, ilk dörtlüğün ikinci ve dördüncü dizeleri diğerk dörtlüklerde nakarat olarak tekrarlanan koşmalardır.

Ruhları açılmış bir verd-i ahmer
Kaşları hilâldir hem iyd-i ekber
Güzellik tahtında ol iki server
Biri nazlı kuğu, bir toygundur

Gevherî nedendir kadd-i tubalar
Eylemez âşika hoş hoş edalar
Eğnime giydirip gitti abalar
Biri nazlı kuğu, bir toygundur (Dizdaroğlu, 1969: 84)

Musammat koşma, dizelerinde iç uyak bulunan koşmalardır. Her dizenin sonundaki uyak, dize içinde belirli duraklarda yinelenir.

Yesârî bu zâre, düştü ne çare
Eyledi âvâre, o kaşı kare
Âlem âşikâre, derdine çare
Sarınca o yâri merhemcesine (Onay, 1996a: 109-110)

Ayaklı koşma; koşmanın ilk dörtlüğünün ikinci ve dördüncü, diğerk dörtlüklerin de yalnız dördüncü dizelerine ziyade eklenmesiyle oluşan koşmalardır.

Ey benim cânânım can içre cânım
Şuh nevcivânım olma bî-vefâ
Rahmeyle bana
Ben sana kurbanım gel kes gerdanım
Dök yerlere kanım tek ol âşinâ

Olma bî-vefâ (Artun, 2001: 93-94)

Yedekli koşma, beyitleri arasına mani ya da değişik dize eklenmesiyle oluşturulan koşmalardır.

Zülali çağırır ben bir nökerim

Heyya gibi dilden zehir tökerim

Zehir meher tökerim

Aşk kılının çekerim

Tunçtan bedeb sökerim

Ey benim bal çekerim

Hiç deme Mevla Kerim

Haçan ki meydanda pençe çekerim

Her aşık sazını alsam el kınar (Elçin, 1986: 189)

Zincirbent koşma (zincirleme), dize sonundaki kafiye kelimesinin bir sonraki dizenin başında yer almasıyla oluşur.

Figân eylesin yok, yere bülbül

Bülbül bilir elbet gül kıymetini

Kıymetini kendi ne bilsin gönül

Gönül veren bilir dil kıymetini (Onay, 1996a: 120-121)

2. UYGUR KOşAKLARI İLE İLGİLİ GENEL DEğERLENDİRME

Uygur halk edebiyatında koşaklar çok önemli bir yer tutar. Uygur sözlü geleneğinin ürünü olan koşaklar geçmişin izlerini günümüze taşır. Koşaklar Uygur siyasi ve kültür tarihine ışık tutar. Koşaklar, hacim itibariyle kısa ve yoğun olmasına rağmen bir düşünce ve durumu kendine has bir şekilde ifade eder. Koşak kelimesi nazım şekli veya nazım türü için değil, halk şiirinin geneli için kullanılmaktadır. Adem Öger, koşak için “Koşak; koşmak, koşuk, koşaş gibi konuşma ve yazı dilinde çeşitli söyleyiş şekilleri olan; düzgün, kafiyeli sözlerin belirli bir ölçü ve ahenk içinde bir araya gelmesi" olarak tanımlamaktadır (Öger, 2006: 401).

Ezgili söylenip söylenmemesine göre koşaklar; nahşa, beyit ve koşak olarak sınıflandırılır. Koşaklarda en çok kullanılan nazım biçimi dörtlüktür ve hece ölçüsünün 4 ile 16 arasındaki kalıpları kullanılır. En çok 7’li ve 8’li hece kalıpları kullanılır (Öger, 2006: 401-402). Uygur halk koşaklarında halkın derdi, sevinci,

üzüntüsü, kahramanlıkları, savaşı, tabiat olayları, ayrılık, özlem vb. konular işlenmiştir.

“Koşak” eski yazılar içinde 11. asırda yazılan Kaşgarlı Mahmud’un “Türkî Diller Divanı”nda karşımıza çıkar. Kaşgarlı Mahmud koşma için “koşug” ifadesini kullanmıştır. Anlamını “şiir” , “kaside” olarak açıklamıştır. Yusuf Has Hacıp “Kutadgu Bilig” adlı eserinde ve 13. asırda yaşayan Mahmud Zemehşari’nin “Mukaddimetül Edeb” adlı sözlüğünde koşak için “şiir” anlamı kullanılmıştır. Ali Şir Nevayi’nin “Mizanül Evzan” adlı eserinde “koşak” kelimesi “şiir” değil, “eşule”, “ölen”, “beyit” diye geçmektedir (İsmayil, 1998: 371).

Uygur Türklerinin “koşak” olarak adlandırdığı kavrama, Azerbaycan Türkleri “goşma”, Türkmen Türkleri “dörtleme”, Kazak Türkleri “şuvmak türü”, Kırgız Türkleri “tört sap”, Özbek Türkleri “koşık”, Başkurt ve Tatar Türkleri “dürtyullık (şiğır)”, Çuvaş Türkleri de “takmak” demektedir (Öger, 2006: 401).

“Koşak” kelimesi “koş” fiiline isim yapan ek, “ak”ı eklemesiyle türer (İsmayil, 1998: 371-372). Günümüzde bir dörtlük içinde bir bütün düşünce ve fikri ifade eden, kişiler arasında yayılan ve şarkı söyleyen halk şiir örnekleri koşak diye dile getirilir. Koşak bilinen kıta, bent, kafiye ve ritim ahengi ile halk hikâyelerinden farklıdır. Şekli kolay, hacmi kısa ve güçlü gramer özelliği ile harika destanlardan farklıdır. Sadece dilinin canlılığı, şarkı olarak söylendiği ve halk arasında yayılan özelliği ile yazma şiirden farklıdır.

Koşakların içerik bakımından farklı tasnifleri yapılmıştır: "Uygur Xelîq Êğiz İcadıyiti" isimli eserde, Uygur halk koşakları şu şekilde tasnif edilmiştir.

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Mevsim-merasim koşakları (Mevsim-merasim koşakları)
3. İşki-muhebbet koşakları (Aşk-sevda koşakları)
4. Tarihi-kahramanlık koşakları (Tarihi-kahramanlık koşakları)
5. 16. yıl koşakları (1916 yılındaki olayları işleyen koşaklar) (Öger, 2006: 402)

Halk koşakları insan tarihinde varolan dil sanatından biridir. Atalarımız dili icat ettikten sonra, adım adım koşakları yaratmıştır. Koşak, müzik ve dans ile birlikte gelişmiştir. İnsanların istek ve arzularına göre koşaklar müziksiz de söylenmektedir. Uygur halk koşakları günümüzde müzikle söylenir ve yayılır. Koşaklarla müzik arasında etle kan gibi yakın ilişki vardır.

Müzikler koşaklara iki şekilde etki eder. Biri, koşakların icat edilmesine etki eder. Halk şarkıları kendi ses sistemlerine uygun olan yeni koşaklar meydana çıkarır. İkincisi, müzik koşakların yayılmasına ve uzun müddet saklanmasına dürtü olur.

Müzik, koşakları direk sanata dönüştürebilir. Sonuçta koşakların aslının kıymeti kişilere tesir ederek onların kalbinde saklanır ve uzun süre akıldan çıkmaz.

Halk edebiyatının, gelenek ve göreneklerle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu ve bu edebiyat ürünlerinin çeşitli icra ortamlarında ifade buldukları göz önüne alındığında, koşakların da bu tür ortamlarda doğdukları ve yayıldıkları anlaşılır. Bu açıdan bakıldığında, Novruz bayramı eğlenceleri, oturmuş adı verilen ve kış aylarında eğlenip vakit geçirmek üzere düzenlenen sazlı-sözlü toplantılar (meşrepler), kök meşripi denilen hasat merasimleri, mevsimlere göre kutlanan gül suruh, kırmızı gül, bahçe, kavun bayramı gibi bayramlar ve çeşitli meşreplerle toylar, bu icra ortamlarının en yaygın olanlarıdır (Öger, 2006: 403).

Uygur halk koşaklarının büyük bir kısmı sevda koşaklarıdır. Sevda koşaklarının önemli bir kısmını düğün koşakları teşkil etmektedir. Konu ve anlam açısından zengin, şekil bakımından göz kamaştıran Uygur koşaklarının çoğu halk tarafından şarkı halinde söylenirler. Düğün koşaklarında, kız ve erkek tarafının anneleri yavrularına övgü ve isteklerini dile getirmektedir.

Kız evinden, ailesinden ayrılırken âdet icabı ağlar. Bu ağlama, kızın evinden ayrılma üzüntüsünün ve evlenme sevincinin ifadesidir. Kızın arkadaşları da “kız göçürüş nahşısı” (kız götürme şarkısı) denilen koşağı söylerler. Örnek:

Yıglama kız, yıglama hoş bolursız
Karçugıdek yigitke koş bolursız
“Ağlama kız ağlama hoş olursun
Şahin diye yiğite eş olursun.”

Yıglama kız huşal bolgın toylışındur
Altun boyluk gül yigit oynışındur
“Ağlama kız, sevin, bugün düğünündür,
Altın boylu güzel yiğit sevgilindir.”(Kaşgarlı, 1998: 67)

Kızın annesi kendi kızını, erkeğin annesi kendi oğlunu överek koşak söyler. Bu koşaklara “yüz açkî nahşisi” (şarkısı) denir.

Kız annesinin ve kız tarafının okuduğu koşaklar:

Akkına yağlık içinde,
Bir tügün gül saklıdım.
Gülni alıp başımgı,
Tacı kilip çancıdım

El halayık tola keldi,
Hiç kişige bakmıdım.
Şunçe hekler arısıdın,
Özlirige saklıdım.

Bala kılsıla aydekkine,
Boyı kırçin taldekkine.
Kişi körse göldekkine,
Hizmet kılur erdekkine. (Kaşgarlı, 1998: 68)

Kız tarafının söylediği koşaklara cevap olarak oğul annesi ve oğul tarafının okuduğu koşaklar:

Bizmu oğul çong kılduk,
Bir molla-âlim.
Cinim balam tolun ayım,
Kıçe-kündüz tilividuk.
Emdi berdi hudayım.

Bazarlardan at alduk,
Sağrısı ala.
Yukurı mehelligin kız alduk,
Altundek bala.

Segiş uçun çumenzar,
Östeng boyı yakılıduk.
Şunce kızlar arısıdın,
Henim balamnı tallıduk.

Biri lenhar, biri muhar,
Kamlışıp kalar.
Kaçurining yilimidek,
Yepişip kalar. (Kaşgarlı, 1998: 69)

Uygur Türklerinin düğünleri ve düğün koşakları diğer Türk boyları gibi çeşitlidir. Bunları toplamak ve ayrıntılı incelemek, folklor zenginliklerinin ortaya çıkması bakımından önemlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

1. UYGUR KOŞAKLARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI

1.1. TRANSKRİPSİYON (YAZI ÇEVİRİMİ)

1.1.1.Xelq Qoşaqłiri-Zamanniñ Eynigidur (Kiriş Söz Ornida)

(s. 1)

Xelq qoşaqłiri bir elniñ eyni zamandiki siyasi, ictimai ehvalini çüşendüridigan pakittur. U, ictimai hadisilerni tipik misali boyıçe süretke élip turidigan kino opiraturi. Bir cemiyetniñ iqtisadiy, ictimai tereqqiyat ehvalini tekşürmekçi ikensiz, eyni zamandiki xelq qoşaqłiriğa muracet qiliñ.

U yanmu zeykeş,

Bu yanmu zeykeş.

Vay tar cahan,

Arqamdin egeş.

Şıncañda Şiñşisey zamanida çıqqan bu qoşaq 1932. yildin 1941. yıllarğıçe bandit Şiñdubenniñ öziniñ millitaristliq hökümranlığını çiniñtişta, keñ ammini qiriş-çépiş ve turma-zindan qatarlıqlarnı evc aldurğan, xelqqa téç bir nepes éliš, ne u yan, ne bu yanğa midirlaş erkinliğini bermigen devrini süretleydu. Mezkür qoşaqniñ 3.misrasidiki “Tar Cahan” bezide siyasi xevp yüzisidin, aşkara oquluşta gerçe “Tacixan” digenge yötkelsimu, qoşaqniñ esli çiqiriliş meqsidi (s. 2) ve 1. , 2. misraliriniñ pikir teqezzasi uniñ éniq “Tar Cahan” dep qoşaqqa qoşulğanlığını körsütüp turidu. U “Tar Cahan” bandit ve çoñ turmiçi Şiñ devridiki Tar Cahan idi.

Uniñ aldidikiraq cemiyetke xelq qoşaqłiri noqtisidin nezer salayli:

Matitey tulum saçqan,

Alvañni tola çapqan.

Xanniñ gépige kirmey,

Darğa ésilip yatqan.

Miladi 1925 yilliri Şıncañ rayoniniñ hakimiyet textidiki müstebit hökümet Qeşqer, Yeken qatarliq Alte Şeher terepte Matitey qatarliq qéri toñguzlarni mensepdar qilip kötürüş arqiliq öziğe yaqqidek semritken idi. U, öz éti “Ma”niñ bara-bara hakkisi yuquri kötürölüp, cenübiy Şıncañda hem memuriy, hem herbi hoquqni qoliğa kirgüzüp, Titey digen Ataq bilen özini közge ilmigan ehval astida mezkür “Ma”ğa yene bir “Ma” (Maşuvu) ni séliš arqiliq uni görğa uzatqan. Matiteyniñ tipik herkiti ve aqivitini, uniñ devridiki Qeşqerniñ siyasi, iqtisadiy, ictimai halitini şu bir xelq qoşığıla xulase qilip éytip béridu. Derveqe, Matitey qizil boyidin çıqqan néfitniñ dogini mom éqitip satturup, belkim uni sétivilişni xelqqe alvañ teriqiside téñip (s. 3) zulum qilğan. Şuña u, xelq tereptin “Momçi Taz” digen leqemge ige bolğan. Yene bir tereptin u nahayiti hakavurlişip, xanniñ-özidin yuquri memurniñ yarliğığa boysunmay, özi xan-özi beg bolivalğan. Neticide xelqniñ ahi ve eyni devridiki hakimiyetniñ yuquri dergahi uni darğa höküm qilğan. Mezkür dört qur qoşaq bizge kam digende ene şu çağdiki cemiyetniñ 4 xil ehvalini çüşendüridigan pakit rolini oynaydu.

Birinçi, hakimiyet: Mensepdarlar ara çoñ-kiçiklik talişış, yuquri-tövenlik talişış, kérek bolğanda çoñ béliq kiçik béliqni yiyiş.

İkkinçi, siyaset: U çağlarda xelq goyaki hökümetniñ imidigan emçigi bolup, işçi, dixan, ticaretçi, hünerven-kasiplar alvañ-yasaq tégide yencilgen.

Üçinçi, sanaet: Şıncañda 1920 yilliri téxi néfit kanlirini éçip paydilanğidek sanaet yoq. İctimai tereqqiyat néfit bulaqlirıǵa çömüç sélip yürüş ehvalida idi.

Tötinçi, ibret: Kimki xelqqe zulum qilidiken, uniñ aqiviti Matiteyniñkidek bolidu. Şu noqtılardin qariganda, xelq qoşığı her bir zamanniñ eynigidur ki, her bir cemiyet öziniñ heqiqi çiriyini bu eynekte köridu. Bu muqerrerliktur. Qoliñizdiki eynekmü şu vezipini ada qilidu.

Bu eynekte Uyğur xelqiniñ tarixida bolup ötken bir qatar ictimai, siyasi, iqtisadi ehvallarniñ eyni (s. 4) zamandiki menzirisini körünüdü, bu hadisidin mahiyetni körüşte höccetlik rol oynaydu.

Ene, Nozugum! U, Uyğur ayalliriniñ öz insani hoquqini qandaq qoğdıǵanlıǵını namayış qilğuçılarnıñ vekilliridin biri. U, ayallarnıñ toğra muhebbet, toğra turmuş, ippet-nomusi ve izzet-abroyini muhapizet qilişta, béşığa kelgen her qandaq müşeqqetni pisent qilmıǵan bir Uyğur ayılı.

Men Qeşqerdin çıqqançe,

Töşek sélip yatqan yoq.

Anam örgen çéçimğa,

Tağaq sélip baqqan yoq.

Üç kün yattım qomuşta,

Méni izdep kézermiş.

Tapalmay men Nozukni,

İttek marap yürermiş.

Qomuşlarğa ot qoysa,

Qéçip kirey deryağa.

Hergiz xotun bolmaymen,

Qalmaq ambal ebgäğa.

Ene, Qembernisa! U, özidin qéri kişige turmuşqa çiqışqa, öziniñ ixtiyarlıǵı bolmıǵan toynı qilişqa unımıǵan Uyğur qizliridin biri. U, öz iradisığa xılap işqa boysunuştın köre ölümni ela bilidu de, muhebbet mizanini himaye qiliş yolida qurban bolidu. Xelq qoşığı uni tövendikiçe süretke alǵan. Qembernisa'niñ anisi.

(s. 5)

Appaq saqal yulunup,

Dert üstige boldi dert.

Şirin qızım Nozuk ay,
Akañdinmu ayrıldım.
Héçkim mendek bolmiğay,
Qanatimdin qayrıldım.

Nozugumniñ Béşiğa Çüşken Dert-Elementlarni Eslep Éytqan Qoşığı:

Tögiler ağzi qamğaқта,
Bir akam bar Qalmaқта.
Qalmaqniñ şum niyiti,
Men Nozukni almaқта.

Tögiler béşi-tağ béşi,
Mölçerimiz yar qéşi.
Şu mölçerge yetkende,
Toxtimaydu köz yéşi.

Yollarni tola méñip,
Halsizlinip téliqtım.
Men bu yerge kélipla,
Yaman közge çéliqtım.
Yalañ ayaq su keçtim,
Tağniñ suyini içtim.
Çidimay Qalmaq zulmiğa,
Eziz cénimdin keçtim.

(s. 6)

Havani bulut basti,
Qar-yamğurlar yaqqili.
Qandaq çağda töreldim,
Dert-elemler tartqili?

Asmandiki sa boldum,
Yollar yürüp xar boldum.
Akam qaldi Qalmaq'ta,
Bir körmekke zar boldum.

Tagdin çüşken tört atliq,
Tötilisi boz atliq.
Tört atliqniñ içide,
Miniñ akam sumbatliq.

Ayiğimda kişen bar,
Qovuq qisar boynumni.
Midir qılmas bop qaldım,
Koyza qisip qolumni.

Çoruq keygen ayaqqa,
Tömür işkel boş keldi.
Cénim atam qéşidin
Bu yillarda kim keldi?

Sel emestur aqquçi,
Közdin aqqan yéşimiz.
Qamça, tayaq astida,
Ötermu bu béşimiz?

(s. 7)

Nozugumniñ Qéçip Bérip, Qomuşluq İçide Éytqan Qoşığı:

Alte ay yattim qomuşta,
Qomuş arilap kün çüşti.
Men Nozukniñ béşığa,
Tağdin éğir muñ çüşti.

Xuda saldi bu işqa,
Niyet püktüm qéçişqa.
Qalmaq çirikliri yaman,
Ot qoyarmu qomuşqa?

Üç kün yattim qomuşta,
Méni izdep kizermiş.
Men Nozukni tapalmay,
İttek marap yürermiş.

Qomuşlarga ot qoymas,
Men Nozukni tutalmas.
Men Nozukni tutqanda,
Öltürer, tirik qoymas.

Untumaymen Baqimni,
Qomuşluqta yatsammu.
Köñlüm undin ayrılmas,
Elem-külpet tartsammu.

Xudayim bergen günçemni,
Sülün yavuz üzelmes.

(s. 8)

Baqi yigit, mert yigit,
Zalim Qalmaq körelmes.

Bulbul hergiz sayrimas,
Altun baldaq qepezde.
Men Baqimni oylaymen,
Kıçe-kündüz, seherde.

Tögiler yatar öyda,
Baş buylisi boynida.
Tutsa Qalmaq Nozukni,
Urup-qiynaş koyida.

Çöl-cezire içide,
Yoqtur birer hemriyim.
Qomuşluqta dert tartip,
Ötti künüm aç-zirin.

Mañsañ Qeşqer yolığa,
Qeşqer yoli, yol bolğay.
Nozuq aciz bedenni,
Bir Xudayim saqlığay.

Nozuq özi tutqunda,
Géríp akam Poşqunda.
Men Nozukniñ derdide,
Baqi köyer yalqunda.

Qomuşlarğa ot qoysa,
Qéçip kirey deryağa,

(s. 9)

Hergiz xotun bolmasmen,
Qalmaq ambal ebgaga!

Nozugumniñ Cañgallıqlarda Yürüp, Dadisini Eslep Éytqan Qoşaqlırı
Men Qeşqerdin çıqqançe,
Töşek sélip yatqan yoq.
Anam örgen çéçimğa,
Tağaq sélip baqqan yoq.

Körelmidim atamni,
Aña qénip baqqan yoq.
Men Nozuktek héç xotun,

Yalguz çölde yatqan yoq.

Qaynap turgan qazanga,
Çömüç sélip baqqan yoq.
Altay yaz qéçip yürüp,
Tekyi qoyup yatqan yoq.

Tagdin çüşken lay suni,
Süzüp içer er qéni?
Mini Qeşqer şehrige,
Élip kiter er qéni?

Can atamni körelmey,
Ölüp kiter boldum men.
Qalmaqlarğa tutulup,
Solup kiter boldum men.

(s. 10)

Axir boldum aşkare,
Yoşurungili yer barmu?
Başqa qattiq kün çüşti,
Élip qaçar er barmu?

Nozugumniñ Aşığı Baqı Yigitniñ Égir Künlerde Nozugumni Séginip Éytqan Qoşığı
Alte ay baqtim qoyuñni,
Bir körmidim boyuñni.

Birer körsem boyuñni,
Qandaq qılay otuñni?

Qoyçı bolmas er idim,
Qoyçı qıldıñ, ey Nozuk.
Qalmaqni xoy qaxşatqan
Noçı qıldıñ, ey Nozuk.

Töge çaynar tal béşi,
Miniñ cayım yar qéşi.
Nozugumğa men amraq,
Meñgü köñlüm sirdişi.

Tal boyuñni körüşke,
Talçı akañ armanda.
“Nozugum” dep izdeydu,
Dertlik köñlüm arqañda.

Sen miniñdin sorima,
Bil qarap çirayimdin.

(s. 11)

Aşiq-meşuq bir otsun,
Tileymen Xudayimdin.

Darin¹öyi heyvetlik,
Miniñ yarim söletlik.
Baqi bilen Nozugum,
Aşıqtur qiyametlik.

Baqi Yigitniñ Ayğaqqı Bilen Uçraşqanda Éytqan Qoşığı

Baqi:

Nozuq yarim amanmu?

Ayğaqqı dostum, éytseñçu?

Ayğaqqı:

Nozuq yariñ amandur,

Süyünçeñni berseñçu?

Bügün Nozuk öyide,

İldam bérıp yetseñçu?

Baqi:

Andaq bolsa men baray,

Mendın xever éytseñçu?

Nozugum:

Nozuk qolum bağlandı,

Xelq-alemge añlandı.

Baqi yarım, sen üçün,

¹ Darin-Ambal

Yürek bağrim dağlandı.

Baqi yigit kelseñçu?

Yürek bağrim bassañçu?

(s. 12)

Süygen yariñ Nozukni,

Endi élip qaçsañçu?

Baqi:

Nozuk cinim ép qaçay,

Aği bolsa éytasañçu?!

Nozugum:

Aña aği şu bolur,

Yaylaq xelqi cim bolur.

Qaçqan başta muñ bolur,

Mükken caylar bük bolur.

Biz kitermiz bu yerdin,

Bargan kelmes diyarğa.

Ata-anam muñ qalur,

Köñülliri doq bolur.

İzdekçilar ciq tolur,

Biz bu yerdin ketkende.

Bulbul quşni solap qoysa,
Altun baldaq qepezge;
Köñli uniñ aram tépip,
Qaçmaq oyini qoyarmu?

Muñluq bolğan, géríp Nozuk,
Amragığa qanmisa;
Nozuk köñli amragidin,
Bir dem néri bolarmu?

(s. 13)

Nozuk başni tutqun qılsa,
Köñli uniñ tutqan yoq.
Yari üçün qurban bolsa,
Nozuk başta arman yoq.

Nozugum Bilen Baqi Yigitniñ Éytişqan Qoşığı

Nozugum:

Sen ségindiñmu méni?

Baqi:

Xoymu ségindim men séni.

Nozugum:

Sen qeyiriñde ségindiñ?

Baqi:

Men cigerimde séni.

Nozugum:

Sen miniñdin sormiğın,

Körgin çirayimdin éni.

Sen miniñ Baqım turup,

Derdimni bilgeniñ qéni?

Baqi:

Künde körmidim yarni,

Bir küni körermen dep.

Ümit üzmidim yardin,

Ölmisem süyermen dep.

Altınçı ay kirgen çağda,

Ara-gürcek xamanda.

Nuzuk yarni körüşke,

Baqi yigit armanda.

Neççe kün bolup ketti,

Nozuk yarni körmüdüm.

(s. 14)

Teqdir bolsa körermen,

Téxi ümit üzmüdüm.

Aldimdin çıqqan bir tuğ,
Nozuk yarnıñ ayğığı.
Köñülge kelgen tuyğu,
Amraq köñül bağıqi.

Nozugumniñ Tutup Kilingendin Kéyin, Küre Şehridiki Ambalniñ Öyide Turup
Éytqan Qoşığı

Kep qaldim bayavanga,
Çirik keldi davanğa.
On ikki kün bolğanda,
Men tutuldum qavanğa.

Şisen Mazi² baxşidur,
Ağıçisi xop yaxşidur.
Dertni éytip yığlaymiz,
Derdimiz muñ-naxşidur.

Atamni men séğindim,
Akamni men séğindim.
Tirikmikin şu atam,
Xever uqmay yıǵlıdım.

Akamğa yitelmesmen,
Atamni körelmesmen.

² Çoqur meniside

(s. 15)

Atamni körüp ölsem,
Hergiz arman qilmasmen.

Akam munda kilermu?
Mini élip kétermu?
Bir xeviri yoq uniñ,
Qeşqerge téç yétermu?

Nozugum Muñğul xocayinniñ öyidin çıqıp ketkençe, 6 ay qéçip yürüydü. Uniñ
cañgalda qéçip yürüp éytqan qoşığı

Alte ay yattım xamanda,
Nan püşürdüm samanda.
Aciz Nozuk cañgalda,
Atam yürer qayanda?

Sülün bérip yamulğa,
Eriz qiptu Cañcuñğa³
Cañcun yayı évetti,
Mendek aciz xotunga.

Yayı çıqti tutqili,
Ejdihardek yutqili.
On beş yayı kiliptu,

³ Herbi emeldar

Nozugumni tutqili.

Héçkim mendek bolmisun,

Balalarga qalmisun!

(s. 16)

Bizge kelgen dert-elem,

Héç bendige kelmisun!

Alte ay boldi yalguzmen,

Qeşqer yolini bilmesmen.

Xuda méni saqlisun,

Solunlarni körmesmen.

Nozugumniñ Doñ Yamulda Turup Éytqan Qoşığı

Amballarniñ xañzisi,

Ġulcida bar fañzisi⁴

Çaqay disem çeqilmas,

Qolumdiki koyzisi.

Xuda bergen ğunçemni,

Solun Qalmaq üzelmidi!

Xotun qilmaq qestimu,

Qeddimni püklelmidi!

⁴ Öy-cayi

Ayığımda kişen bar,
Boynumda taxtay tiŋgaze.
Élip qaçar Nozukni,
Bolsa yaxşı xoxenze.

Yamulniñ bar ögzisi,
On beş ğulaç toğrisi.
Körsem eski kigizdur,
Solanganlar mozisi.⁵

(s. 17)

Epiyun tergen solanniñ,
Toŋguz idi cozisi.
Oñ qolida davzisi.⁶
Sol qolida xozisi.⁷

Epiyun çekken callatlar,
Doñ Yamul'da tartidu.
Bir qayqara, zey öyde,
Nozuk cénim yatidu.

Davguañ Xandin xet kelse,
“Nozugumni ölter!” dep,
El- camaet éytidu:

⁵ Qalpaq

⁶ Piçaq

⁷ Epiyun salidiğan banka.

“Cennet rohi köter” dep.

Moytuñzi’da çapqanda,

Men aldida ölermen.

Mollilarniñ söziçe:

“Bihiş yüzi” körermen.

Nozugumniñ Zindanda Éytqan Qoşığı

Nozuk bilek bağlandı,

Öltürgili çağlandı.

Nozugum özi yalguz,

Şi Yamulğa solandı.

(s. 18)

“Nozugum” dep köp yiglap,

Atam Qeşqerde qaldı.

Yalguz mihrivan akam,

Qalmaq içide qaldı.

Kaşki körsem atamni,

Qalmaqtiki akamni.

Körmey ölüp kitermen,

Qeşqerdiki tağamni.

Men körmigen momamni,

Mini tuqqan anamni.

Çapsan béríp öltürüş!

Üç yaştiki balamni.

Yamul maña qiyindur,

Ölüm vaqti yéqindur.

Zalimlarniñ soriqi,

Paydisiz-bir tiyindur.

Aldimdiki callatlar,

Qiliçini oynutar.

Mini uşbu ölümdin,

Qandaq kişi acritar?

(s. 19)

1.1.2. Gülemxan Qoşığı

“Gülemxan” vaqesi 1820 yildin 1825 yilgiçe İli deryasi boyidiki “Oyman Bulaq” digen cayda yüz bergen. Bu yerde bir kembigel dixan bolup, uniñ Gülemxan ve Zilemxan digen ikki aça-siñil qızı bar iken. Çoñ qızı Gülemxan téxi on beş yaşqa kirmey turup, uni Engen Çolaq digen bir qéri Şaňyu mecburi halda öziniñ kiçik xotunluğığa almaqçı bolidiken, lékin, casaretlik Gülemxan Şaňyuniñ popuza qilişi ve aldap béqişiğa boy bermey, qattiq qarşılıq körsütidiken hemde vaqitniñ ötüşiğe egişip, özi yaxşı köridigan bir yigit bilen qéçip kétip, zalim Şaňyu “ölgendin kéyin, öz yurti Oyman Bulaq’qa qaytip kélidiken. Gülemxan heqqidiki qoşaq bir tarixi qoşaqla bolup qalmastin, belki Uyğur xelqiniñ toy qoşaqleri süpitidimu xelq arisida keñ tarqalğan. Uniñda, xelqniñ Gülemxanniñ bextsizlikige iç ağritip, zalim Şaňyularğa nepret bildürüş rohi medhilengen, azat zamanga bolğan intizarlığı eks éytilgen. Bu qoşaqlar tarixtin bu yan küçlük tesirge ige bolup kelmekte.

Gülemxanniñ qoş popugi,

Yerge tigemdu?

On beş yaşqa kirmey turup,

Erge tégemdu?

(s. 20)

Kimniñ-kimni yar tutuşni,

Her kim bilmemdu?

Özi süymey, meyli bolmay,

Erge tégemdu?

Gülemxanniñ turgan yéri,

Oyman Bulaqtur.

Gülemxanni zorlap alğan,

Şaňyu Çolaqtur.

Gülemxandin başqa qizni,

Qéri almamdu?

Gülemxénim çolaqlarğa,

Zaya bolmamdu?

Qoylirimni heydivettim,

Oyman Bulaqqa.

Gülemxanni tutup berdi,

Şaňyu Çolaqqa.

Gülemxanniñ qoş popugi,

Yerge sürüldi.

Yürektiki sériq sular,
Qanga örüldi.

Çiqip baqsam Gülemxénim,
Toyuñ kéledü.
Saña mikin, maña mikin,
Teqdir biledu.

(s. 21)

Alte-yette kepterliriñ,
Qondi térekke.
Tava tonda altun tügme,
Patti yürekke.

Gülemxanniñ keygen egni,
Taş péşi solcur.
Qéri bilen yatmañ hergiz,
Saqili sancur.

Gülemxénim obdan bala,
Çéçi az iken.
Gülemxanni alğan Şaňyu,
Tütek taz iken.

Qara köñül zalim Şaňyu,
Aldirima téxi.

Boynuñda bar Gülemxanniñ,
Qizil tirniği.

Rahet körüş zalimlarniñ,
Heqqi dimeñla.
Elem tartış kembegelge,
Baqi dimeñla.

Aman bolsaq yoqutarmiz,
Şañyu qérini.
Süyidiğan zaman kéler,
Herkim yarini.

(s. 22)

1.1.3. Sadir Palvan Qoşaqłiri

Sadir Palvan-İli Dixanlar Qozğiliñiniñ serkerdisi, yalqunluq xelq qoşaqçisi. U, 1798 yili küzde hazırqi Ğulca nahiyisiniñ Moltotxiyüzi yézisidiki bir yallanma dixan ailiside dünyğa kelgen.

18. esirniñ axirliri Çiñ sülalisi pütün Cuñguğa hökümranlıq qilivatqan çağlar bolup, Cuñgodiki her millet xelqiniñ turmuşı qattiq xani-veyrançılıq içide qalğan idi. Bu dehşetlik zulumlarni öz bésidin ötküzgen ve öz közi bilen körgen yaş Sadirniñ qelbide zulumğa qarşı öçmenliq oti yalqunlaydu. Çiñ sülalisi çiriklriniñ dixanlarni naheq cazalaşlırığa bir neççe qétim qarşı çıqıdu. Mana şuniñdin başlap uniñ nami el içide tarqilidu. Şundaqla u, eksiyetçi hökümet teripidin gumanliq dep sanilidu. Şuña u, öz yézisida turalmay, Ğulciniñ Qazançı digen yérinde 50 kişilik etret quridu ve uni 300 kişiğe tereqqi qıldurup eksiyetçi hökümetke qarşı qozğulañni başlaydu. Sadir Palvan yétekçiligidiki qozğulañçılar 1860. yildin başlap İli, Aşliq Séñi, Çilpeñze, Bayanday, Küre qatarliq kona qelelerni qolğa çüşürüp, Dixanlar Qozğiliñida ğelibe qazinidu. Sadir Palvan 40 yildin artuq küreş ceryanida 13 qétim türmige taşlinidu.

Lékin, bu éğir künler (s. 23) uniñ qeddini pükemeydu, eksiçe u, küreş davamida çéniqıdu, tedbirlik, qattıq qolluq, ötkür başlamçı bolup yétişidu.

Sadir Palvanniñ qoşaqılrıdın bir 19. esirdiki her millet emgekçi xelqniñ azap-oqubetlik turmuşı, ularniñ arzu-armanlırı ve küreşçan hayatını ruşen korıvalalaymız.

Sadir Palvanniñ Yamuldin Qéçip Çıqqan Vaqitlirida Éytqan Qoşığı

Yamulğa çüşüp qaldım,

Çusa bilen pıtlarğa.

Vañzi “pul” dep heydeydu,

Ülgürmeydu itlarğa.

Vañzi alsamla deydu,

Vañziğa nime lazım?

Yar xalta ivetiptu,

Yamulda yétip tazım.

Yamulda tola yétip,

Çéçim bir quçaq boldı.

Men Yamulni teşkende,

Qovurğam pıçaq boldı.

Yamulni téşip qoyup,

İkki çıqtım talağa.

Méni baqqan beş yayı,

Endi qaldı balağa.

(s. 24)

Yamuldin qaçqan vaxta,
Qazançı⁸ bilen qaçqan.
Çirikler qoğlap kelse,
Qar kéçip davan aşqan.

Yamuldin qéçip çiqip,
Tağlarni makan ettim.
Qosaq éçi yamanken,
Şalvurni⁹ kavap ettim.

Şalvurni kavap etsem,
Bir tatlıq bégir boldi.
Tağlarda qéçip yürüp,
Atlirim yégir boldi.

Égiz tağniñ qarğıyi,
Qışlığı şalañ oxşaş.
Hemriyimni¹⁰ yey disem,
Özemniñ balam oxşaş.

Yamuldin çiqqan küni,
Yoldaş bilen tépiştım.

⁸ Cay ismi

⁹ Fére iştan

¹⁰ Mingen éti

Qoqlap çiqqan çirik bilen,
Üç küngeçe étiştim.

(s. 25)

Men bilmes ne Yamul bar,
Boldi yürügüm pare.
Bala kelse béşimğa,
Tartmasqa nime çare?

Men Yamuldin qaçqanda,
Bir Mancu bilen qaçqan.
Salasunğa solap qoysa,
Qulup tolğap, işik açqan.

Yamuldin qéçip çiqip,
Beş kün mañdim piyade.
Bir Muñgul mañgin deydu,
Dölet bersun ziyade.

Yamuldin qaçqan küni,
Yatqan yérin Yan Bulaq.¹¹
Xudayimdin tileymen,
Maña bersun bir ulaq.

Yamuldin qéçip çiqip,

¹¹ Cay ismi

Ağamça tépip aldim.

Men mingen ala atni,

On serge sétip aldim.

Yamuldin qaçar çağda,

Losişi amal tapti.

Sipilni téşip qoyup,

Töşükke çaçan yaptı.

(s. 26)

Yamuldin qéçip çiqip,

On kün mañdim piyade.

Tutamdu, tutalmamdu?

Buyruq bilen irade.

Yamuldin qéçip çiqip,

Xiyal kirdi béşimğa.

Piçaq, çaqmıgım xalta,

Şavanxan qayaşımğa.

Yamulniñ yağaçliri,

İgiz qarığay çeñze.

Sadir digen xoxenze,

Qolida qiliç, neyze.

Yamulniñ yağaçliri
Qizil sirda sirlaqlıq.
Méni baqqan beş yayı,
Urumçıde solaqlıq.

Yamulniñ yağaçliri,
İgiz qarığay çeñze,
Yamuldin qéçip çıqqan
Sadır özi xoxenze.

Yamulniñ yağaçliri,
Ala-ala alimaç.
Men Yamulda yatqanda,
Balılar qaldı yalıñaç.

(s. 27)

Sadır bir oğul bala,
Yavan yerni xalaydu.
Bir yambu bérıp qoysam,
Öltürmeydu, palaydu.

Sadır Palvanniñ Béşidin Köçürgen Dert-Elementlerni Yadığa Keltürüp Éytqan Qoşığı
Sadır dep étim yaman,
On beş yaşta atalğan.
Deslepte tutulğanda,
Qumul Xanga palanğa.

Sadirmi tutup bergen
Aq Cañzidiki Şaňyu.
Can baqmaq üçün sattım
Qumul şehrde yaňyo.

Telkiniň tégi deydu,
Bu yatar makanimdur.
Nime qilsaň qıl Şengen,
Bu siniň zamaniňdur!

Sadir menu-Sadirmen,
Sadir bolmay kimdurmen.
Tağ yolini sorisaň,
Birni qoymay bilurmen.

Yollarda kétép birip,
Qattiq nénimni yidim.

(s. 28)

Bir Mancu sorap idi,
Men özüm xenbin¹² didim.

Sadirmiň mingen éti,
Sağrisida alisi.
İlida xotun qaldi,

¹² Xenzu eskiri meniside

Quçıgıda balisi.

Çirik çıqti yéyilip,

Sadir atti pétinip.

Dalidiki qara taş,

Cuvamni aldi yépinip.

Qoğlap çıqqan çirikniñ,

Mingen atliri qaşqa.

Çirik atidu taşqa,

Sadir atidu başqa.

Latidin “popuş” tikse,

Körmigenler “xey” deydu.

Sadiriñ üni çıqsa,

Çirik qorqup “hey” deydu.

Çoñ yolda kitip barsam,

Bir çirik “Meke” deydu.

Başqa tartip bir salsam,

“Boldi mañ, kété” deydu.

(s. 29)

Ésit, ömrüm ötüp ketti,

Zey zindanda-solaqta.

Hiçbir rahet körmüdüm,

Elem tartip qamaqta.

Aylinip tola yürüp,

Xoyma ziriktim şedin.

Xudayim ayrimisun,

“Qazançı” digen yerdin.

“Qazançı” digen yerni,

Çirikler tapalmaydu.

Yiraqtin qarap tursam,

Bir döñdin aşalmaydu.

Sadir yatqan kamağa,

Uçar qanat kirmeydu.

Men bu yerde yürimen,

Balilirim nime yeydu?

At mindim köreñ qaşqa,

Sekrettim taştin-taşqa.

Çirik atidu taşqa.

Sadir atidu başqa.

Qar kéçip tola méñip,

Ötügümni höl qildim.

Taşqa malxay keygüzüp,

Çiriklerni gol qildim.

(s. 30)

Çirik qaçti İliğa,

Étip çüşürdüm bilığa.

Sekrep çüşüp étimdin,

Neyze tiqtim géliğa.

İzdeşke purset bermey,

Zalim qamçiliq çıqqan.

Bu dertlerge çidimay,

Sadir atlinip çıqqan.

Méni tutimen digen,

Sen tağliq, qara tağliq.

Méni sen tutalmaysen,

Oğul balimen qañruq.

Aq boz étim amanmu?

Kök boz étim amanmu?

Çiriklerni öltürgen

Sadir özi yamanmu?

Balilirim yitim qaldi,

Qiçqarsam ünüm yetmes.

Qorqmas geyritim bardur.

Ol üçün bəşim ketmes.

Sadir Palvanniñ El-Yurtini, Bala-Çaqisini Səginip Éytqan Qoşığı

Atisidin yitim qalğan,

Anisidin yitim qalğan.

(s. 31)

Yitim qalganda men alğan,

Hemide atlıq aman barmu?

Aq boz étim aç qaldi,

Bir étek saman barmu?

Ağzimğa ilim salğan,

Damollam aman barmu?

Aq boz atqa nan bergen,

Toruq atqa çöp bergen,

Sadir üçün can bergen,

Hemide atlıq aman barmu?

Méhmanlar kilip çüşken,

Çiraqlar yénip öçken,

Gemkin könlümni yeşken,

Sariyim aman barmu?

Öyümniñ tōride yétip,

Saçqanni marap yatqan,
Kala göşini teñ yigen,
Möşüklirim aman barmu?

Bosoğamni bésip yatqan,
Kéçe-kündüz qavap yatqan,
Capayimni tola tartqan,
Boynaqlirim aman barmu?

Çoñ akamniñ balliri,
Méni kiçik dadam deydu.

(s. 32)

Méni kiçik dadam digen,
Qulunlirim aman barmu?

Altinçi aynin vaqtida,
Mive-çive pişidu.
Özi pişip özi çüşken,
Alma, ürük aman barmu?

Çoñ Küreniñ yolida,
Aldim Hémidemge yélim.
Beş balamniñ içide,
Eñ kiçigi Memet Élim.

Ruşengül dep balam bar,
Dada deydu hecep tatliq.
Beş balamniñ içide,
Kiçigi Denixan atliq.

Beş balamniñ içide,
Çoñi “Yenname” oquydu.
Méni Moytoñzida çapsa,
Ténimni qağa çoquydu.

Urumçige palandim,
Hémide toqaç yaqqin.
Beş balam yétim qaldi,
Ténetmey obdan baqqin.

Sadir dep étim qaldi,
Dañzida xétim qaldi.

(s. 33)

1.1.4. Bayanday Uruşi Heqqide

1851 yili Yanvarda, Xoñşoçuen rehberlik qilğan Teypiñ-Tyengu qozguliñi Goañşi ölkisiniñ Seyciñsen rayoni Ciñtyen yézisida kötürölüp, 2 yilğa yetmigen vaqit içide 8 ölkige tarilip, nahayiti zor tesir peyda qildi. Qozgulañçi qoşun Nenciñni payitext qilip, 14 yil Çiñ sülalisige qarşı inqilaviy hakimiyetni tutup turdi. Lékin, çirip ketken Çiñ sülalisi hökümiti cahangirlar bilen til biriktürüp yerlik millitaristlardin Ziñgofen, Ziñgoçuen, Lixoñçañ, Zozañtañ qatarliqlarni yölep turğuzup, bu Dixanlar Qozguliñini meğlup qildi. Çiñ sülalisi hökümiti Teypiñ

Tyengüni basturup bolğandin kéyin, Şendoñdiki nendañ, ğerbiy şimaldiki xuyzular qozğulañlirini bésiq turup andin Şıncaña ilgirliĝen idi.

Xétimni oqup baqsañ,

Beş balam yétim qaldı.

Küre yolida yürüp,

Mepeñ sundimu Şeñgen?

Sadirni tutup bérıp,

Köñlüñ tindimu Şeñgen?

Bügün küñge peyşenbe,

Kel, mepini qoş endi.

Urumçıge palandim,

El-ağıne xoş endi!

(s. 34)

Şıncañniñ İli rayonidiki qozğulañ ve bu qozğulañ neticiside qurulğan “İli Sultanlıĝı” ene şı Teypiñ-Tyengu inqilaviniñ yéñi tarixi şaraittiki davamidur. Bayandaydiki qozğulañ çirikleşken Çiñ sülalisi hökümranlıĝıĝa qarşı élip bérilğan bir qétimliq dıxanlar inqilavi boldı.

Çiñ sülalisi coñğarlarnı tincitip, özün ötmey Şıncaña esker turğuzdı. İli rayonida Cañcun mehkimisi qurup, yüz miñĝa yéqin çirik toxtattı. Bir qisim yuquri qatlam eksiyetçiler yerlik fiodallar bilen birlişip, xelqni talan-tarac qıldı. Bac-séliqlar konisiniñ üstige yéñisi çaplinip turdı. Emgekçi xelq halaket girdaviĝa kélip qaldı. İli asminini qap-qara bulutlar qaplıvalğan ene şundaq şaraitta, 1864 yili İlidiki Uyğurlar ve başqa millet emgekçiliri qolliriĝa tömür toqmaq élip, yerliq fiodal-emeldarlarĝa qarşı ceñge atlinidu. Eksiyetçi hökümetniñ emeldar ve eskerliri Bayanday ve Küre sépilliriĝa békinidu. Sadir Palvan başçılıĝidiki qozğulañçılarnıñ aldida turğan mühim vezipilerniñ birisi İlidiki eksiyetçi hökümrannıñ memuriy ve herbi merkizi bolğan

Bayanday sépilini éliš idi. Biraq, sépil nahayiti müstehkem bolğini üçün qozğulañçılar derhal sépil içige bosup kirelmeydu. Qozğulañçılar bu heqte köp baş qatur idu. Ular Bayanday sépilğa ikki qétim hücüm qilidu. Sépil astığa lexme kolap, dora kömüp sépilni partlitip, umumi hücümğa eplik (s. 35) ve dağdam yol açidu. Andin qozğulañçılar sépilğa bésip kirip emeldar ve eskerlerni meğlup qilip gelbini qolğa keltüridu. Bu qoşaq tarixta bolup ötken ene şu Bayanday uruşı heqqide toqulğan.

Cañcun digen iplasniñ,
Zulumıǵa çidimay;
Çiqti xelq sépilğa,
Ğezeplinip toxtimay.

Qorqup cañcun alvasti,
Kirdi sépil içige.
Mehkem iken sépili,
Yetmiduq hiç épige.

Qorşap turğan xalayıq,
Özgertmidi gépini.
Şu sépilğa kirişniñ
Qilmaq boldi épini.

Capa çekken yarenler,
Pida qildi cénini.
Darvaziǵa ot qoysa,
Taqivaldi içini.

Qaldi hemme qayğurup,

Oylap, çayqap béşini.

Çiqip Sadir Palvan,

Qolğa aldi téşişni.

(s. 36)

Kolap sépil tégini,

Kömdi köplep dorini.

Pilta bilen ot yaqti,

Qilip obdan épini.

Gümbürligen ün bilen,

Veyran boldi sépili,

Ġémini yep Cañcunniñ,

Hoduquşti çirigi.

Şunda xelq yügürdi,

Anda qattiq ceñ boldi.

Teyyar taplar ölügi,

Sépil bilen teñ boldi.

Cañcun başliq çoñliri,

Töt işikke yügürdi.

Özini özi başlap,

Ölümige ülgürdi.

Şukunila xalayıq,
Düşmenlerni çépişti.
Gezep bilen géliga,
Neyzilerni tiqişti.

Talqan yigen xelqler,
Nimetlerge yitişni.
Azat bolup zulumdin,
Muñlirini éytişti.

(s. 37)

1.1.5. Mayimxan Qoşığı

1864 yilidin 1871 yilgiçe bolğan mezgillerde Uyğur xelqi Mençin hökümlarlar sinipiniñ parixor emeldarliri ve öz milliti içidiki zimindar, cazanixor, beg, bocañlarniñ zulumidin tolu mu ézildi, kiçe-kündüz bay, emeldarlarga işlep qosaqlirini baqalmay qaldi. Égir alvañ séliqlar destidin xelq qañgir qaxşidi, ular zulumğa qarşı kötürülüş qilsa, eziz başliri késildi. Mayimxan ene şu çağda zulumğa qarşı kötirilgen xelq arisidin çıqqan bir qehriman bolup, uni öz vaqtidiki eksiyetçi hökümet qiliç bilen çépip öltürüvetken.

Bu qoşaq Uyğur xelqiniñ şanlıq tarixida parlaq nur çéçip turğan uluğ qehrimanlar ötkenligini, ularniñ erkinlik üçün bel bağlap, zulumğa qarşı baturlarçe küreş qilğanligini, ularniñ éqitqan issiq qanliri çoqum bügünkidek heqiqi xelq azatligini élip kélidiğanligini çüşendürüp bergen.

Zindan témi igiz tam,
Uniñ içi görüstan.
İrenlikke bel bağlap,
Şéhit ölgen Mayimxan.

Mayimxan özi obdan,

Bezide xuyi yaman.

Uniñ cénini aldi,

Qan içer qara zaman.

(s. 38)

Xan Xucamniñ boz éti,

Deryalarda özemdu?

Mayimxandek baturni,

Darin obdan köremdu?

Ata bolginiñ qéni!

Ana bolginiñ qéni!

Qéliç bilen çapqanda,

Tilep alginiñ qéni?

Aldimizda tört Mancu,

Qiliçini oynatti.

Hékim Beg bolap berse,

Öltürmeytti, palaytti.

Turpanniñ yoli qumluq,

Ötüp bolgili bolmas.

Atmış yambuni élip,

Bikar turgili bolmas.

Atmış yambuni élip,

Darin ambal toyamdu?

Mayimxanni öltürdi,

Xuni uni qoyamdu?

Kona şherde aq térek,

Yéñi şherde kök térek.

El camaet işığa,

Mayimxandek yaş kérek.

(s. 39)

Gülbağ süpet Qeşqerdek,

Yéñi soqqan şher barmu?

Mayimxan şiht boldi,

Aña oxşas er barmu?

1.1.6. Kõç-Kõç Qoşığı

Çar padişa hökümiti tesir dairisini kéñeytiş üçün 1871 yili 6. ,7. aylarda esker evetip, élimizniñ İli rayonini işğal qilivaldi. Çarrosniñ İliğa bésip kirgen çağdiki “vedisi” boyıçe, İlidin eñ kéyin bolğandimu 1876 yiliniñ axirida çikinip çıqip, İlini élimizge tapşurup biriş kérek idi. 1878 yili Mençin hökümiti Zuñxuni Pitirburgğa tunçi qétim Çar padişa hökümiti bilen İlini qayturuvéliş mesilisi üstide tenpen élip bérişqa evetti. 1881 yili 2. aynin axirida Pitirburgda İlini qayturuviliş heqqidiki “Özgertilgen Şertname” tüzüldi. Bu şertnamida “Çarrusiye Tékes deryasi vadisidiki caylarni ve İlidiki 9 şherni Cuñguğa qayturidu. Likin İliniñ gerbiy terpidiki Qorgas deryasiniñ gerbidiki rayonlirini élip qalidu; Qeşqer ve Tarbağataydiki Cuñgu-Rusiye çégrisi ayrim tekşürüp belgülinidu. Mençin **(s. 40)** hökümiti Rusiye armiyisiniñ İlini atalmış “vakaliten saqlaş” xiracitini 9 milyon rublige köpeytişke qoşulidu, Rusiye Cuñgo-Rusiye arisidiki burunqi şertnamılarga asasen İli, Tarbağatay, Qeşqer qatarliq caylarda konsulxana, soda orunliri qurgandin taşqiri yene Cayoguen, Turpanlardimu konsul orunlaşturidu” diyilgen.

İli Çarrusiyeniñ qolidin qayturup élingandin kéyin, xelq ikki tereplime zulum ve bésimğa uçridi. Biri Çarrusiye cahangirliğiniñ aldaş, tehdit séliš, popuza qilişi boldi. Yene biri, Mençiñ sülalisi qozğulañ kötergen xelqtin dehşetlik öç aldi. Şuniñ bilen İlidiki Uyğurlardin 56 miñ oyluk, Xuyzulardin 12 miñ oyluk xelq mecburi halda Sovét ziminlirige köçürüldi. Köçüşke unimğanlar dehşetlik urup dumbalandi. Köçürülgenler Rusiyige kirgendin kéyin qullarçe muamilige uçridi. Bu qoşaqta Çarrusiyiniñ ene şu cinayiti paş qilinip, xelqniñ cahangirlarğa bolğan qattiq öçmenligi ve ğezep-nepriti ipadilengen. Uyğur xelqiniñ öz ana yurti, uruq-tuqqanliri ve yurtdaşlirini çoñqur séğiniş hissiyati süretlengen.

Aq padişa leşkiri,

Altun kolap, taş kesti.

Dixanlarni “köç-köç” dep,

Qiliç bilen baş kesti.

(s. 41)

“Almutıǵa köç” deydu,

Barar yérimiz qumluq.

Ras ğepini éytmaydu,

Közi kök, béşi yuñluq.

Bu yolda tola méñip,

Putum qapirip ketti.

Harvuǵa çüşey disem,

Höküz aldirap ketti.

Bu yolda tola mañdim,

Bu yol miniñ yolduşum.

Hérip-éçip kelgende,

Su berdi bir qolduşum.

İli yolida tallar,

Her tallarda marcanlar.

Xeqniñ şehride işlep,

Uprap ketti bu canlar.

Xuymu xar bolup kettuq,

Yaqi yurtlarda işlep.

Yar xalta evetiptu,

“Yisun” dep toqaç çişlep.

Çilek-çilek deydiken,

Maxtiğiçilik yoq çilek.

Kelgiçe yayaq kelduq,

Tetür iken bu pelek.

(s. 42)

Çöllerge çıqip ketsek,

Çölñiñ bōrisi bardur.

Kōç-kōç bolğan ellerniñ,

Qéri-çurisi bardur.

Kōçmen bolğan ademler,

Qilvige qarap mañdi.

Kōçmey qalğan ademler,

Zalim qolida qaldi.

Ösekke bararmiz dep,
Ösekçi xiyal qildi.
Yarkent digen yerlerge,
Köçüp barganlar boldi.

Yarkent digen yerlerde,
Qara yağaç köp iken.
Ğeripliq eser qilsa,
Xeq dertlik bolar iken.

Ketmeymiz digen bilen,
Bu işqa nime çare.
Ğulcini bésip aldi,
Dilimiz sunuq pare.

Ösekke bararmiz dep,
Eski tam ara yattuq.
Öy-cayimiz pütkiçe,
Müşeqqet-elem tarttuq.

(s. 43)

Miñ capa bilen salğan,
Qaldi bağı-bostanlar.
Yurtimizdin ayrilip,
Dilda qaldi armanlar.

Zalim begler yol bermes,

Yol üstide turguzmas.

Başqa qattiq muñ çüšti,

Beşxuliqtin yer tegmes.

1.1.7. Sari Caz Qoşığı

Çar padişa hökümiti İlini bésivalğan mezgilde, İlidiki Uygur, Xuyzu dıxanliri ve qol-hünerven, kasiplarni mecburi halda Sovétniñ Qara Qol, Talğir, Çilek, Almuta qatarliq cayliriğa köçürgen.

Sari Caz Almutağa qaraşliq bir kiçik nahiye bolup, köçmençi xelqniñ bir qismi muşu cayğa orunlaşturulğan. Eyni yillarda toqulğan bu qoşaқта köçmençi xelqniñ Sari Cazğa yétip barganda, béşidin köçürgen égir künliri ve tartqan dert-elemliri eks ettürülgen.

Sari Cazğa yetkende,

Çöp qaliduq oçaқта.

Darin¹³ bizni palaydu,

Xet kelmeydu bu çaqqa.

(s. 44)

Küredin çıqqan harva,

Yan Bulaqqa yamaştı.

Men yurtumğa karisam,

Yığa maña yamaştı.

Axşimi qarañguda,

Ğicek soqimiz tak-tak.

Nime tapimen deysen,

¹³ Emelda, meniside

Mexpid Şaň bigi-paxtek.

Toqilek bilen Şakir,

Bir kiyik étip keldi.

Sari Caz digen yerge,

Tömür şa yétip keldi.

Ciňlap bergen unidin,

Étip içimiz aşni.

Buyrusa körermizmu

Ata-ana, qérindaşni?

Palvanniň mingen éti

Yatqan yerde éginar.

Biçare şu palvanlar,

Balilirini séginar.

(s. 45)

1.1.8. Almixan Heqqide

Bu Uyğur xelqi arisida naxşa süpitide keň tarqalğan qoşaqlarniň biri bolup, eslide xelq qiziqçisi Molla Zeydin teripidin toqulğan. Turpan Lokçundiki Epridun Vaň eyni vaqitlarda mensivi ösüp, Qeşqergimu Vaň bolğan. U, bu mezgillerde Molla Zeydinni öz yénida bille élip yürüp, uni orda xizmitige qoyğan. Muşundaq sevepler tüpeylidin Molla Zeydinge öz süygini bilen baldurraq toy qiliş imkaniyiti bolmay, köp yillar ötüp ketgen. U peqet 30 yaşqa kirgen vaqitliridila Almixan bilen toy qilişqa muhlet bérilgen. Bu qoşaqni u, Almixan bilen toy qiliştin burun, yeni Almixanniň dert-piraqida koyup yürgen çağlirida éytqan.

Körmigenler éytidu,
Almixan qandaq nime?
Ağzi oymaq, béli zilva,
Qéşi qara bir nime.

Almixanniñ bégida,
Üç tüp üzüm... qaşqiri¹⁴.
Almixağa sep séliñlar,
Qap-qaradur qaşliri.

Almixanniñ bégi bar,
Gül şexida çéñi bar.

(s. 46)

Almixağa sep séliñlar,
Oñ qéşida méñi bar.

Almixanniñ yolliri,
Üç yüz atmış kün yoli.
Almixağa tola qatnap,
Téşildi keşniñ çemliri.

¹⁴ Esli nusxida xata halda “üç tüp anari-qeşqiri” déyilgen bolup, emiliyetke uygun emes. Turpanda “qaşqiri” dep atilidiğan bir xil üzüm sorti bolup, u yumılaq (şarsiman), yogan, uruqluq bolidu. Bu sort esli Qeşqerdin epkelingen boluşı mümkün. (İlham Nizam)

Vay-vay cénim, Almixaney,

Qaysi bağniñ gülise-ney?

1.1.9. Siyit Noçi Qoşaqliri

Siyit Noçi-Uygur xelqi arisiğa keñ tarqalğan bir xelq dastani. Éytişlarğa qariganda, Siyit Noçi 19. esirde Qeşqer şehrde ötkén. 1911. yildiki Şinxey İnqilaviniñ tesiri bilen Urumçi, Ğulca şehrleride xelq qozğulañliri kötürülgen. U, Mençiñ xandanliginiñ dehşetlik zulmıǵa qarşı qurulğan ammivi xarakterlik teşkilat “Gélavxuy” niñ türlük siyasi, ictimai teşebbüslerini qeti himaye qilğan. “Gélavxuy” Şinxey İnqilaviniñ aldi-keynide her qaysi caylarda öz paaliyetlerini élip bargan. Uniñ meqsidi sitixéyilik halda xiyaneççi parixor emeldarlarni yoqutuştin ibaret bolğan. Ular peqet, “mensepdarlar öltürülsila zulum tügeydu” dep tonıǵan. Eyni vaqıtta Qeşqerdimu “Gélavxuy” niñ şöbisi qurulğan. Siyit Noçi (s. 47) bu teşkilatqa qatnişip hökümrán siniplarniñ adaletsizligige qattiq naraziliq bildürgini üçün, hökümet uniñ amma arisidiki tesiridin qorqup, uni qolǵa alğan ve eñ axiri öltürivetken. Siyit Noçi-Şinxey İnqilaviǵa hisdaşliq qilidiǵan “Gélavxuy” niñ bir ezasi. U, ilǵar idiyini özige siñdürgen bir xelqperver kişi bolup, cenubi Şincañ xelqi arisida u toǵruluq köp hikayılar tarqalğan. Uniñ öz vaqtida éytqan qoşaqliri ta hazirǵıçe xelq arisidiki meddahlar, sözmen qiziqçılar teripidin éytilip kelmekte, ün alǵular da xatire süpitide saqlanmaqta.

Siyit Noçi qoşaqlirida Siyit Noçiniñ Mençiñ hökümitiniñ xiyaneççi-parixor emeldarliri bilen yüzmü-yüz keskin élişqan casariti, uniñ keñ emgekçi xelq bilen bolğan qan bilen göştey yéqin münasiviti, zalim emeldarlar aldidiki merdane qiyapiti ve heq-adaletniñ haman ğelibe qilidiǵanlıǵıǵa bolğan ümit-işençisi eks etken.

Qara saçı yelpünüp,

Qaşımǵa çüşti.

Tümen sevda, miñ bala,

Başımǵa çüşti.

Boldi Xenzu otyaşçı.

Lavcañ adaşım.

U ügetti çambaşı,

Qatqanda başım.

(s. 48)

Gélavxuyğa cem bolduq,

Daringa qarşı.

Xiyanetçi parixor,

Zalimğa qarşı.

Belni bağlap, yeñ turup,

İsyan köterduq.

Xelqi alem aldida,

Dastan köterduq.

Basturuldi Gélavxuy,

Zindanda Lavcañ.

Zulum-külpet evc élip,

Qiynaldi bu can.

Qeşqirimde kün almaq,

Tes boldi, kettim.

Yava quşteq aylinip,

Aqsuğa yettim.

Qeşqerdinmu bek gérıp,

Ġurvane Aqsu.

Hem xarabe yurt içi,

Veyrane Aqsu.

Ravabimni sayritip,

Yettim Kuçarğa.

Alte çirik bir bolup,

Aldi arağa.

(s. 49)

Qaraqçılar arisida

Muşlapla qaçtim.

Qara şeber dervazisini,

Peşvada açtim.

Mabayveççiniñ Öz-Özige Köreñlep, Siyit Noçığa Deveylep Turup Éytqan Qoşığı

Qeyerliqsen, nedin keldiñ?

Atiñni sözle.

Tégi tektiñ, ecdatiñ,

Zatiñni sözle.

Ravap, zexmek qoluñda

Zariñni sözle.

Ayiğimğa baş qoyup,

Dadiñni sözle.

Tilemçimu, remçimu,

Divanimu sen?

Öz yeriñde xaru-zar,

Sersanimu sen?

Teñge-daçen derdide,

Avarimu sen?

Tama qılsañ xeyri-ihsan,

Haliñni sözle.

(s. 50)

Siyit Noçiniñ Mabayveççiğe Bergen Cavabi:

Ezizane Qeşqerniñ,

Sépil téşidin;

Şirin-şervet suyi bar,

Tümen qéşidin.

Köziçi yar béşidin,

Xomdan béşidin.

Çiqqan Siyit Gañguñmen,

Gañguñ yigitmen.

Kiçigige kiçikmen,

Çoñığa çoñmen.

Pişşigiğa pişşiqmen,

Toñığa toñmen.

Tetürige tetür men,
Oñığa oñmen.
Kembigelniñ sazçisi,
Siyit Gañguñmen.

Remçilikni uqmaymen,
Rembel emesmen.
Ye qelender-divane,
Habdal emesmen.

Heqni urup soqmaymen,
Ambal emesmen.
Yaminidin qorqmaymen,
Siyit Gañguñmen.

(s. 51)

Siyit Noçiniñ Qara Şherde Yari-Dostliri Bilen Xuşluşup, Étiga Minip, İlixoğa Qarap
Mañğan Çégida Éyitqan Qoşığı:

İlixoğa barmañlar,
Yoli xeterdur.
Qehritan qış neştiri,
Candin ötedur.

Musapirlar, dertmenler,
Yolda yatadur.
Öz yurtini yat itip,

Gemge patadur.

İlixoğa men béríp,

Qaldim balağa.

Celligur şum on Orus,

Aldi araga.

Altisiniñ sundurup,

Uttur çişini,

Peşva bilen-muş bilen,

Yardim béşini.

İli derya boyida,

Çaldim ravapni.

Razi qıldim tul xotun,

Dertmen bitapni.

(s. 52)

Siyit Noçiniñ Uç Turpandiki Qoşığı:

Yigirme alte yaşımda,

Künler çüşti başımğa.

Erzimni bayan eyley,

Yaru-dost, adaşımğa:

Ezizane Qeşqerde,

Tuğulup hem çoñ bolup.

Şu yerde atalğan men,
Siytaxun Gañguñ bolup.

Siyit Noçi, Siyit Gañguñ,
Şemu-şeni aylinip.
Qeşqerge kiter vaqta.
Uç Turpangimu kilip.

Atni deñcağa béríp,
Samaverxanığa kirip.
Çay içey dep oltursa,
Uç Turpanniñ ambili
Madotey kélip qaldı,
Gañguñni körüp qaldı.

Öz közige işenmey,
Bir haza turup qaldı.
Añlañlar xalayıqlar,
U qandaq tonup qaldı.

(s. 53)

Uç Turpanda Madoteyniñ Siyit Noçığa Qarıtıp Éytqan Qoşığı
Hey Noçi, Siyit Gañguñ,
Uç Turpanga xoş kepsen.
Men körüp didariñni,
Boldum tolimu xursen.

Cénim süyüner, yayrar,
Qeşqerliqni körsemmen.
Aldiñğa çiqar idim,
Kelginiñni bilsemmen.

Hey Noçi-Siyit Noçi,
Yürseñ-Ordığa barsañ.
Usqunuñ çüşüp qalsa,
Bu yurtta turup qalsañ.

Maqul, dep nadan Gañguñ,
Bu yurtta turup qaldi.
Çüşide géríp-miskín,
Anisini körüp qaldi.

Qeşqerge kétey endi,
Elni xoş étey endi.
Anam bilen ukamniñ,
Qéşida ötey endi.

Doteydin sorap ruxset,
Qoş qamça salay atqa.
Çöl kézip davan aşay,
El-yurtni élip yatqa.

(s. 54)

Siyit Noçiniñ Madoteyniñ Aldıǵa Kirip Éytqan Erzi:

Qoy izder qozasını,

Qozimu anasını.

Havadiki quşlarmu

Séginar uvasını.

Séğindim gérip-miskin,

Yalguz méhrivanımni.

Séğindim éti Memmet,

Ukamni-gemgüzarımni.

Tümen boyı, yar béşida,

Ravabım çalay endi.

Xelqimniñ gérip-solğun,

Köñlini alay endi.

Qeşqerge baray deymen,

Méhrige qanay deymen.

Ma Darin icazet ber,

Yolǵa atlinay deymen.

Ma Darinniñ Siyit Noçıǵa Bergen Cavabi

İcazet birey disem,

Qandaq çidisun yürek?

Men sini dimepmitim

“Tuqqandin yéqin yölek”?

(s. 55)

İcazet birey Gañguñ,
Çarem yoq méniñ bölek.
Yalguz anıǵa sendek,
Can koyer oǵul kérek.

Qeşqerdiki Daringa,
Xet yézıp bérey epket.
Xetni körse Xen Darin,
Deydu saña köp rexmet...

Bu yurttin kéter bolduñ,
İçimge sélip dertni.
Ete yolǵa çıq Gañguñ,
Teyyarlap qoyay xetni....

Siyit Noçiniñ Öziniñ Ölüm Xétini Élip Yolǵa Çıqış Aldida Éytqanliri

Xoş burader dertmenler,
Dost-yar bolup ötkenler.
Özremni élip qalay,
Qeşqer’ge kétip qalay.

Daǵı perzent anamniñ,
Qan-qérindaş ukamniñ;

Cismige siñip alay,
Mihrige qénip alay.

Qılğan bolsam menmenlik,
Ötken bolsa sevenlik.

(s. 56)

Kéçiriñlar yurtdaşlar,
Xeyr-xoş, qérindaşlar....

Siyit Noçiniñ Qeşqerge Qaytıp Kilip, Tümen Deryasi ve Mehellisi Köziçi Yar Béşini
Körüp Éytqan Qoşığı:

Siyit Noçi, Siyit Gañguñ,
Yarniñ üstige çıqip;
Ana işqida cismi,
Şam bolup érip-éqip.

İşgi aldığa kelse,
İşgi taqilip qaptu.
Çiraqmu öçüp qaptu,
Anisi gérip mezlum,
Ah, urup yétip qaptu,
Uxlapmu qétip qaptu.

“Can ana” dep söz başlap,
Ögzige çalma taşlap.

Belgüsini bergende,
Anisi géríp mezlum,
Çuçup ornidin turup,
Çirigini yandurup,
İşik aldığa çiqip,
Quçağlap toymay biqip,
Közlirige yaş élip,
Harmañ, balikam deptu.

(s. 57)

Géríp öyige başlap,
Kona dastixanni yéyip,
Tün kéçiçe muñduşup,
Etisi tañ atqanda,
Namaz cüme Çačkada
Ey ana gemgüzarım,
Cahanda yoqu-barım,
Maña icazet berseñ,
Hezretni körüp kelsem,-
Dep mihriván anisidin,
Ruxset-icazet élip,
Appaq Ğocamğa çiqip,
Yoruq mehellini kézip,
Elniñ halini kördi,
Yürigide ot koydı.
Nurğun-nurğun şe kördüm,

Hesret endişe kördüm.
Hemme yurtta xar puxra,
Dert-elemge yar puxra,
Qan yiglaydu her yerde,
Burda nanga zar puxra.

Siyit Noçiniñ qelbi,
Qizil çoğ bolup yénip,
Şervet kölige béríp,
Suni çañgalğa élip,
Bir içey dep turganda,

(s. 58)

Xet xiyaliğa kilip,
Gañguñluqni, mertlikni,
Candin etiva bilip;
Xetni apirip birey,
Andin tamaşşe körey,
Dep yolğa ravan boldi,
Piyade karvan boldi.

Siyit Noçi Öziniñ Ölüm Xétini Élip, Xen Darinniñ Aldıǵa Kirgende, Darinniñ
Éytqanliri:

Hey Noçi, Siyit Gañguñ,
Kepsiz tiç-aman.
Yurtmu-yurtlar aylinip,

Éşip tağ-davan.

Bizmu sizni yad itip,

Turduq her zaman.

Nime işlar kördiñiz,

Qilgaysiz bayan.

Siyit Noçiniñ Cavabi:

Kezdim deşti bayavan,

Éşip tağ-davan.

Nege barsam puxraniñ,

Hali bek yaman.

Zalimlarniñ zulmidin,

Bağri lextə qan.

(s. 59)

İçkini oğa-zeher,

Çekkini piğan.

Uçturpanda Ma Dotey;

Yézip berdi xet.

Sizge tilep amanlıq,

Dölet-parağet.

Bu mendiki amanet,

Qéni merhemet.

Sizge uşbu soğini,

Élip keldim aran.

Xen Darin Siyit Noçiniñ Qolidin Ma Dotey Yézip Bergen Ölümnamini Élip Oqup,
Köñlide Xuşal Bolup Éytqan Qoşığı:

Hey Noçi-Siyit Gañguñ

Nimeñ bu élip kelgen?

Özeñniñ ölümnameñ

Ma Dotey yézip bergen.

Yirtivetseñ bolmamdu?

Yüttürivetseñ bolmamdu?

Taşlap otqa-ateşke

Köydürivetseñ bolmamdu?

Men saña icil-amraq,

Öltürey sini qandaq?

Öltürmey disem, Noçi,

Xanniñ yarlığı şundaq.

(s. 60)

Ölümnameñni körgende,

Köksümge piçaq patti.

Qandaq qilimiz Gañguñ,

Ecepmu béşim qatti.

Siyit bolup heyrane,
Cavap berdi merdane:
-Hey Darin-didi Gañguñ,
Teñlikte turup qalma.
Xanniñ aldida asi.
Gunakar bolup qalma.

Çiriklerge éyt derhal,
Miltigığa oq salsun.
Hayalsız cénim alsun,
“Gañguñ” dep étim qalsun.

Callatlar kilip şudem,
Boynığa taqaq saldı.
Putığa sélip işkel,
Zindangá solap qoydı.

On töt kün ötüp ketti,
Kök pit, bürge yep ketti.
Mert yigitniñ-Gañguñniñ,
Taqiti tügep ketti.

Didi u: Çıdamim yoq,
Ya bölek tamayim yoq,

(s. 61)

Öltürseñ bugün öltür,
Héçqandaq gunayim yoq!...

Amballar cem boluşti,
Tört atlıq harva qoştı.
Élip Siyit Gañguñni,
Harva yolıǵa çüşti.

Toqquz pay po atquzup,
Harvuni téz mañguzup,
Toqquz dervaziǵa yüzdin,
Tört yüz çirik turguzup.

Qariqi dervaziǵa,
Élip keldi palvanni.
Qeşgerniñ yigitliri,
Orap aldi her yanni.

“Ey Noçi-Siyit Gañguñ
Nime gep, nime iş bu?
Yurtniñ béşiǵa çüşken
Qandaq elem-teşviş bu?

Kim saldi kişen sizge?
Kim saldi taqaq sizge?

Bu Qeşqerde kün almaq
Bolmamdu rava bizge?”

Tutti bir qaça şerbet
Razi boluñ, bizdin dep.
Razi biz ömür vayet
Siyit Noçi sizdin dep.

(s. 62)

Şervetni élip Gañguñ,
Etrapqa nezer taşlap,
Xeyr, xoş, qirindaşlar,
Didi sözini başlap:

“İzizane yoldaşlar,
Mendek nadan bolmañlar!
Çüşüp hile-qiltaqqa,
Naheq qurban bolmañlar!...”

Siyit Axun-Siyit Gañguñ,
Eldin raziliq aldi.
Harvumu qomuş baziri,
Qoynığa bérıp qaldi.

-At!-didi Siyit Gañguñ,
Harvidin çüşüp sekrep.

At callat! Yürekke at!

Miltigiñni ras bellep.

Tepkini bésip callat,

Özi yiqilip ketti.

Miltigidin oq çıqmay,

Pistan çeqilip ketti.

İkkinçi ret atqan oq,

Kilip tegdi tağaqq.

Siyit Axun didi şudem,

Miltiq atqan callatqa:

(s. 63)

Mini atsañ ustañ at,

Na ustañ yéqin kelme.

Sol köksümni çellep at,

Ca ustañ yéqin kelme!...

Siyit Axun-Siyit Gañguñ,

Tik turar idi sözlep.

Madaxu digen darin,

Atti köksini közlep.

Siyit Axun digen Gañguñ

Cénidin cüda boldi.
Callatlarga xen Darin,
Yar-yölek pana boldi.

Gaṅguṇmu ölüp ketti,
Tupraqqa kirip ketti.
Bu elem-musibettin,
Yürek yérilip ketti.

Çaldi muñ bilen Qeşqer,
Duttari-ravabini.
Ölmisek içermiz dep,
Tañ vesli şarabini.
Noçiniñ éti-nami,
Elniñ yadida qaldi.
Yürek bağrida qaldi,
Ravap tarida qaldi.

(s. 64)

1.1.10. Laşman Qoşakliri

1916 yili padişa Nikolay İli rayonimizdin Rusiyiniñ Yerkent, Aqsu vilayetige köçürülgen Uygurlar arisidin 1000 kişini laşmanliqqa tutuş heqqide perman çüşüridu. Bu yerdiki Uygur xelqi çar padişaniñ buyruğığa nahayiti narazi bolup, oçuq qarşiliq körsitidu. Lékin, féodal siniplarniñ qol çomaqçiliri beg-xocamlar, ellik béşi, boluslarniñ mecburlışı bilen bir türküm Uygur yaşliri laşmanliqqa tutup kétilidu. Néticide yurt-mehelle çölsiraydu, nurgun kişiler özliriniñ qovmi-qérindaş, uruq-tuqqanliridin, béqip östürgen yigit-baliliridin ayrilidu. Yerkent asminini kembegél xelqniñ ahuzari ve peryadi qaplaydu. Laşmanliqqa tutup kétilgenler Almuta,

Yüzüpka qatarliq caylarda heydilip yürüp, kömür xanliri ve vagon yollirida qul bolup işlep, körmigen küni qalmaydu, adem tartqusiz azap-oqubetlerni baştin köçüridu.

Bu qoşaqlarda Uyğur xelqiniñ ezeldin Çar Rusiye padişasi Nikolayğa bolğan sinipi oçmenligi, çetelniñ bözek qilişi bilen çidiğusiz dert-elem tartqan xelqniñ Nikolayniñ malay-ğalçiliriğa bolğan gezep-nepriti, öz qérindaşliriğa bolğan çoñqur méhri-muhebbiti ipadilengen.

(s. 65)

Yigitlerni Laşmanliqqa Élip Mañganda Éytqan Qoşaqlar

Östeñ yaqilap méñip,

At qamça tépip aldim.

Laşmanliqqa ketkenlerni,

Qoşaaqqa qétip aldim.

Üç yüz atmiş künlerde,

Yiğligandur çöllerde.

Uşşaq baliliri barlar,

Zar yiglaydu yollarda.

Asmanda uçup yürgen,

Boñ-boñ qoñguz emesmu?

Yigitlerni tutup bergen,

Azat toñguz emesmu?

Laşmanliqqa mañganda,

El gemde yiglap qaldi.

Aman bolgin balam! Dep,

Qara közge yaş aldi.

Ayallar tola yiglap,
Yağliq uçı höl boldi.
İşqa kitip yaş balla,
Yurtniñ içi çöl boldi.

İşigiñde su aqar,
Su tégide qum aqar.

(s. 66)

Laşmanliqqa ketkenniñ,
Balisini kim baqar?

Ata-ana biçare,
Zar yiglišip qalmaqta.
Köñli qara Nikolay,
Yaş balilarni almaqta.

Östeñ yaqilap mañsam.
Oruslarniñ munçisi.
Laşmanliqqa ketkenler,
Qizil gülniñ gunçisi.

Pereñ yağliq tikipsiz,
Uni öçmeydu demsiz?

İriñizni sétivetti,
Uni bilmeydu demsiz?

Qarığayniñ yopurmağı,
Qatmu-qat bolar iken.
Qérindaştın ayrılsañ,
Xoymu dert bolar iken.

Şamal çıqsa gükirep,
Tal igilip pes boldi.
Zalimlarniñ zulmidin,
Kün almaqmu tes boldi.

Oruslarniñ doxturi,
Yaş ballarni köridü.

(s. 67)

Mañ aldığa! Sen tut! Dep,
Kembeğelni urudu.

Biz Yerkenttin çıqqanda,
Atlar qaldi tizilip.
Aman bolsaq körüşermiz,
Quçağlışıp, ésilip.

Yerkentte ikki miçit,

Biri xelpe, biri taş.
Laşmanliqqa ketkenni,
Körermikin eziz baş.

Haci Toñguz Yerkentniñ,
Balilirini köp sattı.
Özi élip ciq pulni,
Qosigini dombaytti.

Biz Yerkenttin mañğanda,
Ambal-dotey uzatti.
Beş kün ötmestin téxi,
Qiyametni körsetti.

Derya boyıǵa kelsek,
Qılvidin boran boldı.
Laşmanliqqa mañǵanlar,
Yıǵlışıp ravan boldı.

Şakircanniñ doppisi,
Yaǵaç qozuqta qaldı.

(s. 68)

Şakircanniñ anisi,
Hesret-qayǵuda qaldı.

İgiz doñniñ bağrida,
Uşşaq-uşşaq qara taş.
Laşmanliqqa mañ deydu,
İslam Axun ellik baş.

Östeñ suyi éçildi,
Toğanliri çépildi.
Laşmanliqqa ketkenler,
Mal ornida sétildi.

Yerkentniñ bazariğa,
Kirgendu ulaq, saman.
Añlañlar buraderler,
Bizni köydürgen zaman.

Étimni toqup qoydum,
Yopuq yapimen endi.
Süygen yardin ayrilip,
Yalguz yatimen endi.

Sanduv içide üzüm,
Yiğlaydu qara közüm.
Laşmanliqta biz aciz,
Ötmeydu miniñ sözüm.

(s. 69)

Kilimen uzun yolda,
Keynimge bek qayrilip,
Karimas idim dostlar,
Anam qaldi ayrilip.

Bizniñ tapqan pulimiz,
Nikolayniñ qolida.
Xoyma zilva yigitler,
Laşmanliqniñ yolida.

Nikolay bağri taştin,
U yazğa keldi buyruq.
Zalimler atqa minip,
Bizge qilmaqta zorluq.

Aqsaqalğa yalvursam,
Oylap baqayli, deydu.
Ellik béşi ambaldin,
Sorap baqayli, deydu.

Aqsaqalğa yalvursam,
Aqçañ bolsa ber, deydu.
Puluñ bolmisa siniñ,
Laşmanliqqa bar, deydu.

Laşmanliqqa mañğanda,
Yerkentlerge qar yaqqan.
Qéyim Beg, Haci Bolus,
Bizni aqçığa satqan.

(s. 70)

Qorqmaymiz biz burader,
Zalimlarniñ doqidin.
Ata-ana xet salğın,
Yürüp turğan poçtidin.

Qolimizda aq yağlıq,
Köz yaşlarni eytimiz.
Ata-anini taşlap,
Yurttin qandaq kétimiz?

Yerkenttin çiqip kettuq,
Almutıǵa biz yettuq.
Qışniñ küni soǵlarda,
Müşeqqetni köp tarttuq.

Almuta xelqi bizge,
Çacañ qildi yollarda.
Xuşal bolup hemmeylen,
Rehmet éyttuq ularǵa.

Buyruq bergen Nikulay,
Miñ laşmançı alsun, dep.
Köp adem dua qildi.
Aman-ésen yansun, dep.

Laşmanliqqa mañmasta,
Ademler étilip ketken.
Zalim Bolus miñ béşi,
Aqçığa sétip ketken.

(s. 71)

Laşmanliqqa yazdudi,
Miñ yigitni yaritip.
Qulaq salmay zalimlar,
El hem yurtni yiglitip.

Bizni Nikulay alganda,
Akup kolaysen, digen.
Biz qaytalmaymiz dep,
Eziz candin gem yigen.

Biçare laşmanliqlar,
Zalimlarga bağlangan.
Axşimi naxşa éytip,
Koçılarni aylanğan.

Koçilarni aylansaq,
Yar boyida turguzdi.
Qéçip ketmek boldi dep,
Zalimlarga urguzdi.

Biz kelgiçe atilar,
Aman bolsun anilar.
Bir küni hem qaytarmiz,
Bizni kütsün balilar.

Her cümede toplusup,
Östeñ boylap oynayttuq.
Bizni tuqqan yurtimiz,
Yerkentke toymayttuq.

(s. 72)

Laşmanliqqa mañganda,
Yerkentte atam qalğan.
Aman bol ana disem,
Qara közige yaş alğan.

Bazar terepke mañduq,
“Zamaney” dep naxşa éytip.
Soғuqta élip mañdi,
Kembegelni qaqsitip.

Havada uçup yürgen,
Viçir-viçir qalıgaç.
Laşmanliqqa mañğanda,
Balam qalğan yalıñaç.

Laşmanliqqa Tutup Kétilgen Yigitlerniñ Xańda ve Vagun Yollirida İşlep Yürüp
Éytqan Qoşıǵı:

Almutidin xet saldim,
Yérin almini çişlep.
Aman bolsaq körüşermiz,
Vagun yolida işlep.

Vagun yoli qaydadur,
Tupraqliri maydadur.
Laşmanliqqa ketkenler,
Qara kömeç nan yeydu.

Laşmanliqqa mañğanda,
Putlar téşilip ketken.

(s. 73)

Qizil güldek yigitler,
Xańlarda ölüp ketken.

Étizdiki boz torǵay,
Balliriǵa dan bergen.

Turaxun cénim dostum,
Xaň üstide can bergen.

Yüzüpka digen cayda,
Vaňunlarni heydeymiz.
Qalğanlar dua qilsun.
Aman bolsaq qaytarmiz.

Ketmen bilen gürcekler,
Laşmanliqniň qolida.
Ölsek cénimiz pida,
Kembegelniň yolida.

Yüzüpkiga barganda,
İşliduq kömür xaňda.
Kéçe-kündüz işlepmu,
Zadi toymiduq nanğa.

Kéçilerde işleymiz,
Xaňlarda kömür taşqa.
Çapsan bol! Dep urudu,
Qamçılar bilen başqa.

Ata-anam sorisa,
Yüzüpka şehride deňlar.

(s. 74)

Qolida ketmen-gürcek,
İşlep turudu deñlar.

Ketmen bilen gürcekni,
Taş kömürge çapimiz.
Yerkentte aman barmu?
Bizni tuqqan animiz.

Yüzüpkida işleyimiz,
Yerniñ astida-xańda.
Xudayimğa yiglayimiz,
Seher vaqtida-tańda.

Zembilde kömür toşup,
Qollar qapirip ketti.
Açlıq bek yaman iken,
Beller püklünüp ketti.

Bir munçimiz işleyimiz,
Poyizlarniñ yolida.
Bek tola azap çektuq,
Zalimlarniñ qolida.

Keyer bərişni bilmey,

Firunzide üç ay turduq.
Jandarma hem poltisiyidin,
Tügümes elem kördüq.

Asmanga çıqay égiz,
Bulutqa salay kigiz.

(s. 75)

Zalimlarniñ köksige,
Sanciymen tömür bégiz.

Qoynumdiki toqaçni,
Siyadan sélip yapqan.
Bay balliri ornıǵa,
Zalimler bizni satqan.

Naǵra-dumbaq çélindi,
Yıǵa-unler taraldi.
Avat bolǵan şu Yerkent,
Barat ayda buzuldi.

Aqsudin Laşmanliqqa Mañǵan Yigitlerniñ Éytqan Qoşıǵı:

Essalamü-eleyküm,
“Danişmen” ellik béşi.
Qiriq yigit birey dep,
Qol qoyǵan ellik béşi.

Qiriq yigit atlansa,
Körünmes sayniñ téşi.
Laşmanliqqa mañğanda,
Quridi közniñ yéşi.
Laşmanliqqa mañğanda,
Keynimizge qayrilduq.
Uruq-tuqqan qérindaştin
Ölmey turup ayrilduq.

(s. 76)

Qara étim tay idi,
Yoğan boldi-at boldi.
Laşmanliqqa ketkenler,
Nikulayğa xar boldi.

Aq kepter, çılan kepter,
Aq buğdaydin dan yeydu.
Laşmanliqqa biz mañduq,
Ata-anam gem yeydu.

Bayniñ balliri qaldi,
Boluslerge pul béríp.
Gaday balliri ketti,
Yirtılğan çapan kiyip.

Atmış beşçe balini,

Aldiga ilgʻap turup.

“Çapsan bol!” dep heydidi,

Qamçilap urup yürüp.

Alte yüzçe balini,

Bir-birdin sanap qoydi.

Boluslarni tillisam,

Zey öyge qamap qoydi.

Laşmanliqqa bar deydu,

Qaysi yerdur bilmeymiz.

Xoş dostlar, aġiniler,

Biz Avatqa kelmeymiz.

(s. 77)

Köp-kök yişil poqamni,

Bilimga bağlap qoydi.

Tursundek yalaqçini,

Yüz béşi saylap qoydi.

Aq saqalni tillidim,

Bizge qildi köp zorluq.

Laşmanliqqa barmaymiz,

Sétip alġan quluñ yoq.

Yigitler Laşmanliqqa Mañganda, Ata-Aniliriniñ Hesret Çékip Zarlinip Éytqan
Qoşığı:

Bégimğa gül térisam,
Éçilmay tozup ketti.
Laşmanliqqa ketkenler,
Yaş turup ölüp ketti.

Biz qérilar üstige,
Her qedemde miñ capa.
Rehimsiz bu beglerdin,
Körmiduq hiçbir vapa.

Biçare yigitlerniñ,
Tépilarmu xoşlığı.
Qizil gülni üzüp bergen,
Özimizniñ boşlığı.

Baylar hergiz gem qılmas,
Hemmisi öyde yétip.

(s. 78)

Qayturuvaldi balini,
Bezisi begdin sétip.

Kelmigen bundaq bala,
Körmigen ata-bova.

Qirindaş qilsun dava
Yoq bölek mundin dava.

Laşmandiki yaşlarni,
Körgili bolarmikin?
Solaşqan miniñ cénim,
Sen kelgiçe turarmikin?

Maysa térip, dan térip,
Can saqliduq hemmimiz.
Yurtimizdin yoqaldi,
Qayan ketti balimiz.

Taş attim sayğa çüşti,
Sayniñ taşliri uçti.
Can balam, cénim balam,
Qara közümdin uçti.

Qara-qara qağilar,
İgiz-igiz uçuñlar.
Miniñ balilirim nede?
Xever birip turuñlar.

Tam üstige tam qoyduq,
Hoylini yoğan qurup.

(s. 79)

Qeyerlerde yürəndu,
Balilirim ğerip bolup.

Yar boyida beş ödek,
Beşilisi bir xildek.
Laşmanliqqa ketkenler,
Éçilğan qızıl ğüldek.

İğiz döñge öy saldim,
Qum çoğunğa çay saldim.
Laşmanliqqa balamğa,
Poçta bilen xet saldim.

Yuqarqi gazarmığa,
Solap qoydi balamni.
Qandaq taşlap kittersen,
Cénim balam anañni.

On altinci yilida,
Malay bolduq hemmimiz.
Balilardin ayrıldıuq,
Qandaq künler körimiz?

Almilar pişip qaldi,

Yişil bağlar içide.
Aman yağin sen balam,
Yalguz anań bextige.

Oń qolumda oń üzük,
Sol qolumda sol üzük.

(s. 80)

Balamdin ayrilęiçe,
Ölöp ketkinim tüzük.

Altınçı ay baharda,
Ara, gürcek xamanda.
Balilirimni yadlaymen,
Bir körüşke armanda.

Ot yéqildi cénimğa,
Héc kişi bilmes uni.
Xudayimğa tapşurup,
Qoydum balilirim sini.

Ėeyritim, can quvitim,
Yandiki Rüstemplirim.
Su qoyup terbiye qilğan,
Bağdiki bostanlirim.

Sendin xoşluşup qaldi,
Aqsu, Ketmen tağliri.
Qolumdin üzülüp ketti,
Bu yürekniñ bağliri.
Bu yürek qaynaydıǵu,
Otta qoyǵan çeynektek.
Arqañlarda biz qalduq,
Kakkuk bilen Zeyneptek.

(s. 81)

Emdi men qandaq qılay,
Bu yigitler bextini.
Saqlıǵın Alla Kérım,
Ot içide paxtini.

Yüz béşığa yıǵlısaq,
Sözge qulaq salmaydu.
Mundaq cevri-capada,
Balılar aman yanmaydu.

Temburumni çıkimen,
Künde yıǵlap, naxşa éytip.
Uxlap yétip yıǵlaymen,
Can balamni yad étip.

Çıǵlıq tiken içide,

Qumdin tola aq toşqan.
Bu qoşaqni qoşmayttuq,
Dertke paylimay qoşqan.

(s. 82)

1.1.11. Ambal Zulumi Heqqide

Yéqinqi yüz yillardin bu yan cahangir ve müstemlikçilerniñ tacavuzçılığı, hökümran siniplarniñ qol-çomaqliri, zalim amballarniñ çégra rayonimizdiki her millet xelqini qattiq iziş ve talan tarac qilişi tarixta kem uçraydu.

Milli zulum ve sinipi zulum tüpeylidin sersan bolğan xelq heddi-hisapsiz. Zalimlarniñ cinayi qılmişini İli deryasi ve Tarim deryasiniñ suyi bilen yugandimu tügimeydu.

Bu qoşaq 19.esirniñ başlıridiki Uyğur xelqiniñ ambal zulmidin çak-çak bolğan muñluq qelbini ve zulum-külpetke bolğan çeksiz gezivini eks ettürgen.

Ambalğa ambal,
Şayida tambal?
Yurtni sorap yeydu,
Yamuldiki ambal.

Ambalniñ qizi,
Dayiniñ qizi.
Çoqur dimeñlar,
Tayaqniñ izi.

(s. 83)

Ambal aldida,
Dayi keynide.
Men qandaq qilay,

Zulum derdide.

Ambili atliq,

Dayi qanatliq.

Künde yiglaydu,

Gunahsiz tatliq.

Ambalğa aq çay,

Dayığa kök çay.

Gundipaylarnıñ,

Kipinini piçay.

1.1.12. Abduqadir Damollam Heqqide

Merhum Abduqadir Ezizi (Damolla) yéqinqi zaman Uyğur edibiyat tarixida alahide orunni tutqan alim, şair ve camaet erbabidur. U, 1862 yili (hicriye 1279 yili) Atuşniñ Meşhet yézisida tuğulğan, uniñ baliliq ve yaşliq devri öz yézisida, bilim éliš ve paaliyet işleş vaqitliri Qeşqer, Buxara qatarliq caylarda ötken. Kéyinki hayati yéñiçe mekteplerde muellimlik qiliş, müderrislik qiliş ve camaet xizmetliri bilen ötken. U, ilim-meripet tarqitiş meqsidide Uyğurçe oqutuşniñ usuli, derslik mezmuni qatarliq terepliride ecri siñdürüp, “Serp-Nehvi” (Morfolojiye (s. 84) ve Sintaksis) “İlmi Tecvit” (Qiraet), “İlmi Hisap” qatarliq kitaplarni yézip, mekteplerniñ derslik cehettiki qiyinçılıqlirini hel qilğan. U yene mekteplerdiki hüsniyet ügütüş işliriğa ehmiyet birip, yaşlar ve ösmürlerniñ telim-terbiyisige köñül bolup, “Aqaid Zoruriye” (Zorur Eqidiler), “İbadet İslamiye” (İslam İbadetliri), “Telim Sebihiyan” (Güdeklerge Telim), “Neseyhol Eptal” (Yaş-Ösmürlerge Nesihet) qatarliq kitaplarni yéziş bilenla qalmastin, metbuat işlirini ravaclandurup, başqa caylardin metbe aldurup kirip, “Nesiheti Am” qatarliq eserlerni basturup, ammığa bikarğa tarqatqan, u yazğan “Cavhirul Hiqan” (Heqiqet Cevherliri) namliq şéiriy eser hazir Misirdiki “Ezher” inistitutiniñ kütüpxanisida saqlanmaqta. U yene “Müptahil Edep” (Edebiyatniñ Açıquçı) namliq neziriyivi eserni yazğan bolup, bu eserler öz

zamanisida Qeşqerdiki ixtisatliq kişilerniñ yardimi bilen Rusiyiniñ Qazandiki “Millet” metbeside neşir qilingan.

Abduqadir Ezizi bir uluğ vetenperver zat bolup, 1900. yillardin kéyin Şıncağa din tarqitiş nami bilen kirip, eksiyetçilik, bulañ-talañçiliq herkiti bilen şugullangan şivit missionirliriga qarşı baturluq bilen küreşni qanat yaydurğan. Ularniñ turuşluq ornıǵa baturluq bilen basturup kirip, ularniñ eksiyetçi gézit-jurnal ve doxturluq esvaplarını çéqip, köydürüp şivitlerni qéçişqa mecburlap, cahangirlarniñ Qeşqerdiki (s. 85) mediniyet tacavuzçılıǵıǵa qaxşatquç zezbe bergen. Şuniñ bilen, cahangirlar ve yerlik féodal-eksiyetçi küçlar uniñ bu vetenperverlik casaritidin qorqup, yuşurun suyiquest pılanlap, işpiyun, xainlarni sétivélip, uniñǵa ziyankeşlik qilişqa urunǵan ve 1924. yili 8. ayda Qeşqer şehri Kona Ordidiki qiraetxanisida şairni éçinişliq halda öltürüvetken. İlim-pen, mediniyet tereqqiyatiniñ düşmenliri uluğ alim ve talantliq şairni xelqtin ayriyetken bolsimu, lékin, Uyğur xelqi Abduqadir Ezizi (Damollam) ni öziniñ “Qedirlik ustazi” dep hisaplap, uniñǵa çoñqur matem tutqan. Nurgun mersiye-naxşa, qoşaq-larni yézip xatirleş faaliyetliri élip bargan. Bu qoşaq ene şu tarixi şaraitta otturiǵa çıqqan bolup, Uyğur xelqiniñ qelbini ruşen ipadilep bergen.

Bulbul idiñ bu baǵda,

Sayrar idiñ bar çaǵda.

Düşmen sendin ayridi.

Ecepmu yaman çaǵda.

Étiñ bekmu çirayliq

Abduqadir emesmu?

Xelqimizge yol başlap,

Ömrüñ ötken emesmu?

(s. 86)

Öltürgüzdi düşmenler,

Körelmigen men-menler.

Sençün töküp köz yaşni
Yığlap qaldi dertmenler.

Damollam ölüp ketti,
Taliplar yétim qaldi.
Sen yaşığan bu yurtta,
Şeytanu-recim qaldi.

Atuş yoli taşliq say,
Yétim yığlar mañalmay.
Qarşı çıqti yoluñğa,
Müteessip Rodipay.

Cayıñ bolsun cennette,
Hörler bolsun xizmette.
Unutmaymiz biz sini,
Vedimiz şul elvette.

Aqsu, Kuçar Tereplerde Damollam Heqqide Toqulğan Qoşaqlar

Tağlar-taşlar tevrişip,
Qattiq çaqmaq çaqqanmu?
Derya suyi qan bolup,
Bügün tetür aqqanmu?

(s. 87)

Qeşqerniñ havasini,

Çañ-tumanlar basqanmu?
Qeşqerniñ cahanini,
Qayğu-matem basqanmu?

Ay tutulmas deptimiz,
Kün tutulmas deptimiz.
Damolliğa deyuzler,
Qest qılalmas deptimiz.

Qılmaq bolğan qestiñni,
Maña qılsañ bolmamti?
Koluñdiki piçaqni,
Maña salsañ bolmamti?

Damollam şéhit boldi,
Yatar cayi bihiş boldi.
Damollamğa Qeşqerliq,
Köp yığlap bihuş boldi.

Aq quçqaç çuruqlaydu,
Çañgasini tapalmay.
Talip balla yığlaydu,
Damollamni tapalmay.

(s. 88)

Damollam çiraqığa,

Pervane bolay deymen.

Naheq bolğan bu işqa,

Divane bolay deymen.

Damollamğa qest qildi,

Yüzi qara deyuzler.

Köñlide çirağı yoq,

Dili qara yavuzlar.

(s. 89)

1.1.13. Qayqa Davan Qoşığı

19. esirniñ 60. yillirida, Çar Rusiye Cuñgu ziminini yanimu ilgirlep bésivélişni qestlep, tömür tizniğini élimizniñ gerbi şimalidiki İli rayoniğıçe sozğan. İlidin Rusiye ziminiğa mecburi köçürülgen bir türküm Uyğur xelqi 1916 yili Laşman (qara xizmet) xizmitige bala éliš toğruluq Çar Rusiye padişasiniñ buyriğı çıqqanda, “bala bermeymiz” dep qattiq qarşılıq körsetken, şu çağda padişa callatliri 12 ademni “Qayqa” digen davanniñ üstide atqan idi.

Bu qoşaқта Çar Rusiyeniñ ene şu qanlıq cinayiti paş qilingan ve şikayet qilingan, Uyğur xelqiniñ zalim Nikulayğa qarşı qehrimanliq, baturluq casariti eks ettürülgen.

Añlañlar xalayıqlar,

Ulata éytqan biyitni.

Laşmanliqqa tutup berdi,

Hemdem digen şihitni.

Qayqa Davan tağliri,

Tökülgendur qanliri.

Tutup neyze salganda,

Siqirigandu canliri.

(s. 90)

Toxti Niyaz digen batur,

Qayqa üstide yatur.

Köpniñ gémini közlep,

Öz béşini yep yatur.

Yerlikni kolavétip,

Ketmen qayrilip ketti.

Qayqiniñ yigitliri,

Yaş turup ölüp ketti.

Qara qara qağilar,

Baliliriga dan bergen.

Kiçikkine Musavay,

Qayqa üstide can bergen.

Düşmenler çiqip keldi,

Qayqa üstidin ötüp.

Şéhit bolğan yigitler,

Qaldi qanlarga pétip.

Yuquridin çüşüp kelgen,

Ciren közlük Çarolla.

Qayqa üstide yatur,

Qunduz közlük yaş balla.

Qayqa yoli tar iken,
İkki yéqi qar iken.
Balisini körmekke,
Barçe yoqsul zar iken.

(s. 91)

Bulbul sayrar yaz kilip,
Kök çimen bağ içide.
Canni berdiñ vaqitsiz,
Bayavan tağ içide.

Asmandiki ay qayda?
“Avat” digen cay qayda?
Yurtniñ köz nuri bolğan,
Toxti Niyaz batur qayda?

Çöl qayqiniñ béşida,
Qar köçmey yétip aldi.
Şéhit bolğan erlerniñ,
Baliliri yétim qaldi.

Qayqa yoli heyvetlik,
Bulaq suyi şervetlik.
Mexsidige yételmigen,
Kérim Axun remetlik.

Östeñ boyida yalpuz,
Yalpuzniñ şéxi yalguz.
Cénimğine şu adem,
Qayqa üstide yalguz.

Alma attim deryağa,
Leylivaldi, çökmeydu.
Qérindaşniñ otliri,
Yalqundaydu, öçmeydu.

(s. 92)

Oqni atti yürekke,
Yénip tegdi bilekke.
Bay zalimler qilğini,
Ornap ketti yürekke.

İşik aldi top side,
Atqa sép birey bide.
Zalimlarniñ zulmida,
Boldi yürekler zide.

Keç kirdi zaval boldi,
Dervazini yapqandur?
Şéhit bolğan yigitler,
Qanğa milinip yatqandur?

Östeñ boyi süzük taş,
Mañğanlarnıñ közi yaş.
Bu permanni çıqargan,
Nikulay zalim bağri taş.

(s. 93)

1.1.14. Taş Axunum Heqqide

Taş Axunum Atuş Suntağ Guñşé Kéçiñz digen caydin bolup, öz zamanisidiki bir ilğar igilik başqurğuçı. U, yaş vaqtida soda-ticaretniñ yollirini yaxşı ügengen. Urumçı, Qeşqer, Ğulca..... qatarlıq caylarğa bérıp, köp yillar turup, soda-ticaret bilen şugullangan. Hesen Bilal Hacim bilen birlikte Atuşniñ Ağu digen yérinde cüme meşçiti saldurup, Sultani Yusup Buğraxanniñ gümbizini qayta yasaş işliriğa qol salğan. Şu arqiliq tézla nam çıqargan.

1914 yilliridiki 1. Cahan Uruşidin kéyin, ottura Asiya rayonidin Şıncañğa kilidiğan tömür, çay, gezmal qatarlıq xelqke éhtiyaclıq bolğan sanaet malliri tosulup qalğan, muşundaq tarixi şaraitta, u, milli sanaetni ravaclanduruşni, teşebbüs qilğan. Öziniñ köp sermayisi bolmismu, bay-xocilarni herketlendürüp, şirket écip pay toplaş, yerlik milli sanaet ve qol sanaetni yolğa qoyuş yolida herket qilğan, Yéñşerniñ “Yamanyar” digen yérinde paxta zavudı qurup, 12 taş tügmen yasatqan, Atuştimu şatıvaçılıq-segezçilik karxanisi açqan, Taş Axunum şu vaqtidiki hökümet bilen birlişip, Qeşqerde sereñge zavudı, segez karxanisi térige iş qoşuş karxanisi qatarlıqlarni qurup, xelqni teminlep, bazarni avat qilğan, teñge (s. 94) qoydurup pul çıqargan. U, muşundaq işlar yüzisidin bir abruyluq mutiverge aylangan. Bu qoşaқта Taş Axunumniñ eyni vaqittiki ictimai ehvalı, uniñ zavut-karxanilirida işlevatqan medikarlarniñ rohi-haliti süretlengen bolup, şu vaqittiki cemiyet ehvalini çüşüñişimizge paydisi bar.

Taş Axunum taş iken,
Alğan xotuni yaş iken.
Xamğa uşşaq gül bésip,
Ambal bilen baş iken.

Taş Axunum cazani,
Bir yıl aldı bazarni.
Pul tépişniñ koyida,
Taşlivetti mazarni.

Sasqa çüşken ödekni,
Nadan balla ğaz deydu.
Atmış alte nimkani,
Taş Axunum az deydu.

Asmandiki ayni körüñ,
Taş Axunum bayni körüñ.
İşlep harğan medikargä,
Serlep bergen nanni körüñ.

(s. 95)

1.1.15. Zalim Qazilar Heqqide

Yañziñşin, Ciñşurin, Şiñşisey qatarlıq hökümranlarniñ Şıncañ ve Şıncañ xelqini idare qiliş ve ziyankeşlik qiliş cehetlerdiki mahiyiti bir bolġinidek, İslam dini tonıġa orunivélip xelqni dehşetlik ezgen ve qaxşatqan zalim qazilarniñmu mahiyiti bir, tili bir. Bu, bir top eblexler tégidin bir cañgalniñ bõriliri. Bu qoşaqa-qarañġu zulmet içide iñriġan Şıncañniñ Ğulca qatarlıq cayliridiki zalim qazilarniñ puxralarġa qılġan ziyankeşligi bayan qilingan. Adaletsiz zamanniñ çomperdisi éçip taşlangan.

Bu qoşaq-qatmu-qat zulum astidiki Şıncañniñ eyni vaqittiki ictimai tarixi, cemiyet ehvalini tehlil qiliş, çüşünivélişqa nisbeten melum qimmetke iġe.

Hoşur Baqi, Mexpir Qazi,
Nuri Sağliq.

Puxralarnıñ yürek bağrıñ,

Qildi dağlıq.

Qazi bolğan beççigerler,

Bundaq bolsa;

Axirette rahat körer,

Yeri çağlıq.

(s. 96)

Vadixı, bulardıñ köp

Elem yetti.

Azabıdın yüreklerge,

Cıq dez ketti.

Bu panıda mensep digen,

Şu qatarlıq.

Axırıda bularnımu?

Taşlap ketti.

1.1.16. Xań Qoşıǵı

1. Cahan Urusidin kéyin, yerlik pomişşık-burjuazlar Şıncañnıñ tebiı baylıqlırını talan-tarac qılıp, emgekçi xelqni dehşetlik ikspilatatsiye qıldı. Qeşqerdin can béqiş koyıda şimaliy Şıncañǵa çıqqan türküm-türküm musapırlar u yerdiki Piliçi, Kökyar qatarlıq kömür kanlırıda at-ulaq ornıda işlep körmigen küni, tartmıǵan dert-elimı qalmıǵan idi.

Eyni yıllardiki xań işçiliriniñ beşidin köçürgen éçinişliq hayatınıñ guvaçisi bolğan bu qoşaqlar Şıncañdiki tunci evlat kömür xań işçiliriniñ sinipi zulumǵa qarşı élip barǵan herketlirini bilivélişimizǵa, şu arqılıq bugünki yéñi tarixi devrde ğeyret-

casaritimizni östürüp, 4 ni zamanivilaştırurş quruluşığa tigişlik hesse qoşuşımızğa ilham biridu.

(s. 97)

Zoxaǵıñdin çüşüp kélip,
Suni çapqan oxşaymen.
Bergini puçuq yamaq,
Canni satqan oxşaymen.

Erdiñ yupañmu deymiz,
Sandiñ yupañmu deymiz.
Dañqıdın çüşken nanni,
Xam suğa çilap yeymiz.

İliniñ davanidin,
Oruq at ötelmeydu.
Xaǵdiki musapirlar,
Puli yoq kételmeydu.

Qeşqerdin çiqqan balla,
Teñdin tolisi xaǵda.
Keçküzde kétéy dise,
Birdin çapini daǵda.

Çenze digen tömüri,
Qap-qaradur kömüri.

Xańda işligenlerniń,
Bekmu qısqa ömüri.

Diñxularni kötürüp,
Xańniń tigige çüştuq.
Ömrimizde körmigen,
Veylun dozaqni körduq.

(s. 98)

Xańniń içi karańgu,
Qollirida diñ xulu.
Diñ xuluni öçürüp,
Qoğlap çiqti miñ xulu.

Yoqsul alidu çańsa,
Zuxańdin qarap mańsa.
Baş yupańdin ötkende,
Canni qoliğa alsa.

Erdiñ yupañ bar deysen,
Sandiñ yupañ bar deysen?
Béşińğa genzi çüşse,
Ésitqina can deysen.

Baş yupańdin ötkende,
Erdi yupañ bar deysen.

Xaň tégide uxlisaň,
Botuňdin tayaq yeysen.

Cenze digen bir paltu,
Sörep kélidu laňtu.
Şi özini uyganda,
Eziz başqa miň qaygu.

Daň Kaňşu dep daňlaysen,
Paka çaňsandu maňdaysen.
Déňga béşiňni urup,
“İsit, can!” dep qaxşaysen.

(s. 99)

Şaңcu çapidu Exmet,
Şacu çapidu rexmet.
Üç çi suni örigen,
Davaturğa miň rexmet.

Qasim digen şu batur,
Genciň yigit emesmu?
Biňsisini körsetti,
Batur yigit emesmu?

Kömürimu örüldi,
Davaturmu qutuldi.

Botuñ digen deyuzge,
Pomidurler tutuldi.

Liñsi digen qara yüz,
Béşimğa bala boldi.
Zuxańda tola yürüp,
Közlirimge qan toldi.

Köñlümni açay disem,
Duttarimniñ tari yoq.
Liñsi baş turup bizge,
Ölgen bilen kari yoq.
Kañşu fañzida yatsam,
Goñtu kélip qoğlaydu.
Aç qalğan yitimçiler,
Ciñmoma oğurlaydu.

(s. 100)

Bañmidi bolay disem,
Bolaşmaydu, şimiti?
Goñturiñdin qorqmaymen,
Can alar Xudamidi.

Avut digen goñturi,
Ésip qoydi Asimni.
Gundixana cayiñ dep,

Solap qoydi Qasimni.

Semet digen paynekbaş

Liñsi men dep tovlaydu.

Kañşularni yaman dep,

Xañcalarğa bolaydu.

Xañcalarniñ derdidin,

Qéçip ketti kañşular.

Melide edep ketti,

Qamça tutup Şaňyular.

Xañcaniñ éti Emet,

Liñsisi yaman Semet.

Éytsaq hergiz tügümes,

İçimizde tola dert.

Goñtularğa boğulup,

Xañlarda yétip qalduq.

Xañcasi yaman zalim,

Zulumğa yétip qalduq.

(s. 101)

Xañcasidin qorqmastin,

Süydüñge kirip kettuq.

Xotun-balimiz aş dep,

Tünler yétip ğem yeyttuq.

Kaňşumen dep xaňlarda,

Goňtu bilen étiştuq.

Halimizğa kim yetsun,

Élişalmay qéçiştuq.

Kökyar xaňdin ekelduq,

Qalaydıgan kömürni.

İssiq körmey ötküzduq,

Ésitqine ömürni.

Qeşqerdin çiqqan balla,

Lenteyzide işliduq.

Zalimlarniň destidin,

Xaň tégide qışliduq.

Zalimlarniň xéñida,

Memet Molla şensiñti.

Yalaqçılar aldida,

Kün köçürmek tes idi.

Yalaqçı ilek dolan,

İbrahimniň goňturi.

Hesen Botuň hiliger,

Qan yalıǵan cot böri.

(s. 102)

Hesen Botuñ doğisi,

Atixan Şańyu yorgisi.

Mavuz qari munapiq,

Adem aldaş mollisi.

Hañniñ astıǵa kirip,

Kömür bilen taş alduq.

Balılarnı xiyal qılıp,

Qara közge yaş alduq.

Kömür xańda işleyimiz,

Ayliqımız beş teñge.

Ecepmu qéliptuq biz,

Tügümes azap ğemge.

Kéçileymu işleyimiz,

Xańlarda kömür taşqa.

Botuñ kélip urudu,

Sim qamça bilen başqa.

Xañniñ astı qarañǵu,

Mañalmiduq yol tépip.

Qollar qapirip ketti,

Kömürni dep taş çépip.

Piliçige¹⁵ çiqip biz,

Xańda kömür koliduq.

(s. 103)

Xańda kömür örülse,

“Barmu?” sen dep tovliduq.

Zembilde toşup kömür,

Qollar téşilip ketti.

Qosaq éçi bek yaman,

Beller püklünüp ketti.

Biz seysige tutulup,

İşliduq kömür xańda.

Ténim tapmay işlepmu,

Qosaq toymidi nanğa.

Étizdiki boz torğay,

Balilirığa dan bergen.

Tudaxun şu rehmetlik,

Xań astida can bergen.

Qatar-qatar qağılar,

¹⁵ Xań ismi.

Barsañla salam deñlar.

Méni atam sorisa,

Xañniñ astida deñlar.

(s. 104)

1.1.17. Milli Neğme Qoşığı

Uygurlar aptu, çilapça, cumbil qazan yasaşte hünér-seniti bilen dañ çıqarğan millet bolupla qalmastin, belki özliriniñ toy-tükün, meşrep, mihmandarçılıq qatarlıq tereplerdimu muqam asas qilingan milli neğmisi bilen dañ çıqarğan milletlerniñ biri. Uygur milli neğmiliri miñ yildin köprek tarixqa ige bolup, carañlıq, retlik, séstimiliq boluştek alahidiligi bilen pütkül Türk aymaqliriğıçe taralğan.

1930 yillardin kéyin, Uygurlarniñ milli neğmisi nahayiti tereqqi qilğan. Nurgun milli tiyatir ve el neğmiliri Qeşqer, Kuçar, Ğulca qatarlıq caylarda sehnige çıqıp, amma arisida çoñqur tesir qozğığan. Likin 1936. yillarniñ aldi-keynide zalim Şiñduben xelqniñ milli oyğunuş keypiyatidin ölgidek qorqup, xelq arisidiki neğmiçilerni tutup, qamap, milli mediniyetni xani-veyran qildi. 10 neççe yılğa sozulğan dehşetlik tirorluq ve cahalettin kéyin 1947. yillarniñ aldi-keynide Uygur milli neğmisi yana qaytidin baş köterdi. Eyni vaqıtta toqulğan bu qoşaқта-xelqniñ milli oyğunuş hissiyati ve ilğar mediniyetke bolğan telpünişi eks ettürülgen. Milli mediniyet **(s. 105)** düşmenlirige bolğan gezep-nepri ve ceñgivar iradisi ipadilengen.

Milli neğme sazimiz,

Köñül açar bağmiz.

Ketti bizdin qara kün,

Emdi oynar çağimiz.

Oynap külüp barimiz,

Kolğa qoral alimiz.

Qarşı çıqqan düşmenniñ,

Étip cénini alimiz.

1.1.18. Açıl

Şiñsisey hakimiyet béşiga çıqip, Sovét İttipaqi bilen dost bolup turğan deslepki çağlarda, Sovét İttipaqi siyasi, herbi, iqtisadi cehetlerdin Şiñcañniñ quruluşini qollap, köp yardım bergen idi.

Şiñsisey Sovét İttipaqiniñ yolini tutup, Sovét İttipaqidin yolyorıq sorap Şincañniñ mediniyet, maarip, maliye, saqlıqni saqlaş, axbarat qatarlıq saheliride bir munçe ilğar siyasetlerni yolğa qoydı. Sovét İttipaqiniñ ilğar tesiri arqısında Şincañda kona maarip islah qilinip, arqa-arqidin nurgun penni mektep, bilim yurtliri éçildi, pionérlar lagiri qurulup, tenterbiye paaliyetliri qanat yaydı, nurgun doxturxana, davalash orunliri, kino-tiyatirxanilar, bağçılar yasaldi, **(s. 106)** quruluş-binakarlıq işliri qayta canlandi; dini xurapatlıqniñ aldi élinip, köpligen yéza-qışlaqlarda dıxanlarniñ savat çiqirişni esas qilğan keçkursliri yolğa qoyuldi, xotun-qızlar cemiyet işliriğa arilaştı. Ular inqilaviy naxşılarni éytip, yéñiliqni, ilğarlıqni teşebbüs qilidiğan nurgun naxşa-usullarni sehnige élip çıqip, Yapun basqunçılıriğa qarşı küreşniñ çuñqur qanat yéyişiga, eksiyetçi hökümranlarniñ xianetçilik, parixorluq, müstebitlik herketlirige qarşı küreşniñ çuñqur qanat yéyişiga, milli mediniyet ve milli maarip işliriniñ cuş urup ravaclinışiga türkte boldi. Bu Uyğur xelqiniñ tarixidiki bir milli oyğunuş devri bolup, qalaqlıqni, koniliqni ret qilip, çetielniñ ilğar nersilirini qobul qiliş, xurapatlıq, nadanlıqniñ asaritidin qutulup, ilim-meripetni süyüş, veten birliğide çin turup, démokiratiye, erkinlikni qolğa keltürüşte zor ilgiri sürüş rolini oynıdı. Bu qoşaq eyni yillarda toqulğan bolup, Uyğur sehniliride naxşa qilip éytilğan. U, Uyğur xelqiniñ yéñiliqqa, ilim-meripetke, güllünüp ravac tépişqa telpünüştin ibaret milli rohi keypiyatini eks ettürgen.

Bağda güller éçildi,

Çikeñge qıstur alamsen?

Zoqlunup oynap-külüp,

Köñlümni açalamsen?

(s. 107)

Térek béşida qağa,

Perq étip bilelemsen?

Hüsnüfədin gül ündürüp,
Qısturup kilelemsen?

Tam töpiske tam salduq
Şamalğa dalda bolsun dep.
Yar töpisiğe yar tuttuq,
Yürekke payda bolsun dep.

Çaptım yorğa étimni,
Yayrımğa gül qısay dep.
Körüp öttüm bégimni,
Güzel bostan yasay dep.

Açıl-açıl-vay açıl,
Açılmısañ gül qayda?

Turpan Xelqi Arisiğa Tarqalğan Nusqisiniñ Tikistini Merhum Şair Abduxaliq Uyğur
Yazğan İdi

Gülüm açılay deydu,
Başqa sancılay deydu.
Yarımniñ yürek oti,
Tenge yamışay deydu.

(s. 108)

Yarım maña naz qılur,
Külüp mini maz qılur.

Yar qedrini bilmeysen,
Zimistanni yaz qilur.

Yar derdide xun bolduq,
Tügmenlerde un bolduq.
Qorqunçıñdin qattiq taş,
Birlişelmey qum bolduq.
Yaş telepler uxlaşma,
Yar yolida putlaşma.
Yarim üçün can pida.
Her qedimiñge miñ tilla.

Ėeyret gülüm açılğil,
Himmet yolum açılğil.

Yarim üçün bersem can,
Qaçan bolsa bir ölüm,
Yaki ölüm, ya körüm.

(s. 109)

1.1.19. Sarixan Qoşığı

Sarixan qoşığı eyni yillarda Ėulcida keñ tarqalğan qoşaqlarnıñ biri. Bu qoşaқта bağven qızı Sarixanniñ xuddi qızıl güldek çiraylıq, güzel qız igenligi, emgekni qızğın süyidiğanlığı, ata-anisiniñ terbiyiside exlaqlıq, nomuşan, şemehayasi bar qız bolup çoñ bolğanlığı, şu xisletliri arqılıq nurgun yigitlerniñ uni yaxşı körüp qélip aşiq-biqarar bolğanlığıdek ceryani bayan qilingan. Bu qoşaqnı asasen yaş yigitler toquğan.

Sépilğa çiqiñ balla,
Dom-domni soquñ balla.
Paşşap Beg qoqlap kelse,
Arqığa qéçiñ balla.

Béğiñğa kirip baqsam,
Alma tügmidek boptu.
Kiçikkine Sarixan,
Élip qaçqidek boptu.

Bağ içide bostanlar,
Yaşıriptu çokanlar.
Sarixanniñ derdide,
Aqti közümdin qanlar.

(s. 110)

Aqsarayda olturğan,
Sarixan miniñ yayrim.
Köyer otqa sélip qoyğan,
Bixever cénim yayrim.

Gülzarniñ ara çoğluq,
Gülzar içi bulbulluq.
Gülniñ güli Sarixan,
Sizge séginip qulluq.

Sarixan qizil güldek,
Biz işqida bulbuldek.
Sarixan külüp qoysa,
Xizmet qilimiz quldek.

Sarixan tili tatliq,
Köñlidur ecep qattiq.
İşiktin çıqalmaydu,
Men kelsem kéçe atliq.

Sarixan kiçik yaşliq,
Ay yüzlük, qara qaşliq.
İşikke çıqalmaydu,
Ata-anidin başliq.

(s. 111)

1.1.20. Rizvangül Heqqide

Rizvangül Şıncañ Üç Vilayet İnqilaviniñ bir ayal ceñçisi. U, 1944. yili Ğulciniñ “Herembağ” digen yérinde Gomindañ eksiyetçiliri bilen bolğan şiddetlik keskin ceñge qatnaşqan, milli armiyiniñ aldinqi sépide yaridar bolğan ceñçilerni kütüş, yötkeş, davalaş işlerini işligen. Bir qétimliq ciddi ceñde u, bir yaridar ceñçini davalavatqan mezgilde tuyuqsız düşmen oqi kilip tégip, mertlerçe qurban bolğan. Şundin başlap Üç Vilayet armiyisiniñ her bir komandır-ceñçiliri uni özliriniñ şepqetlik hemşirisi süpitide tilğa alğan. Uniñ baturluq iş-izlirini qoşaqqa qoşup, naxşa qilip éytişqan. Rizvangül digen bu nam milli armiyiniñ Gomindañ eksiyetçilirige qarşı uluğ milli küreşniñ ot-uçqunlirini ulğaytışığa ilham bergen. Uyğur xelqiniñ nurgun yaş qiz-yigitliri Rizvangülniñ rohidin tesirlinip, qoliğa qural élip, milli armiyige qatnişip, qehrimanliq dastanlirini yaratqan.

Bu qoşaқта Uyğur xelqiniñ batur qizi, inqilaviy qurban Rizvangülniñ veten, xelq üçün öziniñ yaşlıq hayatini béğişlap, oqlar yamğurdek yéğivatqan ceñlerde özini unutup, yaridarlarni qutqazğan uluğvar rohi medhilengen. U gerçe qurban bolğan bolsimu, “meñgü tozimaý éçilip turğan gül” süpitide evlattin-evlat xuşpuraq çaçidıǵanlıǵı ipadilengen.

(s. 112)

Xever keldi goya bir,

“Soldi” digen qizil gül.

Veten üçün can pida-

Emesmidi Rizvangül.

El dañqini yat qilip,

Düşmenlerni étip kul.

Bel baǵlıǵan ceñlerde,

Uyğur qizi Rizvangül.

Untulsunmu?...Héc qaçan,

Untulmaydu Rizvangül.

U bir tozimaý éçilip,

Turğan esli qizil gül.

(s. 113)

1.1.21. Aminem Heqqide

Aminem Atuşniñ Şoruq digen cayidin. 1944. yili yazda astin Atuşta Şıncañ tarixida misli körülüp baqmıǵan bir qétimliq çoñ suapiti yüzbergen. Kelkün Suticen bilen Meşhet ariliǵidiki çoñ cilǵidin éqip ötüp, Atuşniñ nurgun yéza qışlaqlirini veyran qilivetken, nurgunlıǵan térilǵu yerler, zel-ziraetler, davudex, öy-caylar su astida qalğan. Nurgun yaşanǵan kişiler, er-ayal, uşşaq balılarni kelkün su éqitip kétip

ciniga zamin bolgan. Yurt ichide qoşaq éytiş bilen tonulgan Aminem digen yaş qiznimu ene şu qétimqi kelkün apitide su éqitip kétip, cesidi cilginiñ ayigidiki bir laylañdin tépilgan, uniñ ata-ana, uruq-tuqqanliri, yaru-buraderliri ve uni tonuydigan kişiler uni esleş yüzisidin bu qoşaqni toqigan.

Amine mu-Aminem,

Layğa patqan Aminem.

Layniñ tégide yétip,

Biyit qatqan Aminem.

Aminemniñ çéçini,

Aq navatta patligan.

Aminem çirayliqni,

Emet İminge saqligan.

(s. 114)

Qotanda kala möreydu,

Aminemniñ kalasi.

Qoşaq qétip yiglaydu,

Aminemniñ anasi.

Aminemniñ bégida,

Çilge üzüm pişıptu.

Tolun aydek Aminem,

Lay tégide yétiptu.

Ana didiñmu Aminem,

Dada didiñmu Aminem,

Miniñ bextim ezeldin kaj,

Xuda didiñmu Aminem.

1.1.22. Qembernisa Qoşığı

Bu qoşaq cenubiy Şıncañda naxşa süpitide keñ tarqalğan. Qembernisa veqesi 1943. yilliri Atuşta yüz bergen. Bir yaşağan dıxan ayılı bolup, u, doppa tikişke nahayiti usta iken. Uniñ Meremnisa ve Qembernisa digen nahayiti kilişken ikki qızı bar iken. Ular anisidin üginivalğan doppa tikiş hünirige tayinip turmuş köçüridiken. Şu yillarda Meremnisa boyıǵa yitip, yatlıq bolup Ğulciǵa çıqıp kitıptu. Öydikilerniñ hal-ehvalidin xever élip turidıǵan birer adem bolmıǵanlıqtın, anisi kiçik qızı Qembernisani şu yurttıki bir qéri kişige xotunluqqa bermekçi boluptu. Biraq, Qembernisa bu işqa peqet qoşulmaydiken, zari emes iken. Şu vaqıtta Ğulcidiki açısı Meremnisaniñ (s. 115) aǵrip yétip qalǵanlıǵı toǵrisidiki xever Atuşqa yitip keptu. Qembernisaniñ anisi çoñ qıziniñ késellik ehvalini ańlap, nahayiti biaram boluptu ve axiri qızini kórmek bolup Ğulciǵa yolǵa çıqıptu. Likin Meremnisaniñ késili barganséri éǵırlışıp, uzun ótmey ölüp kétiptu. Çoñ qızı Meremnisadin ayrılǵan ana kótürüp qopqısız dert-elemlerni içige yutup, Ğulcidin Atuşqa qaytıptu. U téxi yurtqa qaytıp kep bolǵıçe yoqsulluq derdini tola tartqan, öziniñ ixtıyarlıqısız toy qılışqa unımıǵan kiçik qızı Qembernisa özini bulaqqa taşlap ölüvaptu. Arqa-arqıdin bir öydin ikki kişi ölüp ketkenliktek éçinişliq vaqege asasen uniñ anisi ve yurt-mehellidikiler bu qoşaqni toquǵan.

Qembernisa bir gül idi,

Şéxida sayrıǵan bulbul idi.

Ol bir Xudaniñ teqdiri,

İkki qızimdin ayridi.

Bir qolida bardur qoyçısı,

Bir qolida bardur yıñnısı.

Bultur ölüptu açısı,

Bu yıl ölüptu sıñlısı.

Qembernisa suğa çöküp,
Sudin çıqıp layğa pétip.
Ömrüm öter yığlap yürüp,
Qara közümdin yaşlar éqip.

Cinim balam Qembernisa,
Otuñ yaman Meremnisa.

(s. 116)

1.1.23. Aq Dadam

Eyni yillarda cenubiy Şıncañdiki nurgun hünerven-kasiplar hayat köçürüşke yol izdep, yigit-qizlirini egeştürüp Ğulciğa çıqıp orunluşup, oy-oçaqlıq bolup qalğan idi. Ular özliriniñ éziz yurti Qeşqerni eslep, nurgun qoşamlarnı toquğan.

Bu qoşaq ene şu yillardiki yaş yigit-qizlarnıñ séğiniş hissiyatını ipadilep bergen.

Aq dadam-appaq dadam,

Qeşqerge bargım kélidu.

Aq Sarayniñ aldida,

Tamaku tartqum kélidu.

Aq Sarayniñ qizliri,

Laçınmikin, qurğuymin?

Qolida altun üzük,

Aşıqliri zerger mikin?

1.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA

1.2.1. Halk Koşakları Zamanın Aynısıdır (Giriş Sözü Yerine)

(s. 1)

Halk koşakları bir ülkenin aynı zamandaki siyasi, toplumsal durumunu anlattığı vakittir. O, toplumsal olayları aynen gerçekleştirdiği şekilde yansıtan bir sinema kamerasıdır. Toplumun iktisadi, içtimai gelişme durumunu araştırıyorsanız, o zamandaki halk koşaklarına müracaat edin.

O yanda bataklık,

Bu yanda bataklık.

Vay dar dünya,

Arkamdan gel.

Şincan’da Şin Şisey zamanında söylenen bu koşak 1932 yılından 1941 yıllarına kadar eşkiya Şinduben’in militarist hükümlerini sağlamlaştırmada, geniş halk kitlelerini katletmekte ve hapsedmekte olduğu; halka huzurlu nefes alma imkânı tanımadığı, en küçük özgürlüklerin bile çok görüldüğü dönemi yansıtır. Bahsedilen koşuğun 3.mısrasındaki “Tar Cahan” bazen siyasi tehlike yüzünden, “Tacixan” demekle yer değiştirse de, koşuğun asıl söyleniş maksadı (s. 2) ve 1. , 2.mısralarının “Tar Cahan” diye okunması gerektiğini gösterir. O “Tar Cahan” eşkiya ve büyük gardiyan Şin devrindeki “Tar Cahan” idi.

Bundan daha önceki devirlerde topluma halk koşakları noktasından bakalım:

Matitey sıçana benzeyen,

Vergiyi çok koşan.

Hanın sözüne girmeden,

Darağacına asılan.

Miladi 1925 yılları Şincan bölgesinin hâkimiyet tahtındaki müstebit hükümet Kaşkar, Yarkent gibi altı şehirde Matitey gibi yaşlı domuzları makam sahibi edip yükselterek kendine yaklaştırarak semirtmişti. Adı gibi bahtı da git gide parlayan “Ma”nın, güney Şincan’da hem idari, hem askeri iktidarı eline geçirdi. Titey denen

adlandırma ile önemsenmediği dönemde “Ma”ya yeni bir “Ma” (Maşuvu) ilave ederek onu mezara göndermiş. Matitey’in hal ve durumu, akıbetini, onun devrindeki Kaşkar’ın siyasi, ekonomik, toplumsal durumunu bu halk koşağı ile özetleyip söyler. Gerçekten, Matitey kızıl boyadan elde edilen petrolün kalıntılarından mum döktürüp sattırması, bundan sağladığı kazançla halka daha fazla zulmetmiş. (s. 3) Bu nedenle o, halk tarafından “Mumçi Taz (Mumcu Herif)” denen ada sahip olmuş. Diğer bir taraftan iyice kibirlenerek hanın yüksek memurunun emirlerine uymayarak bağımsızlığını ilan eder. Neticede halkın ahı ve hâkimiyetin yüksek kişileri onun asılmasına hüküm vermiş. Bahsedilen dört koşak bize dönemin 4 çeşit zamanını yansıtır.

Birinci, hâkimiyet: Makam sahibi arasında büyüklük küçüklük tartışması, yükselme tartışması, gerekli olduğunda büyük balık küçük balığı yermiş.

İkinci, siyaset: O çağlarda halk sanki hükümeti yolunacak kaz yerinde tutup; işçi, çiftçi, tüccar, zanaatkâr, sanatçı ağır vergi altında inliyordu.

Üçüncü, sanayi: Şincan’da 1920’li yıllarda henüz petrol yataklarını işleyecek sanayi yoktu. Toplumsal gelişme petrol kaynaklarının işlenmesine bağlıydı.

Dördüncü, ibret: Kim ki halka zulüm eder, onun sonu Matitey’inki gibi olur. Bu noktalardan bakıldığında, halk koşakları zamanın aynısıdır ki, her bir toplum kendinin gerçek yüzünü bu aynada görürdü. Bu kesindir. Elinizdeki ayna da aynı vazifeyi yerine getirecektir. Bu aynada Uygur halkının tarihinde olup, toplumsal, siyasal, ekonomik durumların aynı (s. 4) zamandaki manzarası görünmekte, bu olayın aslını görmek için kuvvetli deliller sunmaktadır.

İşte, Nozuğum! O, Uygur kadınlarının kendi insani nefislerini nasıl koruduklarını gösteren temsilcilerinden biri. O, başına gelen bütün zorluklara karşı iffetini, namusunu korumada, başına gelenlere aldırmayan bir Uygur kadını.

Ben Kaşkar’dan çıktığımdan beri,

Döşek yüzü görmedim.

Anamın ördüğü saçlarım,

Tarak yüzü görmedi.

Üç gün yattım kamyıta,
Beni arayıp gezermiş.
Ben Nozuk'ni bulamadan,
Köpek gibi gizlice takip edermiş.

Kamyıtlara ateş koysa,
Geçip girse nehire.
Hiçbir zaman kadın olmam,
Kalmuk başkanının memuruna.

İşte, Kember Nisa! O, kendinden yaşlı kişiyle evlenmeye, rızası olmadan düğün yapmayı kabul etmeyen Uygur kızlarından biri. O, zorla evlenmektense intiharı tercih edip sevgi terazisini koruma yolunda kurban oldu. Halk koşağı onu aşağıdaki gibi betimlemiştir. Kember Nisa'nın annesi.

(s. 5)

Bembeyaz sakal yolunup,
Dert üstüne dert oldu.

şirin kızım Nozuk ay,
Ağabeyinden de ayrıldım.
Hiçkimse benim gibi olmasın,
Kanağımdan ayrıldım.

Nozugum'un Başına Gelen Dert-Elementeri Hatırlayıp Söylediğı Koşağı:

Develerin ağzı bağı,
Bir ağabeyim var Kalmuk'ta.
Kalmuk'un art niyeti,

Ben Nozuk’i almakta.

Develer başı, dağ tepesi,

Hedefimiz yârin yanı,

O hedefe varınca,

Durmaz gözyaşı.

Yolları çok yürüyüp,

Yorulup nefesim kesildi.

Ben buraya gelip,

Kötü gözle karşılaştım.

Yalın ayak su geçtim,

Dağın suyunu içtim.

Kalmuk zulmüne dayanamayıp,

Aziz canımdan geçtim.

(s. 6)

Havayı bulut kapladı,

Kar, yağmur yağıdırmaya.

Hangi çağda yaratıldım,

Dert-elemler çekmeye?

Gökteki aladoğan oldum,

Yollar yürüyüp yoruldum.

Ağabeyim kaldı Kalmuk’ta,

Bir kez görmek için ağladım.

Dağdan inen dört atlı,

Dördü de boz atlı.

Dört atlının içinde,

Benim ağabeyim yakışıklı.

Ayağımda zincir var,

Boyunduruk sıkar boynumu.

Ne yapacağımı bilemez oldum,

Kelepçe sıkınca elimi.

arık giyen ayağa,

Demir pranga gevşek geldi.

Canım atamın karşısına,

Bu yıllarda kim geldi?

Sel değildir akan,

Gözden akan yaşımız.

Kamçı, dayak altında,

Gider mi başımız?

(s. 7)

Nozugum'un Kaçarak, Kamışlık İçinde Söylediği Koşağı:

Altı ay yattım kamışta,

Kamış arasından gün indi.

Ben Nozuk'un başına,

Dağdan ağır sıkıntı düştü.

Tanrı verdi bu aşkı,
Niyet ettim kaçmaya.
Kalmuk askerleri kötü,
Ateş koyar mı kamaşa?

Üç gün yattım kamaşa,
Beni arayıp gezerlermiş.
Ben Nozuk'ı bulamadan,
Köpek gibi gizlice yürürmüş.

Kamışlara ateş koymaz,
Ben Nozuk'ı tutamam.
Ben Nozuk'ı tuttuğumda,
Öldürür, canlı koymaz.

Unutamam Baki'mi,
Kamışlıkta yatsamda.
Gönlüm ondan ayrılmas,
Elem külfet çeksemde.

Hüda'nın verdiğı goncamı,
Kötü Sülün koparamaz.

(s. 8)

Baki yiğit, mert yiğit,
Zalim Kalmuk göremez.

Bülbül hiçbir zaman ötmez,
Altın sürgülü kafeste.
Ben Baki'mi düşünürüm,
Gece gündüz, seherde.

Develer yatar evde,
Yuları boynunda.
Tutsa Kalmuk Nozuk'ı,
Vurup işkence amacıyla.

Çöl sahra içinde,
Yoktur bir yoldaşım.
Kamışlıkta dert çekip,
Geçti günüm aç susuz.

Yürüsek Kaşkar yolunda,
Kaşkar yolu, yol olacak.
Nozuk'un aciz bedenini,
Bir olan Allah koruyacak.

Nozuk tutulduğunda,

Garip ağabeyim Poşkun'da.

Ben Nozuk'un derdinde,

Baki yanar alevde.

Kamışlar ateşe verilse,

Kaçıp gireyim nehire,

(s. 9)

Hiçbir zaman kadın olmam,

Kalmuğun baş dilencisine!

Nozugum'un Ormanlıklarda Yürürken Babasını Hatırlayıp Söylediği Koşakları:

Ben Kaşkar'dan çıkınca,

Döşek serip yatan yok.

Anamın ördüğü saçıma,

Tarak vurup bakan yok.

Göremedim babamı,

Ona hiç doyamadan,

Ben Nozuk gibi bir kadın,

Çölde yalnız yatmamıştır.

Kaynayıp duran kazana,

Kepçe salıp bakan yok.

Altı ay yaz geçip yürüyüp,

Yastık koyup yatan yok.

Dağdan inen çamurlu suyu,

Süzüp içen er nerde?

Beni Kaşkar şehrine,

Alıp giden er nerde?

Canım babamı görmeyeli,

Ölüp gider oldum ben.

Kalmuklara yakalanıp,

Solup gider oldum ben.

(s. 10)

Sonunda açığa çıktım,

Gizlenmeye yer var mı?

Başa büyük dert geldi,

Alıp kaçacak er var mı?

Nozugum'un Aşkî Baki Yiğidin Zor Günlerde Nozugum'u Özleyip Söylediği
Koşığı:

Altı ay güttüm sürünü,

Bir kez görmedim yüzünü.

Bir görsem yüzünü,

Ne yapacaksın ateşi?

Koyun çobanı olacak er değildim,

Koyun çobanı yaptın, ey Nozuk.

Kalmuk'u perişan eden,

Noçi ettin, ey Nozuk.

Deve çiğner dalları,

Benim yerim yar yanı.

Ben Nozugum'u severim,

Ebedi gönül sırdaşı.

İncecik boyunu görmeye,

Ormancı ağabeyin arzular.

“Nozugum” diye arar,

Dertli gönlüm arkandan.

Sen benden sorma,

Yüzüme bakarak bil.

(s. 11)

Âşık maşuk bir olsun,

Dilerim Alllah'ımdan.

Darin'in evi heybetlidir,

Benim yârim güzeldir.

Baki ile Nozugum,

Kıyamete dek âşıktır.

Baki Yiğidin Casus İle Karşılaştığında Söylediği Koşığı:

Baki:

Nozuk yârim sıhhatli mi?

Casus dostum, söylese?

Casus:

Nozuk yârin esendir,

Muştuluğu versene?

Bugün Nozuk evinde,

Hemen gidip yetişsene!

Baki:

Öyleyse ben gideyim,

Benden haber versene?

Nozugum:

Nozuk elim bağlandı,

Cümle âleme duyuldu.

Baki yârim, senin için,

Yürek bağrım dağlandı.

Baki yğit gelsene

Yüreğimi bağrına bassana.

(s. 12)

Sevdiğin yârin Nozuk'ı,

Şimdi alıp kaçsana?

Baki:

Nozuk canım alıp kaçayım,

Zehir olsa söylesene?!

Nozugum:

İşte zehir şu olur,

Yayla halkı sakın olur.

Kaçaklar kederli olur,

Saklanan yerler ağaçlık olur.

Biz gideriz bu yerden,

Dönülmez diyara.

Ata anam bunalır,

Gönülleri kırılır.

Arayanlar çok olur,

Biz bu yerden gittiğimizde.

Bülbül kuşu hapsedip koysa,

Altın sürgülü kafeste;

Gönlü onun dinlenip,

Kaçma fikrini bırakır mı?

Kederli olan, garip Nozuk,

Sevdiğine kanmasa;

Nozuk gönlü sevdiğinden,

Bir an ayrı olur mu?

(s. 13)

Nozuk'un kendisi esir olsa,

Onun gönlünü tutan yok.

Yâri için kurban olsa,

Nozuk için başka istek yok.

Nozugum İle Baki Yiğidin Söyleştiği Koşığı:

Nozugum:

Sen özledin mi beni?

Baki:

Çok özledim ben seni.

Nozugum:

Sen nerende özledin?

Baki:

Ben ciğerimde seni.

Nozugum:

Sen benden sormadın,

Gören yüzümden onu.

Sen benim Bakim durup,

Derdimi bilen neredede?

Baki:

Günlerce görmedim yâri,
Bir günü görürüm diye.
Ümidimi kesmedim yardım,
Ölmezsem kavuşurum diye.

Altıncı ay girdiği zamanda,
Dirgen, kürek harmanda.
Nozuk yâri görmek için,
Baki yiğit istekte.

Kaç gün geçti,
Nozuk yâri görmedim.

(s. 14)

Nasip olursa görürüm,
Daha ümidimi kesmedim.

Önümden çıkan bir bayrak,
Nozuk yârin ayağı.
Gönüle gelen duygu,
Sevgi dolu gönül bahçesi.

Nozugum'un Yakalandıktan Sonra, Küre Şehrindeki İdarecinin Evinde Durup
Söylenen Koşığı:

Kalakaldım çölde,
Askerler geldi dağ boğazına.
On iki gün olduğunda,
Ben yakalandım, yaban domuzuna.

Şisen Mazi divanedir,
Eşi ise iyidir.
Derdini söyleyip ağlaşırsınız.
Derdimiz keder, şarkıdır.

Ben babamı özledim,
Ben ağabeyimi özledim.
Sağ mıdır babam,
Haber alamadan ağladım.

Ağabeyime yetişemem,
Babamı göremem.

(s. 15)

Babamı görüp ölsem,
Gözü açık gitmezdim.

Ağabeyim gelir mi?
Beni alıp gider mi?

Bir haberi yok onun,
Kaşkar'a esen ulaşır mı?

Nozugum Moğol'un sahibinin evinden kaçınca, altı ay saklanır. Onun Ormanda
Yürürken Söylediği Koşığı:

Altı ay yattım harmanda,
Ekmek pişirdim samanla.
Güçsüz Nozuk ormanda,
Babam nerede yürür?
Sülün verip idareye,
Arz etti generale
General polis göndermiş,
Benim gibi güçsüz kadına.

Polis çıktı tutmalı,
Ejderha gibi yutmalı.
On beş polisi görevlendirdi,
Nozugum'u tutmalı.

Hiçkimse benim gibi olmasın,
Belalara kalmasın!

(s. 16)

Bize gelen dert-elem,
Hiçbir kuluna gelmesin!

Altı ay oldu yalnızım,
Kaşkar yolunu bilmiyorum.
Allah beni korusun,
Hapisleri göremem.

Nozugum'un Don Yamul'da Söylediği Koşığı:

İdarecilerin başkanı,
Gulca'da var evleri.
Kırayım desem kırılmaz,
Elimdeki kelepçesi.

Allah vermiş goncamı,
Hapisçi Kalmuk koparamadı!
Eş yapmak istiyormuş,
Direncini asla kıramadı!

Ayağımda zincir var,
Boynumda tahta boyunduruk.
Alıp kaçar Nozuk'u,
Olsa iyi delikanlı.

İdarenin var çatısı,
On beş kulaç doğrusu.
Görsem eski keçedir,
Hapsedilenlerin şapkası.

(s. 17)

Afyon ekilen toprağın,
Domuz idi masası.
Sağ elinde bıçağı,
Sol elinde haşhaş torbası.

Afyon çeken cellâtlar,
Don Yamul'da çekerler.
Simsiyah, rutubetli evde,
Nozuk canım yatar.

Davguan Han'dan mektup gelse,
“Nozugumu öldür!” diye,
Cümle âlem söyler:
“Mekânı cennet olsun” diye.

Moytuñzi'da infazda,
Ben önünde ölürüm.
Mollaların sözüne göre,
“Cennet yüzü” görürüm.

Nozugum'un Zindanda Söylediği Koşığı:
Nozuk'un bileği bağlandı,
Öldürmek için niyetlendi.
Nozugum kendisi yalnız,

Ŗi idareye yerleŖti.

(s. 18)

“Nozugum” diye çok ağlayıp,

Babam KaŖkar’da kaldı.

Yalnız babacan ağabeyim,

Kalmuk içinde kaldı.

KeŖke görsem babamı,

Kalmuktaki ağabeyimi.

Görmeden giderim,

KaŖkar’daki dayımı.

Ben görmedim annemi,

Beni doğuran anamı.

Bulursanız derhal öldürün!

 yaŖındaki ocuğumu.

İdare bana zordur,

Ölüm vakti yakındır.

Zalimlerin sorgusu,

Faydasız bir gevezeliktir.

Önümdeki cellâtlar,

Kılıcını oynatır.

Beni bu ölümden,

Acaba kim kurtarır?

(s. 19)

1.2.2. Gülemhan Koşığı

“Gülemhan” olayı 1820 yılından 1825 yılına kadar İli nehri boyundaki “Oyman Bulak” denen yerde ortaya çıkmıştır. Bu yerde bir fakir çiftçinin Gülemhan ve Zilemhan denen iki kızı varmış. Büyük kızı Gülemhan da on beş yaşına girmeden, onu Engen Çolak denen bir yaşlı Şanyu zorla kendisine eş olarak almak ister. Fakat cesaretli Gülemhan Şanyu’nun gözdağı ve aldatıcı bakışının etkisi altına girmeden, sertçe karşılık verir, fırsatını bulunca da sevdiği gençle kaçır. Zalim Şanyu öldükten sonra, kendi yurdu Oyman Bulak’a geri döner. Gülemhan hakkındaki koşak tarihi koşak olmanın dışında, belki Uygur halkının düğün koşakları olarak halk arasında yayılmıştır. Halk, Gülemhan’ın bahtsızlığına üzülen, zalim Şanyulara duyulan nefret yansıtılır. Bu koşaklar tarihten bu yana güçlü etkiye sahip olup gelmekte.

Gülemhan’ın çift örgüsü,

Yere değer mi?

On beş yaşına girmeden,

Evlenmeye değer mi?

(s. 20)

Kimin kime yar olacağını,

Hiç kimse bilmez?

Kendisi sevmeden, kabul etmeden,

Kocaya varılır mı?

Gülemhan’ın durduğu yeri,

Oyman Bulaktır.

Gülemhan’ı zorla alan,

Şanyu Çolaktır.

Gülemhan'dan başka,
Alacak kız yok muydu?
Gülemhan'ım Çolaklara,
Yazık değil mi?

Koyunlarımı kovaladım,
Oyman Bulak'a.
Gülemhan'ı tutup verdi,
Şanyu Çolak'a.

Gülemhan'ın çift örgüsü,
Yerlerde süründü.
Yürekteki serin sular,
Kana çevrildi.

Çıkıp baksam Gülemhan'ım,
Düğün geliyor.
Sana mı, bana mı?
Kader bilir.

(s. 21)

Altı yedi güvercin,
Kondü kavak ağacına.
Tava elbisede altın düğme,
Battı yüreğe.

Gülemhan'ın giydiği elbise,
Eteği eski kumaştır.
Yaşlı ile yatmam hiçbir zaman,
Sakalı batar.

Gülemhan'ım iyi çocuk,
Saçı az iken.
Gülemhan'ı alan Şanyu,
Kısa ve kel imiş.

Kara kalpli zalim Şanyu,
Aldırma şimdi.
Boynunda var Gülemhan'ın,
Kızıl tırnağı.

Rahat yüzü görmek zalimlerin,
Hakkı demeyin.
Elem çekme fakire,
Kader demeyin.

Sağ olursak yok ederiz,
Şanyu yaşlıyı.
Sevilecek zaman gelir,
Herkesin yârini.

(s. 22)

1.2.3. Sadir Pehlivan Koşakları

Sadir Pehlivan İli Çiftçiler Ayaklanmasının komutanı, ateşli halk koşakçısıdır. O, 1798 yılı günde şimdiki Gulca kasabanın Moltohtiyüz köyündeki bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiş.

18.asrın sonları Çin sülalesi bütün Çin'e hükümlanlık ettiğı çağlar olup, Çin'deki her millet halkının hayatı perişanlık içinde kalmıştı. Bu dehşetli zulümleri kendi başından geçiren ve kendi gözü ile gören genç Sadir'in kalbinde zulüme karşı nefret ateşi alevlendi. Çin sülalesi adamları çiftçileri haksız yere cezalandırmalarına birkaç defa karşı çıkar. İşte o günlerden sonra onun namı insanlar arasında dolaşmaya başlar. Böylece o, gerici hükümet tarafından şüpheli diye sayılır. Bu nedenle o, kendi köyünde duramaz, Gulca'nın Kazancı denen yerinde 50 kişilik ekip kurarak bunu 300 kişiye çıkarıp gerici hükümete karşı ayaklanmaya başlar. Sadir Pehlivan önderliğindeki ayaklanmacılar 1860 yılından başlayıp İli, Aşlık Seni, Çilpenze, Bayanday, Küre gibi eski kaleleri ele geçirerek Çiftçiler İsyânında galibe kazanır. Sadir Pehlivan 40 yıldan fazla süren mücadelesinde 13 defa hapse atılır. Fakat bu ağır günler (s. 23) onun inancını zayıflatamaz, aksine o, mücadelenin devamında da güçlü olur. Tedbirli, dikkatli, sert bir asker olarak yetişir.

Sadir Pehlivan'ın koşaklarında 19. asırdaki bütün milletlerin çektiğı sıkıntıyı, mücadelecî hayatı, onların arzu-isteklerini açıkça görürüz.

Sadir Pehlivan'ın Yamul'dan Kaçarken Söylediğı Koşığı:

Yamul'a düşüp kaldım,

Böcek ile bitlere.

Vañzi “para” diye sürmekte,

Yetişmedi itlere.

Vañzi alsam derdi,

Vañzi'ye ne lazım?

Dar bir torba gevşedi,
Yamul'da yatıp saygı.

Yamul'da çok yatıp,
Saçım bir kucak oldu.
Ben Yamul'u deşerken,
Kaburgam bıçak oldu.

Yamul'u deldikten sonra,
İki defa çıktım dışarı.
Bana bakan beş polis,
Şimdi başı belada.

(s. 24)

Yamul'dan kaçtığım zamanda,
Kazancı ile kaçan.
Askerler takip ettiğinde,
Kar geçip yokuş aşan.

Yamul'dan kaçıp,
Dağları mekân ettim.
Açlık kötü iken,
Şalvarı kebab ettim.

Şalvarı kebab etsem,
Bir tatlı lezzet kaldı.

Dağlarda gizlenirken,
Atlarım yaralandı.

Yüksek dağın aladoğanı,
Kışın seyrek olur.
Atımı ye desem,
Kendi çocuğumla aynı.

Yamul'dan çıktığım gün,
Yoldaş ile buluştum.
Takip eden askerlerle,
Üç gün boyunca dövüştüm.

(s. 25)

Ben bilmem Yamul nedir,
Oldu yüreğim pare.
Bela gelse başıma,
Çekmemeye ne çare?

Ben Yamul'dan kaçtığımda,
Bir Mançu ile kaçan.
Hapishaneye hapsetse,
Kilitleri, kapıları açan.

Yamul'dan kaçıp,
Beş gün yürüdüm piyade.

Bir Moğol yürüyün dedi,
Devlet çok versin.

Yamul'dan kaçtığım gün,
Yan Bukak'ta gizlendim.
Allah'ımdan dilerim,
Bana versin bir binek.

Yamul'dan kaçıp,
Halat bulup aldım.
Bindiğim ala atı,
On liraya satın aldım.

Yamul'dan kaçtığım zaman,
Losişi çare buldu.
Kale duvarını delip,
Delğe elbise koydu.

(s. 26)

Yamul'dan kaçıp,
On gün yürüdüm piyade.
Tutulur mu, tutulmaz mıyım?
Takdiri ilahi.

Yamul'dan kaçıp,
Hayal girdi aklıma.

Bıçağım, kamçım, torbam,
Şavanhan dostuma.

Yamul'un ağaçları,
Yüksek çam ağaçlarıyla kaplı.
Sadir denen yiğit,
Elinde kılıç, mızrak.

Yamul'un ağaçları,
Kızılla boyanmış.
Bana bakan beş polis,
Urumçi'de zincirli,

Yamul'un ağaçları,
Yüksek çam ağaçları,
İdareden kaçıp
Sadir kendi yiğit.

Yamul'un ağaçları,
Rengârenktir.
Ben Yamul'da yattığımda,
Çocuklar kaldı çıplak.

(s. 27)

Sadir bir delikanlıdır,
Tenha yeri ister.

Bir akçe verirsem,
Öldürmez, sürgün eder.

Sadir Pehlivan'ın Başından Geçmiş Dert Elemleri Aklına Gelince Söylediği Koşığı:

Sadir diye adım kötü,
On beş yaşında adlandırıldı.
İlk tez tutulduğumda,
Kumul Han'a sürgün edildim.

Sadir'i yakalatan,
Aq Cañzi'deki Şanyu.
Hayatta kalmak için sattım,
Kumul şehrinde patates.

Tilki dağı denir,
Bu saklandığım yerlere.
Ne yaparsan yap Şengen,
Bu senin zamanındır!

Sadir'im ben Sadir,
Sadir olmaz kimdir ben.
Dağ yolunu sorarsan,
Hepsini bilirim.

Yollarda gide gele,

Sert ekmeği yedim.

(s. 28)

Bir Manđu sordu,

Ben Çin askeriyim dedim.

Sadir'in bindiği at,

Sağrısında alası.

İli'de kadın kaldı,

Kucağında çocuğu.

Asker çıktı açığa,

Sadir attı cüret edip.

Dali'deki kara taş,

Kürkümü aldı örtünüp.

Kovaladığım askerlerin,

Bindikleri atları güçlü.

Asker attı taş,

Sadir attı baş.

Kumaştan "ayakkabı" dikilse,

Görmeyenler "bez ayakkabı" der.

Sadir'in sesi çıksa,

Asker korkup "hey" der.

Büyük yolda gitsem,
Bir asker “gel” der.
Başına vurduğum vakit,
“Tamam, yürü git” der.

(s. 29)

Yazık, ömrüm geçip gitti,
Rutubetli zindanda, hapishanede.
Hiç rahat yüzü görmedim,
İstirap çekip hapiste.

Dolaşarak çok yürüyüp,
Büsbütün bıktım şehirden.
Allah’ım ayırmasın,
“Kazancı” denen yerden.

“Kazancı” denen yeri,
Askerler bulamaz.
Uzaktan bakıp dursam,
Bir tepeyi aşamazlar.

Sadir’in gizlendiği mağaraya,
Kuşlar bile giremez.
Ben bu yerde yürürken,
Çocuklarım ne yer?

At bindim bakın görün,
Sıçrattım taştan taşa.
Askerlerin attığı taşa,
Sadır'ın attığı başa.

Kar geçip çok gidip,
Çizmelerim ıslandı.
Taşa şapka giydirip,
Askerleri kandırdım.

(s. 30)

Asker kaçtı İli'ye,
İsabet ettirdim beline.
Sıçrayıp atımdan,
Mızrak soktum boynuna.

Aramaya fırsat vermez,
Zalim kamçılı ile çıkan.
Bu dertlere dayanamaz,
Sadır ata binip dağa çıkmış.

Ben yakalarım diyen,
Sen dağlı, kara dağlı.
Beni sen tutamazsın,
Erkek yiğidim ben.

Ak boz atım sağlam mı?

Gök boz atım sağlam mı?

Askerleri öldüren,

Sadir kendi sağlam mı?

Çocuklarım yetim kaldı,

Çağırsam sesim yetmez.

Tükenmez gayretim vardır.

Onun için başım gitmez.

Sadir Pehlivan'ın Yurdunu, Çoluk Çocuğunu Özleyerek Söylediği Koşadı:

Babasından yetim kalan,

Anasından öksüz kalan.

(s. 31)

Yetim kaldığında ben alan,

Hemide adlı izin var mı?

Ak boz atım aç kaldı,

Bir etek saman var mı?

Ağızıma ilim koyan,

Öğretmenim izin var mı?

Ak boz ata ekmek veren,

Doru ata ot veren,

Sadir için can veren,

Hemide adlı izin var mı?

Misafirlerin konakladığı,
Kandillerin yanıp söndüğü,
Gamlı gönlümü çözen,
Sarayım izin var mı?

Evimin başköşesinde oturan,
Farelerin yolunu gözleyen,
İnek etini bölüşen,
Kedilerim izin var mı?

Eşiğimi basıp yatan,
Gece gündüz havlayıp yatan,
Cefamı çok çeken,
Eniklerim izin var mı?

Büyük ağabeyimin çocukları,
Bana küçük babam der.

(s. 32)

Bana küçük babam diyen,
Yiğenlerim izin var mı?

Altıncı ayın vaktinde,
Meyve yemiş olgunlaşır.

Dalından olgunlaşıp düşen,
Elma, erik esen izin var mı?

Büyük Küre'nin yolunda,
Aldım Hemidem'e tutkal.
Beş çocuğumun içinde,
En küçüğü Mehmet Ali'm.

Ruşengül diye çocuğum var,
Baba dedi nasıl tatlı.
Beş çocuğumun içinde,
Küçüğü Denihan adlı.

Beş çocuğumun içinde,
Büyüğü "Yenname" okur.
Beni Moytonzi'da öldürseler,
Vücudumu karga parçalar.

Urumçi'ye sürgüne gönderildim,
Hemide çörek yapmış.
Beş çocuğum yetim kaldı,
Üzmeden iyi bakan.

Sadir diye adım kaldı,
Dañzi'da mektubum kaldı.

(s. 33)

1.2.4.Bayanday Savaşı Hakkında

1851 yılı Ocakta, Honşoçuen'in rehberlik ettiği Teypin-Tiyengü isyanı Koanşi ülkesinin Seycinsen bölgesinde başlayıp, 2 yıl geçmeden 8 ülkeye yayılarak ciddi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. İsyancı ordu Nencin'i başkent yapıp, 14 yıl Çin hâkimiyetine karşı varlığını devam ettirdi. Fakat yenilen Çin sülalesi hükümeti emperyalistler ile ağız birliği edip yerli militaristlerden Zingofen, Zingoçuen, Lihonçan, Zozontan'ı destekleyerek Çiftçiler ayaklanmasını bastırır. Çin hükümeti Teypin Tiyengü'yü bastırdıktan sonra, Şendon'daki Nendan; kuzeybatıdaki Huyzular İsyanını bastırarak Şincan'a ilerlemişti.

Mektubumu okuyup baksan,

Beş çocuğum yetim kaldı.

Küre yolunda yürüyüp,

At arabası parçalandı mı Şengen?

Sadir'i yakalayıp,

Gönlün avundu mu Şengen?

Bugün günlerden Perşembe,

Gel, at arabasını hazırla şimdi.

Urumçi'ye sürgüne gönderildim,

Eş dost mutlu şimdi!

(s. 34)

Şincan'ın İli bölgesindeki isyan ve bu isyan neticesinde kurulan “İli Sultanlığı” bu Teypin-Tyengu inkılâbının yeni tarihi koşaklardaki devamıdır. Bayanday'daki isyan, asker toplayan Çin hanedanı hükümrânlığına karşı ortaya çıkan tek çiftçi isyanı oldu.

Çin hanedanı isyancıları yenilgiye uğratıp, vakit kaybetmeden Şincan'da asker yerleştirdi. İli bölgesinde Askeri Mahkeme kurup, yüz bine yakın asker tuttu. Bir kısım üst düzey gericiler yerli feodaller ile birleşip, halkı yağmaladı. Ard arda konan vergiler halkı canından bezdirdi. İli gökyüzünü kapkara bulutlar kapladı. Bu şartlar altında, 1864 yılı İli'deki Uygurlar ve başka millet emekçileri ellerine geçirdikleri, yerli feodallerle onların memurlarına karşı savaşa başladı. Zorba hükümetin memur ve askerleri Bayanday ve Küre kalelerine yerleşir. Sadir Pehlivan liderliğindeki isyancıların önündeki en önemli vazifelerden birisi İli'deki zorba hükümetin siyasi ve askeri merkezi olan Bayanday kalesini almaktı. Fakat kale dayanıklı olduğu için isyancılar kolayca kaleyi ele geçiremediler. İsyancılar ne yapacaklarını çokça düşündüler. Onlar Bayanday kalesine iki defa hücum etti. Kalenin altına tünel açıp patlayıcı yerleştirdiler. Genel hücumu uygun yol açtılar.

(s. 35) Bu şekilde isyancılar kaleyi basarak sivilleri ve askerleri mağlup ederek başarıya ulaşır. Bu koşak tarihte yaşanmış Bayanday Savaşı hakkındadır.

General denen alçağın,

Zulmüne dayanamaz;

Çıktı halk kaleye,

Öfkelenip durmadan.

Korkup komutan kâbus gibi,

Girdi kale içine.

Sağlam iken kale,

Başaramadık.

Kuşatıp duran halk,

Değiştirmedi sözünü.

O kaleye girmenin,

Çaresini bulmalı.

Cefa çeken yârenler,

Feda etti canını.

Kapıya ateş koysa,

Kilitler içerden.

Hepsi kaygılanıp kaldı,

Düşünüp, sallayıp başını.

Çıkıp Sadir pehlivan,

Ele aldı kaleyi delme işini

(s. 36)

Kazıp kale dibini,

Çokça barut yerleştirdi.

Fitil ile ateş yaktı,

İşini iyi yaptı.

Gümbürdeyen ses ile,

Viran oldu kalesi.

Kederlenip generalin,

Kaçıştı askerleri.

Böylelikle halk yardıma koştu,

Orada sert savaş oldu.

Mücadelede ölenler,

Kale ile eşit oldu.

General ve yardımcıları,

Dört kapıya koştular.

Kendini davet etti,

Ölümüne yetiştı.

İşte o zaman halk,

Düşmanlarını öldürdü.

Gazap ile boğazlarına,

Mızrakları soktu.

Zulmedilen halklar,

Nimetlere ulaştı.

Zulümden serbest kalınca,

Sıkıntılarını söylediler.

(s. 37)

1.2.5. Mayimxan Koşağı

1864 yılından 1871 yılına kadar Uygur halkı Mençin hükümler sınıfının rüşvetçi memurları ve kendi milleti içindeki toprak ağası, tefeci, beylerin zulmünden çok ezilir. Gece gündüz zengin memurlara çalışırlar, karınlarını doyuramazlar. Ağır işkence ve eziyete dayanamayıp isyan eden halk şehit olur. Mayimhan işte bu çağda zulme karşı halk arasından çıkan bir kahraman olup, onu kendi vaktindeki zorba hükümet kılıç ile başını keserek öldürüverdi.

Bu koşak Uygur halkının şanlı tarihinde parlak nur saçıp duran ulu kahramanların var olduğunu, onların özgürlük için zulme karşı kahramanlar gibi savaştığını, onların akıtılan kanları bugünkü bağımsızlığın nasıl gerçekleştiğini anlatır.

Zindanın duvarları yüksek,

Onun içi mezar.

Cennet düşüncesiyle,
Şehit olan Mayimhan.

Mayimhan iyi biridir,
Bazen huysuzlanır.
Onun canını aldı,
Kan içen kara zaman.

(s. 38)

Han Hoca'mın boz atı,
Nehirlerden geçer mi?
Mayimhan gibi kahramanı,
Şehrin hâkimi sever mi?

Babalığın nerde?
Analığın nerde?
Kılıç ile kesildiğinde,
Merhamet istemen nerde?

Önümüzde dört Mançu,
Kılıcını oynattı.
Hekim Bey yardım ederse,
Öldürmez sürgün eder.

Turfan'ın yolu kumlu,
Geçilmesi mümkün değil.

Altmış altını alıp,
Boş gezmek olmaz.

Altmış altını alıp,
Vali, başkan doyar mı?
Mayimhan'ı öldürdü,
Kanı onu bırakır mı?

Eski şehirde ak kavak ağacı,
Yeni şehirde gök kavak ağacı.
Toplum içine,
Mayimhan gibi genç lazım.

(s. 39)

Çiçek bahçesi Kaşkar gibi,
Yeni kurulan şehir var mı?
Mayimhan şehit oldu,
Ona benzeyen yiğit var mı?

1.2.6. Göç-Göç Koşağı

Çar Padişah Hükümeti etki dairesini genişletmek için 1871 yılı 6. ,7. aylarda asker gönderip, vatanımızın İli bölgesini işgal etti. Rus Çarı İli'yi bastığı zamanda, İliden 1876 yılının sonunda çıkacağı sözünde bulunmuştu. 1878 yılı Mençin hükümeti Zonhu'yu Peterburg'a ilk defa Çar Padişah Hükümeti İli'yi geri almak üzere gönderdi. 1881 yılı 2.ayın sonunda Peterburg'da vatanını geri alma hakkında yeni bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmada Rus Çarı Tekes nehri vadisindeki yerleri ve İldeki 9 şehri Çin'e geri verdi. Fakat İli'nin batısındaki Korgas nehrinin batısındaki bölgeleri aldı; Kaşkar ve Tarbagatay arasındaki Çin-Rus sınırınının sonra görüşülmesi kararı alındı.

(s. 40)

Mençin hükümeti ile Rusya arasındaki antlaşmaya göre İli'yi geçici olarak yönetmesine karşı bedeli 9 milyon ruble olarak belirlenmiş ve “Rusya, iki devlet arasındaki önceki antlaşmalara dayanarak İli, Tarbagatay, Kaşkar gibi yerlerde konsolosluk, ticaret yerleri kurmanın dışında Cayoguen, Turfan’da konsolosluk açacaktır.” denilmiştir.

İli Rus Çarlığından geri alındıktan sonra, halk iki taraftan zulüm ve baskı altında kaldı. Bir tarafta Çar Rusya emperyalistlerinin kandırma, tehditleri; diğer tarafta, Mençin hanedanının ayaklanan halktan dehşetli öç alma planı... Böylece İli’deki 56 bin Uygur, 12 bin Huyzu halk mecburi Sovyet yerlerine göç ettirildi. Göç etmeyi kabul etmeyenler dehşetli darp edildi. Göç ettirilenler Rusyaya girdikten sonra köle gibi muameleye uğradı. Bu koşakta Çar Rusya’nın bu cinayeti aşikâr edilip, halkın işgalcilere olan katı kinciliği ve nefreti ifade edilmektedir. Uygur halkının kendi ana yurduna, akrabalarına ve yurtdaşlarına karşı derin özlem duygusu açıklanmaktadır.

Ak padişah askeri,

Altın arayıp, taş kesti.

Çiftçilere “Göç, göç” diye,

Kılıç ile baş kesti.

(s. 41)

“Almuta’ya göç” der,

Varır yerimiz kumlu.

Gerçek sözünü söylemez,

Gök gözlü, başı yünlü.

Bu yolda çok yürüyüp,

Ayağım şişti.

Arabaya bineyim desem,

Öküz acele etti.

Bu yolda çok yürüdüm,
Bu yol benim yoldaşım.
Yorulduğumda, acıktığımda,
Su verdi bir dostum.

İli yolunda söğüt ağaçları,
Her söğüt ağaçlarında mercanlar
Başkasının şehrinde çalışıp,
Yıpranıp gitti bu canlar.

Fazlaca yorulmuşum,
Civar yurtlarda çalışmaktan.
Yâr torba gönderir,
Çörek yesin diye.

Çilek çilek diyen,
Övdükleri kadar değilmiş.
Buraya kadar yaya geldik,
Ters iken bu gökyüzü.

(s. 42)

Çöllere çıkıp gitsek,
Çölün kurdu vardır.
Göç olan vatanların,

Yaşlı askerleri vardır.

Göçmen olan insanlar,

Kibleye bakıp yürüdü.

Göçmeyip kalan insanlar,

Zalim elinde kaldı.

Ösek'e varınız diye,

Ösekçi hayal etti.

Yarkent denen yerlere,

Göçüp gidenler oldu.

Yarkent denen yerlerde,

Karaağaç çok iken.

Gariplik tesir etse,

Halk dertli olurmuş.

Gitmeyiz demekle,

Bu aşka ne çare.

Gulcay'ı basıp aldı,

Kalbimiz kırk parça.

Ösek'e varınız diye,

Eski damlarda yattık.

Ev barkımız bitene kadar,

Zorluk, azap çektik.

(s. 43)

Bin cefa ile yapılan,

Bağ bostanlar geride kaldı.

Yurdumuzdan ayrıldık,

Dilde kaldı istekler.

Zalim beyler yol vermez,

Yol üstünde durdurmaz.

Başı büyük keder düştü,

Beşhuluk'tan yer düşmez.

1.2.7. Sarı Caz Koşağı

ar Padişah Hükümeti vatanını işgal ettiği zamanda, İli'deki Uygur, Huyzu çiftçi, sanatçı, zanaatkârları Sovyetin Karakol, Talgir, ilek, Almuta gibi şehirlere göç ettirmiş.

Sarı Caz Almuta'ya nazaran küçük kasaba olup, göçebe halkın bir kısmı işte bu yere yerleştirilmiş. Aynı yıllarda dokunmuş bu koşakta göçebe halkın Sarı Caz'a sürgün edilmeleri, yaşadıkları ağır günleri ve çektikleri dert, elemleri yansıtılır.

Sarı Caz'a vardığımızda,

Ocakta er çöp yaktık.

İdareci bizi parçalamak ister,

Mektup gelmez bu zamanda.

(s. 44)

Küre'den çıkan araba,

Yan Bulak'a yanaştı.

Ben yurduma baksam,

Gözyaşları topladı.

Akşam karanlıkta,

Gicek çalarız tak tak.

Ne bulurum dersin,

Mehpid Şan'ın beyi alçak.

Toqilek ile Şakir,

Bir geyik vurdular.

Sarı Caz denen yere,

Demir şa yetip geldi.

Yarım kilo verdiği unla,

Piştirip yeriz aşımızı.

Buyursa görürmüyüz

Baba, ana kardeşi?

Pehlivanın bindiği at,

Yattığı yerde inler.

Çaresiz bu pehlivanlar,

Çocuklarını özler.

(s. 45)

1.2.8. Almixan Hakkında

Bu Uygur halkı arasında şarkı formunda yayılmış olan koşaklardan biri olup, aslında halk aşığı Molla Zeydin tarafından dokunmuştur. Turpan Lokçun'daki Epridun prensin aynı vakitlerde etki alanı büyüyüp, Kaşkar'ın da hâkimi olmuş. O,

bu zamanlarda Molla Zeydin'i kendi himayesine alarak onu ordu hizmetine koymuş. Bu nedenle Molla Zeydin sevdiğine kavuşamadan çok yıllar geçip gitmiş. O ancak 30 yaşına girdiği zamanlarda Almihan ile düğün yapmaya izin verilmiş. Bu koşığı o, Almihan ile düğün etmeden önce, yani Almihan'ın hasretini çektiğı zamanlarında söylemiştir.

Görmeyenler söyledi,

Almihan neye benzer?

Ağız fincan, beli fidan,

Kaşı kara bir güzel.

Almihan'ın bağında,

Üç dip üzüm var.

Almihan'a çeyiz yapanların,

Kap karadır kaşları.

Almihan'ın bağı var,

Gül dalında goncası var.

(s. 46)

Almihan'a çeyiz yapanların,

Sağ kaşında beni var.

Almihanın yolları,

Üç yüz altmış gün yolu.

Almihan'ın peşinde,

Delindi ayakkabının altı.

Vay, vay canım, Almihan,

Hangi bağın gülüsün?

1.2.9. Siyit Noçi Koşakları

Siyit Noçi Uygur halkı arasında en çok bilinen bir halk destanıdır. Anlatılanlara bakıldığında, Siyit Noçi 19.asırda Kaşkar şehrinde yaşamıştır. 1911 yılındaki Şinhey inkılâbının tesiri ile Urumçi, Gulca şehirlerinde halk isyanları çıkmış. O, Mençin hanedanlığının dehşetli zulmüne karşı mücadele eden halk kitlelerinin istediği “Gelavhuy”un türlü siyasi, içtimai teşebbüslerini himaye etmiştir. “Gelavhuy” Şinhey inkılâbının öncesinde ve sonrasında geniş bir bölgede faaliyet göstermiştir. Onun maksadı gizlice ihanet edenleri ortadan kaldırmaktır. Onlar fakat makam sahiplerini yok etmekle zulmün biteceğine inanmışlardı. Aynı zamanda Kaşkar’da da “Gelavhuy”un şubesi kurulmuştur.

(s. 47)

Siyit Noçi yönetici sınıfların adaletsizliğine karşı olduğu için, hükümet onun halk arasındaki tesirinden korkup, onu yakalayarak öldürmüştür. Siyit Noçi Şinhey inkılâbını destekleyen “Gelavhuy”un bir üyesidir. O, ileri düşüncüyü benimsemiş olan bir halkperver kişi olup, güney Şincan halkı arasında onun hakkında çok hikâyeler yazılmıştır. Onun kendi vaktinde söylediği koşakları da bugün halk arasındaki meddahlar, halk hikâyecileri tarafından söylenmekte, ses kayıtları hatıra olarak saklanmaktadır.

Siyit Noçi koşaklarında Siyit Noçi’nin Mençin hükümetinin hiyanetçi-rüşvetçi memurları ile iş birliği içinde olanlara karşı cesurca mücadelesi; halklarla olan birlikteliği; zalim yöneticilerle kahramanca mücadelesi, hak ve adaletin zafer kazanacağına dair inancı anlatılır.

Kara saçım sallanıp,

Kaşıma düştü.

Binlerce sevda, binlerce bela,

Başıma geldi.

Oldu Çinli sebzeçi,
Lavcan arkadaşım.
O bana karate öğretti,
Başım dara düşünce.

(s. 48)

Gelavhuy'da toplandık,
İdareye karşı.
Hiyanetçi rüşvetçi,
Zalime karşı.

Beline bağlayıp, yen dürüp,
İsyân ettik.
Cümle âlem önünde,
Destan yazdık.

Bastırıldı Gelavhuy,
Zindanda Lavcan.
Zulüm, eziyet arttı,
Kıvrandı bu can.

Kaşkar'da yaşamak,
Zor oldu, gittim.
Yaban kuş gibi dolaşıp,
Aksu'ya ulaştım.

Kaşkar'dan da garip,

Zavallı Aksu.

Harabe yurt içi,

Virane Aksu.

Ravabımı öttürüp,

Ulaştım Kuçar'a.

Altı asker bir olup,

Aldılar aralarına.

(s. 49)

Haydutların elinden

Yumrukla kurtuldum.

Kara şehir kapısını,

Darbeyle açtım.

Mabayveççi'nin Kendi Kendine Öfkelenip, Siyit Noçi'ye Söylediği Koşığı:

Nerelisin, nereden geldin?

Adını söyle.

Soyun sopun, ataların,

Zatını söyle.

Ravab, mızrap elinde,

Ağlama nedenini söyle.

Ayağıma baş koyup,

Derdini söyle.

Dilenci mi, falcı mısın?

Divane misin?

Kendi yerinde fakir,

Serseri misin?

Kuruş, akçe derdinde,

Avare misin?

Hayır, ihsan istersen,

Halini söyle.

(s. 50)

Siyit Noçi'nin Mabayveççi'ye Verdiği Cevabı:

Azizane Kaşkar'ın,

Kale dışından;

Şirin, tatlı suyu var,

Tümen yanındanım.

Köziçi Yar Başı'ndan,

Homdan Başı'ndan.

Çıkan Siyit Gangun'um,

Gangun yığidim.

Küçüğüne küçüğüm,

Büyüğüne büyüğüm.

Olgunluğuna olgunum.

Hamına hamım.

Tersine tersim,
Gerçeğe gerçeğim.
Fakirin sazcısı,
Siyit Gangun'um.

Falcılığı bilmem,
Rembel değilim.
Ya çileci ya dilenci,
Abdal değilim.

Hakkı yemem, çiğnemem,
Başkan değilim.
İdareden korkmam,
Siyit Gangun'um.

(s. 51)

Siyit Noçi'nin Kara Şehirde Dostları İle Vedalaşıp, Atına Binip, İliho'ya Giderken
Söylediği Koşığı:

İliho'ya gitmeyin,
Yolu tehlikelidir.
Aşırı sert kış iğnesi,
Candan geçer.

Yabancılar, dertliler,
Yolda yatar.
Kendi yurduna yabancı olup,

Derde batar.

İliho'ya ben gidip,

Aldım başıma bela.

Yankesici uğursuz ve on Rus,

Aldılar aralarına.

Altısının kırıp,

Dök dişini,

Tekme, tokat, yumruk ile,

Yardım başını.

İli nehri boyunda,

Çaldım ravabı.

Razı ettim dul kadın,

Dertli hastayı.

(s. 52)

Siyit Noçi'nin Üç Turfan'daki Koşığı:

Yirmi altı yaşımda,

Günler düştü başıma.

Arzımı bildireyim,

Eş dost, arkadaşıma.

Azizane Kaşkar'da,

Dünyaya gelip büyüdüm.

Bu yerde adı geçen ben,
Siytahun Gangun olup.

Siyit Noçi, Siyit Gangun,
Diyar diyar dolaşıp.
Kaşkar'a giderken,
Üç Turfan'a uğradım.

Atı emanete verip,
Semaver hanına girip.
ay içelim diye otursa,
Üç Turfan'ın başkanı,
Madotey geldi,
Gangun'u görüp kaldı.

Kendi gözüne inanmaz,
Bir an durup kaldı.
Dinleyin halklar,
O nasıl tanıdı?

(s. 53)

Üç Turfan'da Madotey'in Seyit Noçi'ye Hitaben Söylediğı Koşığı:

Hey Noçi, Seyit Gangun,
Üç Turfan'a hoş geldin.
Ben görüp yüzünü,
Çok memnun oldum.

Canım sevinir, rahatlar,
Kaşkarlıyı görünce.
Karşıladım,
Geldiğini bilseydim.

Hey Noçi, Seyit Noçi,
Yürüsen Ordu'ya varsan.
Malzeme hoşuna giderse,
Bu yurttta konaklarsın.

Olur dedi, bilgisiz Gangun,
Bu yurttta kaldı.
Düşünde garip, miskin,
Anasını gördü.

Kaşkar'a gideyim şimdi,
Vatanı hoş edeyim şimdi.
Anam ile küçük erkek kardeşimin,
Şimdi yanında olayım.

Validen izin alayım,
Çift kamçı koşayım ata.
Çöl geçip yokuş aşayım,
Vatan yurdunu alayım yabancıdan.

(s. 54)

Siyit Noçi'nin Madotey'in Karşısına Çıkıp Söylediği Arzı:

Koyun arar kuzusunu,

Kuzuda anasını.

Havadaki kuşlarda

Özler yuvasını.

Özledim garip, miskin,

Yalnız sevgilimi.

Özledim adı Mehmet,

Kardeşimi, dert ortağımı.

Tümen boyu, yar başında,

Ravabımı çalarım şimdi.

Halkımın garip, solgun,

Gönlünü alayım şimdi.

Kaşkar'a varsam derim,

Sevgiye kanayım derim.

Ey vali izin ver,

Yola koyulayım derim.

Ma Darin'in Seyit Noçi'ye Verdiği Cevabı:

İzin vereyim desem,

Nasıl dayansın yürek?

Ben seni görmez miyim?

Akrabadan daha yakın?

(s. 55)

İzin verdim Gangun,

Çarem yok bundan başka.

Yalnız her anneye senin gibi,

Can yanar oğul gerek.

Kaşkar'daki Darin'e,

Mektup yazayım da onu da ver.

Mektubu görse Hen Darin,

Sana çok teşekkür edecek.

Bu yurttan gider oldun,

İçime salıp derdi.

Yarın yola çık Gangun,

Hazırlayayım mektubu.

Siyit Noçi'nin Kendi Ölüm Fermanını Alıp Yola Çıkmadan Söyledikleri:

Hoşçakalın kardeşler, dertliler,

Dost, yaren olup geçmişler.

Başımı alıp gitsem,

Kaşkar'a gideyim.

Yüreği yaralı anamın,

Kan kardeşimin;

Tenine kavuşayım,
Sevgisine kanayım.

Yaptıysam bencillik,
Geçmiş olsa sevenlik.

(s. 56)

Affedin yurttaşlar,
Elveda, kardeşler.

Siyit Noçi'nin Kaşkar'a Dönerek, Tümen Nehri ve Mahallesi Göziçi Yar Başını
Görüp Söylediği Koşığı:

Siyit Noçi, Siyit Gangun,
Yârin üstüne çıkıp;
Ana aşkıyla cismi,
Mum olup eridi.

Kapısının önüne gelse,
Kapısı kapandı.
Kandili söndü,
Anası garip mazlum,
Ah çekip, inlerdi.
Uyuyakalmıştı.

“Can ana” diye söze başladı,
Çatıya kurumuş çamur atıp,

İşaret verdiğinde,
Anası garip mazlum,
Silkinip yerinden kalktı,
Lambasını yakıp,
Kapının önüne çıkıp,
Kucaklar, doyamaz, bakar,
Gözlerine yaş gelip,
Hoş geldin evladım, der.

(s. 57)

Garip düşünceye dalıp,
Eski sofrasını yayıp,
Gece geçene kadar dertleşip,
Tan yeri ağardığında,
Cuma namazı düşüncesiyle,
Ey ana can yoldaşım,
Dünyada her şeyim,
Bana izin versen,
Hazreti görüp gelsem,
Diye sevgili anasından,
İzin, onay alıp,
Bembeyaz yaşlıya çıkıp,
Aydınlık yerini gezip,
Vatanının halini gördü,
Yüreğinde ateş tutuştu.
Çok şehir gördüm,

Hasret endişe gördüm.
Tüm yurttta fakir vatandaş,
Dert, eleme alışkın,
Kan ağlardı her yerde,
Burda ekmek için inleyen.

Seyit Noçi'nin kalbi,
Kızıl ateş olup yandı,
Şerbet gölüne girip,
Suları avuçlayıp,
Bir içeyim diye durduğunda,

(s. 58)

Mektup aklına geldi,
Cesurluğu, mertliği,
Candan değer bilip;
Mektubu götürüp teslim etsem,
Ondan sonra gezerim,
Diye yola koyuldu,
Yaya düştü yollara.

Siyit Noçi Kendi Ölüm Fermanını Alıp, Han Darin'in Huzuruna Çıktığında Darin'in
Söyledikleri:

Hey Noçi, Siyit Gangun,
Sapa sağlam gelmişsiniz.
Yurt mu yurtlar dolaşıp,

Aşıp dağ yokuş.

Bizde sizi düşünerek,

Durduk her zaman.

Ne işler gördünüz,

Beyan eder misiniz?

Siyit Noçi'nin Cevabı:

Gezdim çölleri, sahraları,

Aşıp dağ, yokuş.

Nereye varsam vatandaşın,

Hali pek kötü.

Zalimlerin zulmünden,

Bağrıları kan dolu.

(s. 59)

İçtiği zehir, ağrı,

Soluduğu feryat.

Üç Turfan'da Madotey;

Yazıp verdi mektup.

Size dileyip esenlik,

Devlet, saadet.

Bu bendeki emanet,

Nerde merhamet.

Size işte bu hediye,ı,

Zor alıp geldim.

Han Darin Siyit Noçi'nin Elinden Madotey'in Yazdığı Ölümnamesini Aldı, Okudu.
İçinden Sevinerek Söylediğı Koşığı:

Hey Noçi, Siyit Gangun,

Ne bu alıp geldiğın?

Kendi ölümnamen

Madotey'in yazıp verdiğı.

Yırtıversen olmaz mı?

Kaybetseydin olmaz mıydı?

Atıp ateşe,

Yakıversen olmaz mıydı?

Ben seni çok severim,

Öldürmeli seni nasıl?

Öldürmeyeyim desem, Noçi,

Hanın buyruğı böyle.

(s. 60)

Ölümnamenı gördüğümde,

Göğsüme bıçak battı.

Nasıl yaparız Gangun,

Şaşırdım kaldım.

Seyit şaşışıp,
Cevap verdi merdane:
Hey Darin, dedi Gangun,
İki arada kalma.
Han'ın önünde asi.
Günahkâr olup kalma.

Askerlere söyle derhal,
Tüfeğine mermi koysun.
Derhal canımı alsın,
“Gangun” diye adım kalsın.

Cellâtlar o an gelip,
Boynuna boyunduruk,
Ayağına zincir vurdu.
Zindana attılar.

On dört gün geçti,
Mavi bit, pire yedi,
Mert yiğidin, Gangun'un,
Takati tükendi.

Dedi o: Tahammülüm yok,
Başka isteğim yok,

(s. 61)

Öldürürsen bugün öldür,
Hiçbir günahım yok!

Başkanlar toplandı,
Dört atlı araba koştu.
Alıp Siyit Gangun’u,
Araba yola koyuldu.

Dokuz asker böbürlenerek,
Arabayı koşturdu.
Dokuz kapıya yüzer,
Dört yüz asker yerleştirdiler.

Kariki kapısına,
Alıp geldi pehlivanı.
Kaşkar’ın yiğitleri,
Kuşattılar her yanı.

“Ey Noçi, Siyit Gangun
Ne söz, ne iş bu?
Yurdun başına gelen,
Nasıl bir elem, tereddüt bu?

Zinciri size kim vurdu?
Size kim taktı boyunduruk?

Bu Kaşkar’da yaşamak
Hakkı yok mu bize?”

Tuttu bir kâse şerbet,
Razı olun, bizden diye.
Biz razıyız,
Siyit Noçi sizden diye.

(s. 62)

Şerbeti alıp Gangun,
Etrafa baktı,
Sağolun, kardeşler,
Dedi sözüne başladı:

“Azizane yoldaşlar,
Benim gibi cahil olmayın!
Düşmeyin hile, tuzağa,
Haksız kurban olmayın!...”

Siyit Ahun, Siyit Gangun,
Milletinden rıza aldı.
Arabada Kamış Pazarının,
Merkezine vardı.

At! Dedi Siyit Gangun,
Arabadan atlayıp.

At cellât! Yüreğe at!
Tüfeğini doğrult doğru nişan al.

Tetiği çekti cellât,
Kendi yıkıldı.
Tüfeğinden mermi çıkmadı,
Sadece barut patladı.

İkinci defa atılan mermi,
Değdi bu sefer boyunduruğa.
Siyit Ahun dedi bu defa,
Tüfekli cellâda:

(s. 63)

Beni vuracaksan ustaca vur,
Beceriksiz yaklaşma.
Sol göğsüme nişan al,
Sahte usta yaklaşma!...

Siyit Ahun, Siyit Gangun,
Dik durup söyler.
Madahu denen darin,
Attı göğsüne nişan alıp.

Siyit Ahun denen Gangun
Canından ayrıldı.

Cellâtlara kızdı Darin,
Yar, dost kötü oldu.

Gangun'da ölüp gitti,
Toprağa girdi.
Bu elem, musibetten,
Yürek parçalandı.

Çaldı keder ile Kaşkar,
Dutarı, ravabı.
Ölmesek içeriz diye,
Sabah güzellik şarabını.

Noçi'nin adı, namı,
Memleketin aklında kaldı.
Yürek bağrında kaldı,
Ravap telinde kaldı.

(s. 64)

1.2.10. Laşman (İşçi) Koşakları

1916 yılı padişah Nikolay İli'den Rusya'nın Yarkent, Aksu vilayetine göç ettirilen Uygurlar arasından 1000 kişinin işçi olarak çalışmasına ilişkin emir çıkardı. Bu yerdeki Uygur halkı Çar padişahın emrine uymayarak, baş kaldırırlar. Fakat feodal sınıfların yardımcısı beyler, ağalar, hocaların mecburiyetiyle bir grup Uygur gençleri işçi olur. Neticede çok sayıda kişi yurdundan, mahallesinden, akrabalarından, çocuklarından ayrılır. Yarkent göğünü fakir halkın feryadı kaplar. İşçi olanlar Almuta, Yüzüpka gibi yerlerde, kömür madenlerinde ve tren yollarında köle olup çalışırlar. Başlarından sayısız dert ve acılar geçer.

Bu koşaklarda Uygur halkının ezelden Rusya padişahı Nikolay’a olan kinciliği, öfke ve nefreti ile dayanılmaz dert, elem çeken halkın Nikolay’ın yardımcılara duyulan gazap, nefreti, kendi kardeşlerine olan derin sevgi ve muhabbeti ifade edilmiştir.

(s. 65)

Yiğitlerin İşçiliğe Götürülürken Söylediği Koşaklar:

Nehrin kıyısında yürürken,

At kamçısı buldum.

İşçiliğe gidenleri,

Koşağıma ekledim.

Üç yüz altmış gün boyunca,

Ağlayandır çöllerde.

Küçük çocukları olanlar,

İnleyerek ağlar yollarda.

Gökyüzünde uçan,

Mayıs böceği değil mi?

Yiğitleri tutup veren,

Azat domuzu değil mi?

İşçiliğe giderken,

Vatan gamla ağlayıp kaldı.

Esen, ol çocuğum! diye,

Kara göze yaş geldi.

Kadınlar çok ağlayıp,
Yazmalar ıslandı.
İşe gidince gençler,
Yurdun içi çöl oldu.

Kapısında su akar,
Su dibinde kum akar.

(s. 66)

İşçiliğe gittiğinde,
Çocuğuna kim bakar?

Baba, ana çaresiz,
İnleyerek ağlamakta.
Gönlü kara Nikolay,
Genç ve çocukları almakta.

Nehir kıyısında yürürken,
Rus hamamı.
İşçiliğe gidenler,
Kızıl gülün goncası.

Al mendil dikersiniz,
Onu sönmeyi mi sanırsınız?
Erinizi satıverdi,
Onu bilmez mi sanırsınız?

Çamın yaprağı,
Kat mı kat olur iken.
Kardeşten ayrılmanın,
Acısı dert olur imiş.

Rüzgâr çıksa kükreyerek,
Dal eğilip alçaldı.
Zalimlerin zulmünden,
Yaşamak da zor oldu.

Rus doktoru,
Genç çocuklarını görür.

(s. 67)

Yürü! Sen tut! Diye,
Yoksulu döver.

Biz Yarkent'ten çıktığımızda,
Atlar dizilip kaldı.
Ölmez sağ kalırsak görüşürüz,
Kucaklaşarak, sarılarak.

Yarkent'te iki mescit,
Biri öğretmen, biri taş.
İşçiliğe gideni,
Görür müsün aziz baş?

Hacı Domuz Yarkent'in,
Çocuklarını çok sattı.
Kendi alıp çok parayı,
Karnını şişirdi.
Biz Yarkent'ten çıktığımızda,
Başkan vali uğurladı.
Beş gün geçmeden de,
Kıyameti kopardı.

Nehir boyuna gelsek,
Kıbleden fırtına çıktı.
İşçiliğe gidenler,
Ağlaşıp yürüdüler.

Şakircan'ın takkesi,
Ağaç kazıkta kaldı.

(s. 68)

Şakircan'ın anası,
Hasret, kaygıda kaldı.

Yüksek tepenin bağrında,
Ufak ufak kara taş.
İşçiliğe git derdi,
İslam Ahun elli başı.

Kanal suyu açıldı,
Su bendi kesildi.
İşçiliğe gidenler,
Mal yerine satıldı.
Yarkent'in pazarına,
Girdi hayvan, saman.
Dinleyin kardeşler,
Bizi yaktı zaman.

Adımı koydum,
Battaniye örterim şimdi.
Seven yardan ayrılıp,
Yalnız yatarım şimdi.

Sandık içinde üzüm,
Ağlar kara gözüm.
İşçilikte biz aciz,
Geçmez benim sözüm.

(s. 69)

Gelirim uzun yoldan,
Arkama baka baka,
Bakmaz idim dostlar,
Anamdan ayrıldım.

Kazandığımız para,

Nikolay'ın elinde.

Çok iyi yiğitler,

İşçilik yolunda.

Nikolay'ın bağı taşıyan,

O yaz geldi ferman.

Zalimler ata binip,

Bize etmekte zorluk.

Aksakala yalvarsam,

Düşünüp bakmalı, der.

Elli başı başkandan,

Sorup bakmalı, der.

Aksakala yalvarsam,

Paran varsa ver, der.

Paran yoksa eğer,

İşçiliğe git, der.

İşçiliğe giderken,

Yarkent'e kar yağar.

Keyim Bey, Hacı Bolus,

Bizi akçeye satar.

(s. 70)

Korkmayız biz kardeş,

Zalimlerin gözdağından.
Baba, ana mektup yazmış,
Yürüyen postadan.

Elimizde ak mendil,
Gözyaşlarını sileriz.
Baba, ananımızı bırakıp,
Yurttan nasıl gideriz?

Yarkent'ten çıkıp gittik,
Almuta'ya ulaştık.
Kış günü sokaklarda,
Çok zorluk çektik.

Almuta halkı bize,
Dinlenme yeri yaptı yollarda.
Memnun olup hepimiz,
Teşekkür ettik onlara.

Emir veren Nikolay,
Bin işçi alsın, diye.
Çok insan dua etti.
Sağ salim dönsün diye.

İşçiliğe gitmeyen,

İnsanlar vurulmuş.

Zalim Bolus Binbaşı,

Akçeye satılmış.

(s. 71)

İşçiliğe yazdırdı,

Bin yiğidi beğenip.

Kulak vermedi zalimler,

Bütün yurdu ağlatıp.

Bize Nikolay'ın önüne,

Sığınak kazacaksınız dediler.

Biz dönmeyiz diye,

Aziz candan gam çektik.

Çaresiz işçiler,

Zalimlere bağlanan.

Ağıt üstüne ağıt söyleyen,

Sokakları dolaşmışlar.

Sokakları dolaşırken,

Uçurumun kenarında durdurdu.

Kaçıyorlar diye,

Zalimlere dövdürdüler.

Biz gelene kadar babalar,

Esen olsun analar.

Bir gün döneriz,

Bizi beklesin çocuklar.

Her cumada toplaşıp,

Nehir kıyısında eğlenirdik.

Bizi doğuran yurdumuz,

Yarkent'e doymadık.

(s. 72)

İşçiliğe gidince,

Yarkent'te babam kaldı.

Esen ol ana desem,

Kara gözüne yaş doldu.

Pazar tarafına yürüdük,

“Zamaney” diye şarkı söyleyip.

Soğukta yürüdü,

Yoksulu ağlatarak.

Havada uçup duran,

Cıvıl cıvıl kırlangıç.

İşçiliğe gittiğim zaman,

Çocuğum kalmış çıplak.

İşçiliğe Götürülen Yiğitlerin Madende ve Tren Yollarında Çalışarak Söylediği
Koşağı:

Almuta'dan mektup gönderdim,

Yarım elmayı dişleyip.

Sağ kalırsak görüşürüz,

Tren yollarında çalışırken.

Tren yolu nerdedir,

Toprakları ufaktır.

İşçiliğe gidenler,

Kara ekmek yer.

İşçiliğe giderken,

Ayaklar delindi.

(s. 73)

Kızıl gül gibi yiğitler,

Madenlerde ölüp gitmiş.

Tarladaki çayır kuşu,

Çocuklarına tohum vermiş.

Turahun canım dostum,

Maden üstünde can vermiş.

Yüzüpka denen yerde,

Trenleri süreriz.

Kalanlar dua etsin.

Sağ kalırsak döneriz.

Çapa ile kürekler,

İşçilerin elinde.

Ölsek canımız feda,

Yoksulun yoluna.

Yüzüpka'ya vardığımızda,

Çalıştık kömür madeninde.

Gece gündüz çalışsak da,

Hiç doymadık ekmeğe.

Gecelerde çalışırız,

Madenlerde, taş kömüründe.

Çabuk ol! Diye vurur,

Kamçılar ile başa.

Baba, anam sorsa,

Yüzüpka şehrinde,

(s. 74)

Elinde çapa-kürek,

Çalışır deyin.

Çapa ile küreği,

Taş kömüre vururuz.
Yarkent'te esenlik var mı?
Bizi doğuran anamız.
Yüzüpkä'dä çalışırız,
Yerin altında, madende.
Allah'ıma ağlarız,
Sabahleyin şafak vaktinde.

Zembille kömür taşıyıp,
Ellerimiz şişti.
Açlık pek kötü imiş,
Beller bükölüp gitti.

Birçoğumuz çalışırız,
Trenlerin yolunda.
Pek çok azap çektik,
Zalimlerin elinden.

Nereye gideceğimizi bilmeden,
Firunzi'de üç ay durduk.
Jandarma ve polisten,
Tükenmez elem gördük.

Gökyüzüne çıksa yüksek,
Buluta keçe sereyim.

(s. 75)

Zalimlerin göğsüne,
Sokayım demir hançer.
Koynumdaki çöreği,
Çörekotuyla yapmışlar.
Zengin çocukları yerine,
Zalimler bizi dövdü.

Davul yavaş çalındı,
Gözyaşları, sesler dağıldı.
Bayındır olan bu Yarkent,
Şaban ayında bozuldu.

Aksu'dan İşçiliğe Giden Yiğitlerin Söylediği Koşığı:

Esselamü aleyküm,
“Akıllı” elli başı.
Kırk yiğit verse diye,
El koyan elli başı.

Kırk yiğit ata binse,
Görünmez nehrin dibi.
İşçiliğe gidildiğinde,
Gözyaşı kurudu.

İşçiliğe giderken,

Arkamıza döndük durduk.

Akrabadan, kardeşten

Ölmeden ayrıldık.

(s. 76)

Kara atım tay idi,

Büyüdü, at oldu.

İşçiliğe gidenler,

Nikolay'a diken oldu.

Ak güvercin, kızıl güvercin,

Ak buğdaydan tohum yerdı.

İşçiliğe biz gittik,

Babam, anam kederlendi.

Zenginin çocukları kaldı,

Boluslara para verip.

Yoksul çocukları gitti,

Yırtılan palto kaldı.

Altmış beş çocuğu,

Önüne seçer.

“Çabuk ol” diye sürer,

Kamçılıyarak.

Altı yüz çocuğu,

Tek-tek sayarak aldı.
Boluslara küfür etsem,
Rutubetli hücreye hapsettiler.

İşçiliğe git dedi,
Hangi yerdir bilinmez.
Elveda dostlar, arkadaşlar,
Biz Avat'a gelmeyiz.

(s. 77)

Yemyeşil kuşağımı,
Belime bağladılar.
Dursun gibi yağcıyı,
Yüzbaşı seçtiler.

Aksakalı azarladım,
Bize çok zorluk etti.
İşçiliğe gitmeyin,
Satın alınacak köle yok.

Yiğitlerin İşçiliğe Giderken, Baba Analarının Hasretiyle Yanıp Söylediği Koşaklar:

Bağıma gül diksem,
Açılmadı, soldu gitti.
İşçiliğe gidenler,
Genç yaşta öldü.

Biz yaşlılar için,
Her adımda bin cefa var.
Merhametsiz bu beylerden,
Görmedik hiçbir vefa.

Biçare yiğitlerin,
Bulunur mu iyiliği.
Kızıl gülü koparan,
Kendimizin gevşekliğidir.

Zenginler derdi değil,
Hepsi evinde rahat.

(s. 78)

Geri aldılar çocuklarını,
Bazısı beylerden satın alıp.

Böyle bela gelmedi,
Görmeyen babalar, dedeler.
Kardeş acıyı dindirsin,
Yok, bundan başka çare.

İşçilikteki gençleri,
Görmek mümkün mü?
Solun benim canım,
Sen gelene kadar durur mu?

Yeşillik toplayıp, tohum toplayıp,
Yaşamımızı devam ettirdik.
Yurdumuzdan kayboldu,
Nereye gitti çocuğumuz.

Taş attım dereye düştü,
Derenin taşları uçtu.
Can çocuğum, canım çocuğum,
Kara gözümden uçtu.

Kara kara kargalar,
Yükseklerden uçar.
Yavrularım nerde?
Haber verecekler.

Duvar üstüne duvar koyduk,
Avluyu büyük yaptık.

(s. 79)

Nerelerde gezer,
Çocuklarım seyyah olup.

Yar boyunda beş ördek,
Beşide aynı gibi.
İşçiliğe gidenler,
Açılmış kızıl gül gibi.

Yüksek tepeye ev yaptım,
Kil ibriğe çay koydum.
İşçilikteki çocuğuma,
Posta ile mektup attım.

Yukarki karakola,
Hapsettiler çocuğumu.
Nasıl bırakıp gidersin,
Canım çocuğum, ananı.

On altıncı yılda,
Köle olduk hepimiz.
Çocuklardan ayrıldık,
Nasıl günler görürüz?

Elmalar olgunlaştı,
Yeşil bağlar içinde.
Sağ salim dön çocuğum,
Yalnız anacığının bahtına.

Sağ elimde sağ yüzük,
Sol elimde sol yüzük.

(s. 80)

Çocuğumdan ayrılacağıma,
Ölmem daha doğru.

Altıncı ay baharda,
Dirgen, kürek harmanda.
Çocuklarımı hatırlarım,
Bir defa görme arzusuyla.

İçimde ateş yakıldı,
Hiç kimse bilmez onu.
Allah'ıma emanet ederek,
Koydum çocuklarım sizi.

Gayretim, can kuvvetim,
Yanımdaki Rüstem'lerim.
Sulayarak büyüttüğüm,
Bağdaki bostanlarım.

Senden hoşlanıp kaldı,
Aksu, Ketmen dağları.
Elimden kopup gitti,
Bu yüreğin bağları.

Bu yürek kaynar.
Ateşteki demlik gibi.
Geride biz kaldık,
Guguk ile Zeynep gibi.

(s. 81)

Şimdi ben ne yapayım,
Bu yiğitlerin bahtını.
Koruyan Allah kerim,
Ateş içinde pamuğu.

Yüzbaşına ağlasak,
Söze kulak asmaz.
Böyle zulüm, cefada,
Çocuklar geri dönmez.

Tamburumu çıkarırım,
Her gün ağlayıp, şarkı söylerim.
Uyurken bile ağlarım,
Canım çocuğumu anarım.

Çığlık diken içinde,
Kumdan çok ak tavşan.
Bu koşağı yazmazdık,
Dertlere dayanamayıp, dokuduk.

(s. 82)

1.2.11. Başkan Zulmü Hakkında

Yakıncı yüz yıllardan bu yana emperyalist ve sömürgecilerin istilaları, hükümran sınıfların zorbalıkları, zalim başkanların sınır bölgelerindeki her millete karşı baskı ve yağmalamalarına tarihte az ratlanır.

Milli zulum ve sınıfı zulümle perişan hale gelen halk sayısızdır. Zalimlerin cinayetlerinde dökülen kanları yıkamaya İli ve Tarım nehrinin suyu yetmez.

Bu koşak 19.asrın başlarındaki Uygur halkının başkan zulmünden parçalanmış kederli kalbini ve zulüm külfete olan uçsuz bucaksız öfkesini yansıtır.

Başkana başkan,
İpek kumaşından don.
Yurdu smrr,
Yönetimdeki başkan.

Başkan'ın kızı,
Hizmetçinin kızı.
Yara demeyin,
Dayağın izi.

(s. 83)

Başkan nde,
Hizmetçi arkasında.
Ben nasıl edeyim,
Zulüm derdiyle.

Başkanı atlı,
Hizmetçisi kanatlı.
Her gün ağlardı,
Günahsız tatlı.
Başkan'a ak çay,
Hizmetçisine gök çay.
Gardiyanların,
Kefenini biçmeli.

1.2.12. Abdukadir Damollam Hakkında

Merhum Abdudakir Azizi (Damolla) son dönem Uygur edebiyat tarihinde özel yer tutan âlim, şair ve toplum önderidir. O, 1862 yılı (hicri 1279 yılı) Atuş'un Meşhet köyünde doğmuştur. Onun çocukluk ve gençlik devri kendi köyünde, öğrenim hayatı toplumsal faaliyetleri Kaşkar, Buhara gibi yerlerde geçmiştir. Sonraki hayatı modern okullarda öğretmenlik yapma, müderrislik yapma ve toplum hizmetleri ile geçmiştir. O, eğitim-öğretimi yaygınlaştırmak için Uygurca okutmanın usulü, derslik kitapları alanında emek vererek; “Sarf –Nahiv” (s. 84) (Morfoloji Ve Sentaks), “İlmi Tecvit” (Kıraat), “İlmi Hesap” gibi kitapları yazmıştır. Okulların derslik zorluklarını halletmiş. O yine okullardaki “Hüsnü Hat” öğretme işlerine önem vermiştir. Gençler ve delikanlıların eğitim ve terbiyesine gönül verdiği için “Akaidi Zoruriye” (Zorunlu Akaid), “İbadeti İslamiye” (İslam İbadetleri), “Telimi Sebihiyan” (Sabilerin Eğitimi), “Neseyhol Eptal” (Gençlere Nasihat) gibi kitapları yazmıştır. Bunlara ek olarak matbaa işlerini geliştirip, başka yerlerden baskı makineleri aldırıp, “Nasihati Am” (Kamuya Öğütler) gibi eserleri bastırıp, halka parasız dağıtmıştır. Manzum kitabı “Cavhirul Hikan” (Hakikat Mücevherleri) adlı eser şimdi Mısır'daki “Ezher” Enstitüsünün kütüphanesinde saklanmaktadır. O yine “Muptahil Edep” (Edebiyatın Anahtarı) adlı eseri yazmış olup, bu eserler kendi zamanında Kaşkar'daki varlıklı kişilerin yardımı ile Rusya'nın Kazan'daki “Millet” matbaasında yayımlanmıştır.

Abdukadir Azizi bir yüce vatansever şahıs olup, 1900'lü yıllardan sonra Şincan'a dini yayma adı altında, gericilik, yağmacılık hareketi ile meşgul olan Şivit misyonerlerine karşı kahramanca savaşmıştır. Onların yaşadıkları yerleri baskınlarla alıp, onların gerici gazete, dergi basımında kullandıkları aletleri, tıbbi malzemelerini yakmakla emperyalistlerin Kaşkardaki faaliyetlerine (s. 85) ağır darbe vurmuştur. Bunun üzerine emperyalist ve yerli derebeylikler, onun bu vatanperverlik cesaretinden korkarak suikast planlayıp, hainleri satın alarak şairin hayatına kast etmişlerdir. 1924 yılı 8.ayda Kaşkar şehrindeki Kona Orda'daki kıraathanesinde şairi acınacak halde öldürmüşlerdir. Eğitim, bilim ve kültür düşmanları ulu âlim ve yetenekli şairi öldürmüş olsa da fakat Uygur halkı Abdukadir Azizi (Damollam)'yi “Değerli Hoca” diye kabul etmiş ve ona derin yas tutmuştur. Çok mersiye, şarkı,

koşaklar yazılıp hatırlanmıştır. Bu koşak işte bu tarihi şartlarda ortaya çıkmış olup Uygur halkının kalbindekileri ifade eder.

Bülbül idin bu bağda,

Öterdin dalında.

Düşman ayırdı bizi.

Kötü çağda.

Adın pek mi güzel

Abdukadir değil mi?

Halkımıza yol göstererek,

Ömrün geçmedi mi?

(s. 86)

Öldürttü düşmanlar,

Meçhul katiller.

Senin için gözyaşı döküp,

Ağlayıp kaldı dertliler.

Damollam ölüp gitti,

Öğrenciler yetim kaldı.

Yaşadığın bu yurтта,

Şeytanu Recim kaldı.

Atuş yolu taşlı dere,

Yetim ağlar yürümez.

Karşı çıktı yoluna,

Himayeci Rodipay.

Yerin olsun cennette,
Periler olsun hizmette.
Unutamayız biz seni,
Sözümüz bu şüphesiz.

Aksu, Kuçar Taraflarında Damollam Hakkında Söylenmiş Koşaklar:

Dağlar, taşlar tevşirip,
Yıldırım güçlü mü?
Nehir suyu kan olup,
Bugün tersine mi akar?

(s. 87)

Kaşkar'ın semasını,
Toz duman basar mı?
Kaşkar'ın cihanını,
Kaygı, matem basar mı?

Ay tutulmaz deriz,
Gün tutulmaz deriz.
Deyyuslar Damollam'a,
Kast edemez deriz.

Yaptığınız suikastı,
Bana yapsaydınız olmaz mıydı?

Elindeki bıçağı,
Bana saplasaydın olmaz mı?

Damollam şehit oldu,
Mekânı cennet olsun.
Damollama Kaşkarlı,
Çok ağladı.

Ak serçe cıvıldar,
Kuş yuvasını bulamaz.
Öğrencileri ağlar,
Damollam'ı bulamadıkları için.

(s. 88)

Damollam'ın kandiline,
Pervane olayım desem.
Yazık olan bu aşka,
Divane olayım derim.

Damollam'a kast etti,
Yüzü kara deyyuslar.
Gönlünde kandili yok,
Gönlü kara zalimler.

(s. 89)

1.2.13. Kayka Davan Koşığı

19.asrın 60.yıllarında, Çar Rusya Çin topraklarını işgal etmek için tekrar demir pençesini memleketimizin kuzey batısındaki İli bölgesine uzatmıştı. İli'den Rusya'ya mecburi göç ettirilen bir grup Uygur halkı 1916 yılında Çar'ın hizmetinde çalışmak için çocuk işçi sağlanması emrine karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine padişah cellâtları 12 insanı “Kayka” denen Davan'ın üstünde öldürmüştü.

Bu koşakta Çar Rusya'nın kanlı cinayeti aşikâr edilen Uygur halkının zalim Nikolay'a karşı kahramanca mücadelesi anlatılmaktadır.

İşitin halklar,

Ulata'nın söylediği koşığı.

İşçiliğe yakalayıp teslim etti,

Dost denen şehidi.

Kayka yokuşunun dağları,

Dökülendir kanları.

Tutup mızrak saplandığında,

Sızlamış da canları.

(s. 90)

Tohti Niyaz denen kahraman,

Kayka üstünde yatar.

Birçok kişinin gamı için,

Kendi başını feda eder.

Mezar kazmaktan,

Çapalar büküldü.

Kayka'nın yiğitleri,

Genç yaşıta öldü.

Kara kara kargalar,
Çocuklarına tohum veren.
Küçük Musavay,
Kayka üstünde can verir.

Düşmanlar çıkıp geldi,
Kayka üstünden geçip.
Şehit olan yiğitler,
Kaldı kanlar içinde.

Yukarıdan gelen,
Yeşil gözlü Çarolla.
Kayka üstünde yatar,
Su samuru gözlü genç çocuklar.

Kayka yolu dar imiş,
İki yanı kar imiş.
Çocuğunu görmeye,
Hepsi yoksul zar imiş.

(s. 91)

Yaz gelip bülbül öter,
Yeşil çimen bağ içinde.
Canı verdin vakitsiz,

Issız dağ içinde.

Gökteki ay nerde?

“Avat” denen yer nerde?

Yurdun göz nuru olan,

Tohti Niyaz kahraman nerde?

Çöl Kayka’nın başında,

Kar geçemeden yatarak kaldı.

Şehit olan erkeklerin,

Çocukları yetim kaldı.

Kayka yolu görkemli,

Pınarın suyu tatlı.

Amacına ulaşamayan,

Kerim Ahun rahmetli.

Nehir boyunda yalnız,

Yalnızın şeyhi yalnız.

Değerlim Âdem,

Kayka üstünde yalnız.

Elma attım nehire,

Suyun üstünde kaldı, batmadı.

Kardeşin acısı,

Alevlendi, sönmedi.

(s. 92)

Oku attı yüreğe,

Döndü geldi bileğe.

Zengin zalimlerin yaptığı,

Yerleşti yüreğe.

Kapı önünde karaağaç,

Ata verelim ot.

Zalimlerin zulmünden,

Yürekler yaralandı.

Akşam oldu zeval girdi,

Kapılar kapanmıştır.

Şehit olan yiğitler,

Kana bulanıp yatmıştır.

Nehir boyunda şeffaf taş,

Gidenlerin gözü yaşlı.

Bu fermanı çıkaran,

Nikolay zalim bağı taş.

(s. 93)

1.2.14. Taş Ahunum Hakkında

Taş Ahunum Atuş şehrinin Suntag bölgesi, Keçinz denen yerden olup, kendi zamanındaki bir öncü idi. O, genç yaşında ticaretin yollarını iyi öğrenmişti. Urumçi, Kaşkar, Gulca gibi yerlerde uzun yıllar ticaret ile meşgul olmuştur. Hasan Bilal Hacı

ile birlikte Atuş şehrinin Ağu denen yerinde Cuma mescidi yaptırıp Sultan Yusuf Buğrahan'ın kubbesini onarak kısa zamanda ünlenmiştir.

1914 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Orta Asya bölgesinden Şincan'a yapılan demir, çay, kumaş gibi halkın ihtiyacı olan sanayi mallarının temininde sıkıntı yaşanır. Kendinin çok sermayesi olmasa da, zenginleri hareketlendirerek para toplayıp, yerli el sanatları ve endüstrinin gelişmesi için Yenşer'in "Yamanyar" denen yerinde pamuk fabrikası kurmuş ve 12 taş değirmen yaptırmıştır. Atuş'ta da basma, elbise işletmesi açmıştır. Taş Ahunum o zamanlarda hükümet ile birleşip, Kaşkar'da kibrit fabrikası, kâğıt fabrikası, deri işleme fabrikası kurup, halka iş olanağı temin edip ekonominin canlanmasına katkı sağlamıştır. (s. 94) Para döktürmüştür. Bu yaptıklarından dolayı saygınlığı artmıştır. Bu koşakta Taş Ahunum'un toplumdaki durumu, onun fabrikalarında çalışan işçilerin manevi durumu yansıtılmıştır. Dönemin toplumsal vaziyetini anlamamıza yardım eder.

Taş Ahunum taş iken,
Evlendiği kadını genç iken.
İdareciye ufak gül veren,
Başkan ile bir iken.

Taş Ahunum Efendi,
Bir yıllığına aldı pazarı.
Para kazanma düşüncesiyle,
Terk etti mezarı.

Saza inen ördeğe,
Bilgisiz çocuk kaz der.
Altmış altı işçi için,
Taş Ahunum az der.

Gökteki ayı görün,
Taş Ahunum zengini görün.
Çalışıp yorgun düşen işçinin,
Önüne konan ekmeği görün.

(s. 95)

1.2.15. Zalim Kadılar Hakkında

Yanzınşın, Cinşurin, Şinşisey gibi hükümdarların döneminde Şincan ve Şincan halkını idare etme ve islam dinini kullanarak halkı ezen ve zayıflatan zalim kadıların da yaptıkları aynıdır. Bu bir grup aptalların iş ve eylemlerinin temelleri benzerdir. Bu koşakta zulüm içinde inleyen Şincan'ın Gulca gibi yerlerindeki zalim kadıların vatandaşlara yaptıkları beyan edilmiştir. Adaletsiz zamanın perdesi aralanacaktır.

Bu koşak kat be kat zulüm altındaki Şincan'ın aynı vakitteki siyasal, toplumsal durumunu incelemeye bize yardımcı olacaktır.

Hoşur Baki, Mehpir Kadı,
Nuri Sağlık.
Vatandaşların yürek bağrını,
Dağladı.

Kadı olan alçak herifler,
Böyle olursa;
Ahiretde rahat görür,
Yeri geçici olur.

(s. 96)

Yazıklar olsun, bunlardan,
Çok elem çektik.

Azabdan yüreklere,
Çok dert yerleşti.

Bu dünyada söz sahibi,
Ancak bu kadar.
Sonunda onları da,
Bırakıp gitti.

1.2.16. Maden Koşığı

1. Dünya Savaşı'ndan sonra, yerli toprak ağası, burjuvalar Şincan'ın doğal zenginliklerini yağmalayıp, emekçi halkın kanıyla beslenmekteydi. Kaşkar'dan geçim sıkıntısı yüzünden çıkarak kuzey Şincan'a çıkan bir grup işçiler o yerdeki Piliçi Kökyar gibi kömür madenlerinde at yerine çalıştırılarak türlü sıkıntı, dert, elem çekmedikleri kalmazdı.

Aynı yıllardaki maden işçilerinin başından geçen acıklı hayatının tanığı olan bu koşaklar Şincan'daki birinci nesil maden işçilerinin maruz kaldığı sınıfsal zulmüne karşı yürütülen hareketlerini bilmemize, bugünkü mücadelemiz için gayret ve cesaretlerimiz için ilham kaynağı oldu.

(s. 97)

Büyük madenden gelip,
Suya girmişe benzerim.
Verilen üç kuruşa,
Canını satana benzerim.

İki numaralı yağ tesisi,
Üç numaralı yağ tesisi.
Tavandan inen ekmeği,
Suya batırıp yeriz.

İli'nin yokuşundan,
Zayıf at dahi geçemez.
Madendeki misafirler,
Parası yok gidemezler.

Kaşkar'dan çıkan çocuk,
Yarıdan çoğu madende.
Sonbaharda gidelim dese,
Birer ceketleri rehinde.

Çenze denen demiri,
Kapkaradır kömürü.
Madende işleyenlerin,
Pek mi kısa ömrü.

Usta başını alarak,
Madenin dibine indik.
Ömrümüzde görmediğimiz,
Ölmeden cehennemi gördük.

(s. 98)

Madenin içi karanlık,
Ellerinde gaz lambası.
Gaz lambasını söndürüp,
Kovalayıp çıktı bin lambalı.

Yoksul aldı nöbeti,
Büyük madenden bakarken.
Baş tesisten geçtiğinde,
Kelleyi koltuğuna almalı.

İki numaralı yağ tesisi dersin,
    numaralı yağ tesisi dersin?
G   k altında kalınca,
Yazık canım dersin.

Baş tesisten geçince,
İki numaralı tesis var dersin.
Madenin altında uyursan,
M teahhitten dayak yersin.

Cenze denen bir balta,
S r yerek getirir balyozu.
Şi onu d v nce,
Aziz başta bin kaygı.

 v lmeye değ r Kanşu diye durursun,
Kısa   ansandu'yu  versin.
Lambaya başını vurup,
   Yazık, canım!  diye ağılarsın.

(s. 99)

Şancu keser Ahmet'i,
Şacu keser Rahmet'i.
Üç ölçek suyu deviren,
Davatur'a bin teşekkür.

Kasım denen şu kahraman,
Candan yiğit değil mi?
Gücünü gösterdi,
Kahraman yiğit değil mi?

Kömürü de yıkıldı,
Davatur da kurtuldu.
Maden şefi olan deyyusa,
İşçiler yakalandı.

Linsi denen kara yüz,
Başıma bela oldu.
Büyük madende dolaşmaktan,
Gözlerim kanla doldu.

Gönlümü açayım desem,
Dutarımın teli yok.
Linsi başımızda durup,
Ölsek bile umursamaz.

Kanşu otelinde yatsam,

Usta gelip kovalar.

Aç kalan yetimler,

Ekmek çalar.

(s. 100)

İşçi temsilcisi olmalı desem,

Yanaşmıyor Şimiti?

Ustadan korkmam,

Can alan Allah idi.

Avut denen usta,

Astı Asım'ı.

Senin yerin hücre diye,

Hapsetti Kasım'ı.

Samet denen kel kafa,

Linsi benim diye bağırır.

Ustaları kötü diye,

Maden şefine bağırır.

Maden şefinin derdinden,

Geçip gitti ustalar.

Mahalde edep kalmadı,

Kamçı tutan bekçiler.

Maden Şefinin adı Ahmet,
Linsisi kötü Samet.
Söylesek de bitmez,
İçimiz dertle dolu.

Őeflere boğulup,
Madenlerde yatıp kaldık.
Maden Şefi çok zalim,
Zulümle dolduk.

(s. 101)

Maden Őefinden korkmadan,
Süydün'e girdik.
Kadınımız, çocuğumuz yemek diye,
Geceler boyu yattık, gam yedik.

Şef diye madenlerde,
Usta ile atıştık.
Halimizden kim anlar?
Çıldırmandan kaçıştık.

Kökyar madeninden getirdik,
Yakacak kömürü.
Sıcak görmeden geçirdik,
Yazık ömrümüzü.

Kaşkardan çıkan gençler,
Lenteyzi’de çalışır.
Zalimlerin elinden,
Maden altında kışı geçirirler.

Zalimlerin madeninde,
Memet Molla baştı.
Yağcılar önünde,
Yaşamak zor idi.

Yağcı, yalan dolan,
İbrahim’in adamı.
Hasan Botun hilekâr,
Kan yalayan çakal.

(s. 102)

Hasan Botun bekçisi,
Atihan Şanyu bekçisi
Mavuzkari münafık,
İnsan aldatma mollası.

Madenin altına girip,
Kömür ile taş aldık.
Çocukları hayal edip,
Kara göze yaş geldi.

Kömür madeninde çalışırız,
Aylığımız beş kuruş.
Biz hayret ederdik,
Tükenmez azaba, gama.

Gecelerce çalışırız,
Madenlerde taş kömüründe.
Botun gelip vurur,
Tel kamçı ile başa.

Madenin altı karanlık,
Yol bulup yürüyemezdik.
Ellerimiz nasırlaştı,
Kömür diye taşa vurmaktan.

Piliçi'ye gidip,
Madenden kömür çıkardık.

(s. 103)

Madende göçük olsa,
“Orada biri var mı?” diye bağırırdık.

Zembille kömür taşımaktan,
Ellerimiz delindi.
Açlık pek kötü,
Beller büküldü.

Biz bilerek yakalanıp,
Çalıştık kömür madeninde.
Nefes almadan çalışıp,
Karın doymadı ekmeğe.

Tarladaki çayır kuşu,
Çocuklarına tohum verir.
Tudahun rahmetli,
Maden altında can veren.
Sıra sıra kargalar,
Giderseniz selam söyleyin.
Beni babam sorarsa,
Madenin altında deyin.
(s. 104)

1.2.17. Milli Nağme Koşığı

Uygurlar Aptu, Çılapça, Cümbil, kazanı yapma hususunda hünerli olmakla kalmayıp, düğün ve bayram, şölenlerde  alınan milli müziği ile şekillenen ve makamı ile de  nlenmiş milletlerin biri. Uygur milli müzikleri bin yıldan fazla tarihe sahip olup canlı, düzenli, sistemli olmasıyla bütün Türk kabilelerinde yayılmıştır.

1930'lu yıllardan sonra, Uygurların milli müziği oldukça gelişmiştir. Çok sayıda tiyatro ve halk müzikleri Kaşkar, Kuçar, Gulca gibi yerlerde sahneye çıkıp, halk arasında derin tesir etmiştir. Fakat 1936'lı yıllarda zalim şindoben halkın bilin lenmesinden çok korkup, halk arasındaki müzisyenleri toplayıp hapsederek milli medeniyetin gelişmesine darbe vurmuştur. 10 yıla uzanan dehşetli terör ve cehaletten sonra 1947'li yıllarda Uygur milli müziği tekrar baş gösterir. Bu dönemde söylenen bu koşakta halkın milli uyanış hissiyatı ve ileri medeniyete olan çırpınmalar, düşmana duyulan öfke, nefret kahramanca mücadeleleri ifade edilmiştir.

(s. 105)

Milli müzik sazımız,
Gönül açar bağımız.
Gitti bizden kara gün,
Şimdi oynama çağımız.

Güle oynaya gideriz,
Elimize silah alırsız.
Karşı çıkan düşmanın,
Vurup canını alırsız.

1.2.18. Açıl

Şinşisey hâkimiyetinde Sovyet İttifakı ile dost olduğu çağlarda, Sovyet İttifakı siyasi, askeri, iktisadi taraflardan Şincan'ın kuruluşunu destekleyip, çok yardım etmişti.

Şinşisey Sovyet İttifakı'nın yardımıyla, Sovyet İttifakı'ndan talimat alarak Şincan'ın kültür, eğitim, sağlığı koruma, haberleşme gibi sahalarında birçok siyaset gerçekleştirdi. Sovyet İttifakı'nın desteğiyle Şincan'da eski eğitim sistemi yenilendi, sırasıyla çok sayıda mektep, bilim yurtları açıldı. İlkokul öğrencileri için ayrı bir düzen oluşturuldu ve beden eğitimi faaliyetleri önem kazandı. Çok sayıda hastahane, tedavi merkezi, sinema, tiyatro, park ve bahçe yapıldı, inşaat işleri canlandı. (s. 106) Dini hurafeliğin önü alındı, çokça köylü çiftçiler için okuma yazma kursları açıldı. Kadınlar, genç kızlar toplum işlerine karıştı. Onlar inkılabi şarkılar söyleyip, yeniliği, öncülüğü teşebbüs eden şarkı usullerini sahnelediler. Japon istilacılarına karşı savaşmanın yayılmasına, gerici hükümdarların baskıcı yönetimlerine karşı verilen mücadeleye, ulusal kültür ve eğitimin ilerlemesine çok katkıları oldu. Bu Uygur halkının tarihindeki milli uyanış devri olup, gericiliği, eskiliği reddedip, yabancı ülkelerin öncü olduğu noktalarından yararlanarak hurafeliğin, cehaletin esaretinden kurtulup, bilime sevdalı, vatan birliğine bağlı insanlar demokrasiyi, özgürlüğü kazanmada önemli rol oynadı. Bu koşak o dönemde söylenmiş olup Uygur

sahnelerinde şarkı olarak söylenmiştir. Bu, Uygur halkının yeniliğe, ilime, eğitime olan sevdasını anlatır.

Bağda güller açıldı,

Zülfüne alır mısın?

Sevinip oynayıp gülerken,

Gönlümü açar mısın?

(s. 107)

Kavak başında karga,

Fark edebilebilir misin?

Güzelliğinle gül yetiştirip,

Yakama takıp gelebilir misin?

Duvar üstüne duvar ördük,

Rüzgâra mani olsun diye.

Yâr üstüne yâr sevdik,

Yüreğe fayda olsun diye.

Sürdüm rahvan atımı,

Yârime gül takmalı diye.

Görüp geçtim bağımı,

Güzel bostan yapmalı diye.

Açıl, açıl vay açıl,

Açılmazsan gül nerde?

Turfan Halkı Arasında Yayılan Metnin Sahibi Merhum Şair Abduhaluk Uygur
Yazmış İdi.

Gülüm açılmalı dedi,

Başta takmalı dedi.

Yârimin yürek ateşi,

Bedene girmeli dedi.

(s. 108)

Yârim bana naz eder,

Gülüp beni rezil eder.

Yâr kadrini bilmezsin,

Kış yaz eder.

Yâr derdinde kan olduk,

Değirmenlerde un olduk.

Korkundan sert taş,

Birleşemedik, kum olduk.

Genç öğrenciler uyumayın,

Yâr yolunda engel olmayın.

Yârim için can feda.

Her adımına bin altın para.

Gayret gülüm açılmalı,

Himmet yolum açılmalı.

Yârim için versem can,

Ölüm ne zaman gelirse gelsin.

Ya ölüürüz, ya da görürüz.

(s. 109)

1.2.19. Sarihan Koşığı

Sarihan koşığı aynı yıllarda Gulca'da yayılan koşaklardan biri. Bu koşakta bahçıvan kızı Sarihan'ın kızıl gül gibi güzelliğı, çalışkanlığı, aile terbiyesi, ahlakı, namuslu, utanmasını bilen bir kız olup bu özellikleri nedeniyle birçok gencin kendisine âşık olması anlatılır. Bu koşığı esasen genç yiğitler söylemiştir.

Kaleye çıkan çocuklar,

Dom-domu çalın çocuklar.

Kızarı da bey gelirse,

Arkanıza bakmadan kaçın çocuklar.

Bağına girip baksam,

Elma düğme kadar olmuş.

Küçücük Sarihan,

Kaçırılacak kadar olmuş.

Bağ içinde bostanlar,

Yaşlanmış kadınlar.

Sarihan'ın derdiyle,

Aktı gözündem kanlar.

(s. 110)

Aksarayda oturan,

Sarihan benim sevgilim.

Gür ateşe atılmış,

Habersiz canım yârim.
Gül bahçen ara korluk,
Gül bahçesinin içi bülbüllü.
Güllerin gülü Sarihan,
Size sığınayım kul gibi.

Sarihan kızıl gül gibi,
Biz aşkıyla bülbül gibi.
Sarihan gülse,
Hizmet ederiz kul gibi.

Sarihan'ın dili tatlı,
Gönlüdür acep katı.
Evden çıkamaz bir türlü,
Ben gelsem gece atlı.

Sarihan'ın yaşı küçük,
Ay yüzlü, kara kaşlı.
Kapıya çıkamaz,
Baba, anadan ötürü.

(s. 111)

1.2.20. Rizvangül Hakkında

Rizvangül Şincan Üç Vilayet İnkılâbı'nın bir kadın askeridir. O, 1944 yılı Gulca'nın "Herembağ" denen yerinde Gomindan askerleri ile olan şiddetli savaşa katılmıştır. Milli ordunun ön safında savaşırken yaralanan savaşçıları bekleme, taşıma, tedavi etme işlerini üstlenmiştir. Bir savaşta o, yine bir yaralıyı tedavi

ederken ansızın düşman kurşunuyla yiğitçe kurban olmuş. Bundan sonra Üç Vilayet İnkılâbının her bir komutanı ve savaşçıları onu şefkatli hemşerileri olarak kabul etmişlerdir. Onun kahramanlıklarını koşak ve şarkı şeklinde anlatmışlardır. Rizvangül denen bu nam milli ordunun Gomindan gericilerine karşı yapılan mücadelenin öncü destekçilerinden biridir. Uygur halkının çok sayıda genç kız ve yiğitleri Rizvangül'ün ruhundan etkilenip, silahlanarak orduya katılmış, kahramanlık destanları yazmışlardır.

Bu koşakta Uygur halkının kahraman kızı, inkılâp şehidi Rizvangül'ün vatan, millet için genç yaşında canını feda etmesi, kurşunların yağmur gibi yağdığı mücadelelerde kendi hayatını hiçe sayarak yaralılara yardım etmesi anlatılmaktadır. Ne kadar şehit olmuşsa da o, ebediyete kadar solmayacak bir güldür.

(s. 112)

Haber geldi dediler ki,

Bir kızıl gül soldu.

Vatan için can feda,

Değil miydi Rizvangül.

Millet övgüyle yâd edip,

Düşmanları kul etti.

Savaştığı mücadelelerde,

Uygur kızı Rizvangül.

Unutulsun mu? Hiçbir zaman,

Unutulmaz Rizvangül.

O öylesine açılmış,

Değerli kızıl gül.

(s. 113)

1.2.21. Aminem Hakkında

Aminem Atuş'un Şuruk denen yerindendir. 1944 yılı yazda Atuş'ta Şincan tarihinde görülmemiş bir sel felaketi yaşanmıştır. Sel Suticen ile Meşhet arasındaki büyük dereden akarak Atuş'un çok sayıda köy ve kasabasını tahrip etmiştir. Çok sayıda ev bark, bağ, bahçe, tarla su altında kalmıştır. Çok sayıda yaşlı genç, kadın erkek akıntıya kapılarak ölmüştür. Yurt içinde koşak söylemesiyle tanınan Aminem denen genç kızda sel afetinde sulara kapılmış, cesedi bir bataklıkta bulunmuştur. Onun ana babası, akrabaları, eş dostları onu tanıyan kişiler hatırlamak için bu koşığı söylemişlerdir.

Amine de Aminem,

Çamura batan Aminem.

Çamurun dibine batıp,

Beyitlere katılan Aminem.

Aminem'in saçını,

Ak akide şekerinde bandırılan,

Aminem güzelliğini,

Emet İmin'e saklamış.

(s. 114)

Ağılda inek böğürür,

Aminem'in ineği.

Koşak söyleyip ağlar,

Aminem'in anası.

Aminem'in bağında,

Çilge üzüm olgunlaşmış.

Dolunay gibi Aminem,

Çamurlar içinde kalmış.

Ana dedin mi Aminem,

Baba dedin mi Aminem,

Benim bahtım ezelden ters,

Allah dedin mi Aminem.

1.2.22. Kembernisa Koşığı

Bu koşak güney Şincan'da şarkı vasfında genişçe dağılmıştır. Kembernisa vakası 1943 yılı Atuş'ta yaşanmıştır. Yaşlı bir çiftçi kadını varmış. O, takke yapmakta pek usta imiş. Onun Meremnisa ve Kembernisa denen iki yetişkin kızı varmış. Onlar annelerinden öğrendikleri takke yapma işiyle geçimlerini sağlıyorlarmış. O yıllarda Meremnisa evlilik yaşına gelince Gulca'ya gelin olarak gitmiş. Evde bir erkek olmadığı için annesi küçük kızı Kembernisayı da aynı yurttaki bir yaşlı kişiyle evlendirmek istemiş. Fakat Kembernisa bu evliliğe razı değilmiş.

(s. 115)

Bu arada Gulca'daki Meremnisan'ın hastalandığı haberi Atuş'a gelir. Kembernisa'nın annesi büyük kızının hastalık haberini alınca yerinde duramaz ve kızını görmek için Gulca'ya doğru yola çıkar. Fakat Meremnisa'nın hastalığı gittikçe ağırlaşır, çok geçmeden ölür. Büyük kızı Meremnisa'dan ayrılan anne dert, elemeleri içine gömüp Gulca'dan Atuş'a döner. O yurda dönene kadar yoksulluk derdini çok çeken, gönülsüz evlendirilmeye çalışılan Kembernisa kendini pınara atarak canına kıymıştır. Ardı ardına bir evden iki kişinin ölümüyle sonuçlanan bu acıklı olayların ardından anneleri ve hemşerileri bu koşığı söylemiştir.

Kembernisa bir gül idi,

Dalında öten bülbül idi.

O bir Allah'ın takdiri,

İki kızımдан ayrıldı.

Bir elinde makası var,
Bir elinde iğne var.
Geçen yıl ölmüştü ablası,
Bu yıl da kendisi.

Kembernisa suya battı,
Sudan çıkıp çamura battı.
Ömrüm ağlamakla geçer,
Kara gözümde yaşlar akıp.

Canım yavrum Kembernisa,
Ateşin kötü Meremnisa.

(s. 116)

1.2.23. Ak Babam

Aynı yıllarda güney Şincan'daki çok sayıda zanaatkâr ve esnaf hayatlarını geçirmek için çocuklarını beraberinde götürüp Gulca'ya yerleşirler. Onlar kendilerinin aziz yurdu Kaşkar'ı hatırlayıp koşaklar dokurlar.

Bu koşak işte bu yıllardaki genç kızların ve erkeklerin özlem dolu hissiyatını ifade eder.

Ak babam ak pak babam,
Kaşkara varasım gelir.
Ak Saray'ın önünde,
Sigara içesim gelir.

Ak Saray'ın kızları,
Şahin mi, aladoğan mı?

Elinde altın yüzük,

Âşıkları kuyumcu mu?

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

1. UYGUR KOŞAKLARININ SÖZ VARLIĞI

1.1. KONU VE BİÇİM YÖNÜYLE DEĞERLENDİRME

Uygur halk koşaklarında konu olarak; Kalmuk, Çin ve yönetimdekilerin halka yaptığı zulümler anlatılmaktadır. Uygur halkının zorla göç ettirilmesi, işçi olarak kömür madenlerinde çalıştırılması anlatılır. İnsanların sevdiklerinden, ailesinden, çocuklarından ayrı kalması ve özlem duyguları dile getirilir. Zorla kızların evlendirilmek istenmesiyle karşılaşılır. Genç kızlar kendilerinden yaşça büyük yönetimdeki kişilerle evlendirilmeyle karşı karşıya kalırlar. Uygur halkının ise yaşadıkları karşısında pes etmeden mücadele ettiklerini görmekteyiz. Halk; dert, elem, zulüm içinde savaşmaya devam etmiştir. Uygur halkı yönetime, işkence ve eziyete dayanamayıp isyanlar başlatmışlardır. Halk zalim yöneticilerle hak, adalet için savaşmıştır. Vatan, millet, bağımsızlıkları için canlarından vazgeçmişlerdir. Duygu ve düşüncelerini de koşaklarla dile getirmeye çalışmışlardır. Bu şekilde halkı da bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

“Sadir Pehlivan, Nozugum, Bayanday, Mayimhan, Siyit Noçi, Ambal, Zalim Kadılar” gibi koşaklarda zulüm, esaret, zalim yöneticilerin baskıları, isyanlar, toplumun içinde bulunduğu durum dile getirilir. Uygur halkının zorluklar karşısında inaçlarını kaybetmeden verdikleri mücadele anlatılmaktadır.

“Gülemhan, Kembernisa” koşaklarında genç kızların zorla evlendirilmeleri anlatılır. Gençler gönülsüz evlendiği için sonunda canlarına kıymıştır. Bu koşaklar, erken yaşta evlenmenin sonuçlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

“Göç-Göç, Sari Caz, Kayka Davan” koşaklarında Uygur halkının zorla göç ettirilmesi anlatılmaktadır. Halkın; yurduna, akrabalarına karşı duyduğu özlem, gurbetlik duygusu anlatılır. Sürgün edilen insanların yaşadıkları, çektikleri sıkıntı, dert, elem dile getirilmektedir.

“Almihan, Sarihan” koşaklarında sevgi, aşk konusu anlatılmaktadır. “Almihan” koşağında Almihan’ın sevdiği delikanlı orduda görevli olduğu için sevdiğine kavuşamadan uzun yıllar geçmiştir. Sonra yaşı ilerleyince evlenmek için izin verilir. Delikanlı, düğünden önce yaşadıklarını, Almihan’a duyduğu hasreti, özlemi dile getirmektedir. “Sarihan” koşağında ise aşk konusu anlatılır. Bahçıvan kızı Sarihan’ın güzelliği, çalışkanlığı, ahlaki karşısında birçok gencin âşık olması anlatılmaktadır.

“Abdukadir Damollam” koşaklarında Uygur edebiyatında önemli bir yere sahip şair, âlim, toplum önderi olan Damolla anlatılır. Abdukadir’in eğitim, bilim, kültür düşmanlarına karşı mücadelesi dile getirilir. Vatansever Abdukadir’in suikast sonucu öldürülmesi anlatılır.

“Açıl” adlı koşakta ise Uygur halkının milli uyanışı anlatılmaktadır. Halkın eskiyi reddedip, cehaletin esaretinden kurtulma anlatılır. Vatanına sevdalı insanların demokrasiyi, özgürlüğü kazanmada önemli rolleri vardır. Bu koşakta; Uygur halkının yeniliğe, ilme, eğitime olan sevdası dile getirilir.

“Milli Nağme” koşağında da halkın milli uyanış hissiyatı dile getirilmektedir. İleri medeniyete olan çırpınmalar, düşmana duyulan öfke, nefret, kahramanca mücadele anlatılır. Tiyatro, müzik sayesinde halkın bilinçlenmesi ve müzisyenlerin hapsedilmesi anlatılmaktadır.

Yukarıdaki koşaklarda da anlatıldığı gibi halkın gelişmesini istemeyen kişilerin yaptıkları zulümler, halkın zorla asimilasyona tabi olmaları anlatılmaktadır. Gençler sevgilerini bile rahatça yaşayamamış ve canlarına kıymıştır. Fakat kahraman Uygur halkı bütün zorluklara rağmen savaşmayı bırakmamıştır.

Uygur halk koşaklarında biçim olarak; beşli, yedili ve sekizli ölçü kullanılmıştır. Bazılarında karışık ölçü de kullanılmıştır. Koşakların geneli dördlük şeklinde yazılmıştır. Ancak iki, beş, altı, on, on iki, yirmi bir dizeli koşaklara da rastlanmaktadır. Yarım, tam, zengin kafiye ve redif kullanılmıştır. Koşaklarda; düz, çapraz, mani tipi uyak kullanılmıştır. Koşaklarda daha çok mani tipi uyak kullanılmıştır.

İncelediğimiz koşaklarda Uygur Türkçesinin imlasının tam oturmadığını görmekteyiz. Bazı kelimeler farklı şekillerde kullanılmaktadır. Yazı dili ve konuşma dili arasında farklılıklar vardır. Bu kelimelere şunları örnek verebiliriz.

Ayaq=ayğaq

Qaxşa-=qaqşa-

Cañcun=cañcuñ

Qayturuvéliş=qayturuluvíliş

Endi=emdi

Lékin=likin

Evet=évet=ivet

Mesçit=miçit

Eziz=éziz=iziz

Moñgul=Munğul

Egiz=igiz

Noqta=nuqta

Féodal=fiodal

Pit-=püt-

Hakiki=heqiqi

Solan=solun

Héç=hiç

Şéhit=şihit

Kembeğel=kembiğel

Talan=talañ

Keyin=kéyin

Vaqe=veqe

Kéçe=kiçe

Yarkent=Yerkent=Yeken

Tagdin çüşken tört atliq,

Tötilisi boz atliq.

Tört atliqniñ,

Miniñ akam sumbatliq. (s.6)

Yukarıdaki koşak, yedili ölçüyle yazılmıştır. –liq rediftir. –at tam kafiyedir. Mani tipi uyak (aaba)kullanılmıştır.

Töge çaynar tal béşi,

Miniñ cayim yar qéşi.

Nozugum'ğa men amraq,

Meñgü köñlüm sirdişi. (s.10)

Yukarıdaki koşak, yedili ölçü ve dörtlük şeklinde yazılmıştır. Mani tipi uyak (aaba) kullanılmıştır. -i redif, -ş yarım kafiye.

Kep qaldim bayavanga,

Çirik keldi davanga.

On ikki kün bolganda,

Men tutuldum qavanga. (s.14)

Yukarıdaki koşak, yedili ölçü ve dörtlük şeklinde yazılmıştır. Düz uyak (aaaa) kullanılmıştır. -ğa redif, -avan zengin kafiye.

Ana didiñmu Aminem,

Dada didiñmu Aminem,

Miniñ bextim ezeldin kaj,

Xuda didiñmu Aminem. (s.114)

Yukarıdaki koşak, sekizli ölçüyle yazılmıştır. Mani tipi uyak kullanılmıştır (aaba). - didiñmu Aminem redif, -a yarım kafiye.

1.2. SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

1.2.1.Fiillerle İlgili Söz Varlığı

1.2.1.1.Fiiller

Acrat-	Aylan-	Birleş-
Acri-	Ayri-	Bogul-
Aç-	Ayrıl-	Bol-
Ağri-	Bağlan-	Bolaş-
Ağrit-	Bağli-	Bos-
Al-	Baq-	Boyli-
Aldi-	Bar-	Buyru-
Aldiri-	Bas-	Buz-
Aldur-	Bastur-	Buzul-
Añlan-	Basturul-	Canlan-
Añli-	Başli-	Cazali-
Apar- veya élip bar-	Béğişli-	Ciñli-
Aq-	Békin-	Çaç-
Arılaş-	Belgili-	Çağlan-
Arili-	Belle-	Çağli-
Aş-	Ber-	Çal-
At-	Béril-	Çap-
Atal-	Bésiqtur-	Çaplan-
Ati-	Bésival-	Çaq-
Atlan-	Bil-	Çayni-
Atquz-	Bildür-	Çayqi-
Ayir-	Biriktür-	Çek-

Çélin-	Çüşün-	Ésil-
Çéliq-	Çüşünüval-	Esli-
Çelle-	Çüşür-	Et-
Çéniq-	Dağlan-	Étil-
Çépil-	Dağli-	Étiş-
Çépiş-	Dañli-	Evet-
Çéqil-	Davalat-	Évet-
Çidi-	Davali-	Eyle-
Çikin-	Dé-	Eyt-
Çila-	Deveyle-	Éyt-
Çili-	Déyil-	Éytil-
Çiñit-	Dombayt-	Ez-
Çiq-	Dumbalan-	Ézil-
Çiqar-	Dumbali-	Gezeplen-
Çiqiril-	Éçil-	Güküri-
Çirikleş-	Éçin-	Güllen-
Çişli-	Egeş-	Gümbürlü-
Çoqu-	Egeştür-	Hakavurliş-
Çök-	Éği-	Halsızlan-
Çölsira-	Éğini-	Har-
Çuruqli-	Éğirlaş-	Heriketlendür-
Çüçü-	Ekel-	Heyde-
Çüş-	Éliş-	Heydivet-
Çüşen-	Éqit-	Hisapla-
Çüşendür-	Éri-	İç-

İgil-	Koli-	Mañguz-
İlgi-	Köç-	Mari-
İlgirili-	Köçür-	Maxti-
İñri-	Köçürül-	Mecburli-
İpadili-	Köm-	Medhilen-
İşen-	Köpey-	Medhili-
İşli-	Kör-	Mekel-
İvet-	Körel-	Midiri-
İzdi-	Köreñli-	Mili-
Jit-	Körset-	Min-
Keç-	Körül-	Möri-
Kéçir-	Körün-	Muñdaş-
Keçkir-	Körüş-	Muşli-
Kel-	Köter-	Mük-
Keltür-	Kötiril-	Nurgunli-
Kes-	Kötürül-	Oğurli-
Késil-	Köy-	Oltur-
Ket-	Köydür-	Oqu-
Key-	Köydürüvet-	Ora-
Keygüz-	Közli-	Orni-
Kez-	Kül-	Orunivil-
Kir-	Küt-	Orunlaş-
Kirgüz-	Leylival-	Oxşi-
Kiy-	Mañ-	Oy-
Kolavét-	Mañda-	Oyğan-

Oyli-	Paydilan-	Qatnaş-
Oynat-	Payli-	Qatni-
Oyni-	Pétin-	Qatur-
Öç-	Piç-	Qavi-
Öçür-	Pilanli-	Qaxşat-
Öl-	Piş-	Qaxşi-
Öltür-	Putlaş-	Qaygur-
Öltürgüz-	Pük-	Qayni-
Öltürivet-	Pükli-	Qayril-
Ör-	Püklün-	Qayt-
Öri-	Püşür-	Qaytar-
Örül-	Püt-	Qaytur-
Ös-	Qaç-	Qayturuval-
Östür-	Qal-	Qazan-
Öt-	Qali-	Qéçiş-
Ötküz-	Qamçili-	Qestli-
Özger-	Qami-	Qiçqar-
Özgert-	Qan-	Qil-
Özgertil-	Qapar-	Qildur-
Palan-	Qapli-	Qis-
Pali-	Qaplival-	Qistur-
Partli-	Qaqşat-	Qişli-
Paşşa-	Qari-	Qiynal-
Pat-	Qat-	Qoğdi-
Patla-	Qatna-	Qogli-

Qolli-	Sani-	Soq-
Qon-	Saqlan-	Sor-
Qorq-	Saqli-	Soz-
Qorşi-	Sat-	Sozul-
Qoş-	Sattur-	Sörel-
Qoşul-	Sattur-	Söri-
Qoy-	Sayli-	Sözle-
Qoydur-	Sayrat-	Sözli-
Qoyul-	Sayri-	Sul-
Qozgi-	Ségin-	Sun-
Quçağlaş-	Sekret-	Sundur-
Quçağli-	Sekri-	Süretlen-
Qur-	Semirt-	Süy-
Quru-	Serle-	Süyün-
Qurul-	Sétil-	Süz-
Qutqaz-	Sétival-	Şuğullan-
Qutul-	Sétivet-	Talaş-
Quydur-	Siñ-	Tap-
Ravaclandur-	Siñdür-	Tapşur-
Saç-	Siqiri-	Taqal-
Sal-	Sol-	Taqal-
Saldur-	Sola-	Taqi-
Sanal-	Solan-	Taqival-
Sanci-	Solaş-	Taral-
Sancil-	Soli-	Taral-

Tarqal-	Tili-	Törel-
Tarqat-	Tilli-	Tuğul-
Tarqi-	Tin-	Tur-
Tart-	Tincit-	Turguz-
Tartquz-	Tinçi-	Tut-
Taşlan-	Tiq-	Tutul-
Taşli-	Tizil-	Tügü-
Taşlivet-	Tol-	Tüzül-
Tayan-	Tolgi-	Uç-
Teg-	Tonu-	Uçraş-
Tekşür-	Tonul-	Uçri-
Téliq-	Topli-	Ulgayt-
Teminli-	Toqu-	Uni-
Ténet-	Toqul-	Untu-
Téni-	Tosul-	Untul-
Tépil-	Toşu-	Unut-
Tépiş-	Tovli-	Upri-
Ter-	Toxtat-	Uq-
Tesirlen-	Toxti-	Ur-
Teş-	Toy-	Urguz-
Téşil-	Toz-	Urun-
Tevriş-	Tozi-	Uxli-
Teyyarli-	Tök-	Uzat-
Tik-	Tökül-	Ügen-
Üget-	Üginival-	Ülgür-

Ündür-	Yasat-	Yiqil-
Üz-	Yasi-	Yirt-
Üzül-	Yaşan-	Yirtil-
Xali-	Yaşar-	Yirtivet-
Xoşlaş-	Yaşı-	Yit-
Xuşlaş-	Yat-	Yoqal-
Xuşli-	Yay-	Yoqut-
Yadli-	Yaydur-	Yoşurun-
Yala(i)-	Yayri-	Yöli-
Yallan-	Yaz-	Yötkel-
Yalqunli-	Yelpü-	Yu-
Yalvur-	Yelpün-	Yulun-
Yamaş-	Yençil-	Yut-
Yan-	Yépin-	Yügür-
Yandur-	Yéqil-	Yür-
Yap-	Yéril-	Yüttür-
Yaq-	Yeş-	Zamaniviylaş-
Yaqili-	Yet-	Zarlan-
Yaqli-	Yétiş-	Zirik-
Yar-	Yéyil-	Zoqlun-
Yarat-	Yiğlat-	Zorli-
Yasal-	Yigli-	

1.2.1.2. Birleşik Fiiller

İsim+Fiil

Ada qil-	İdare qil-	Qulaq sal-
Aram tap-	İsyan köter-	Ravac tap-
Avat bol-	Jitim qal-	Ravan bol-
Avat qil-	Makan et-	Ret qil-
Bayan qil-	Matem tut-	Sersan bol-
Bihuş bol-	Melum qil-	Şikayet qil-
Bözek qil-	Muhapizet qil-	Tama qil-
Cüda bol-	Muraciet qil-	Tehlil qil-
Davan aş-	Nahek cezalan-	Teñ bol-
Dez ket-	Nam çiqar-	Tereqqi qildur-
Dumbaq çal-	Namayış qil-	Teşebbüs qil-
Ehmiyet ber-	Naraziliq bildür-	Tik Tur-
Eks et-	Naxşa éyt-	Tilğa al-
Ġem yé-	Naz qil-	Toy qil-
Gol qil-	Nezer sal-	Turmuşqa çiq-
Gül bas-	Paş qil-	Ümit üz-
Hel qil-	Pida qil-	Xuşal bol-
Himaye qil-	Qanat yay-	Yadqa keltür-
Höl bol-	Qest qil-	Zar bol-
Hükümrānliq qil-	Qol sal-	Zar jigli-
İcazet ber-	Qozgulañ köter-	

Fiil+Fiil

Apirip ber-

Marap jür-

Sétivet-

Bésival-

Öltürivet-

Taqival-

Bilival-

Qaplival-

Taşlivet-

Élip bar-

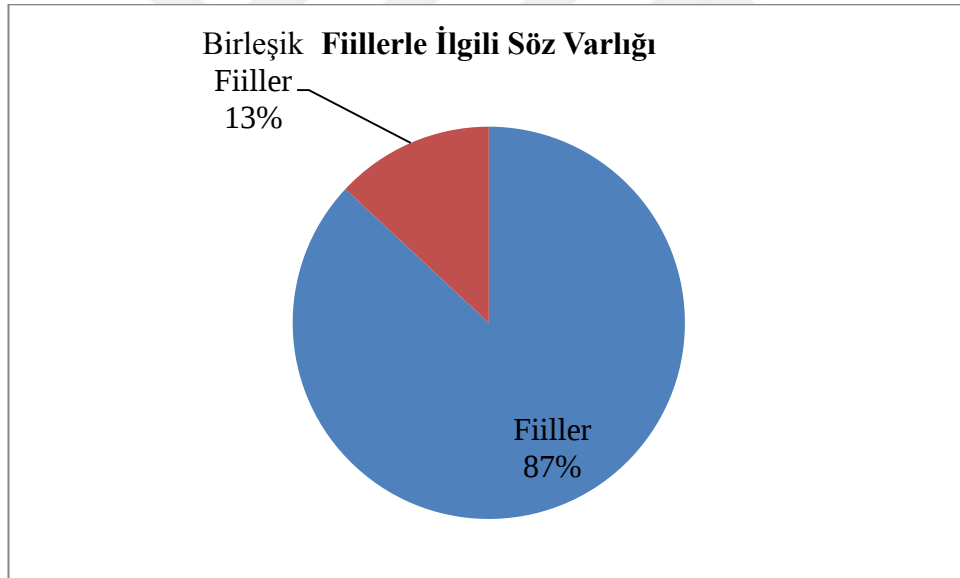
Qayturuval-

Tutup ber-

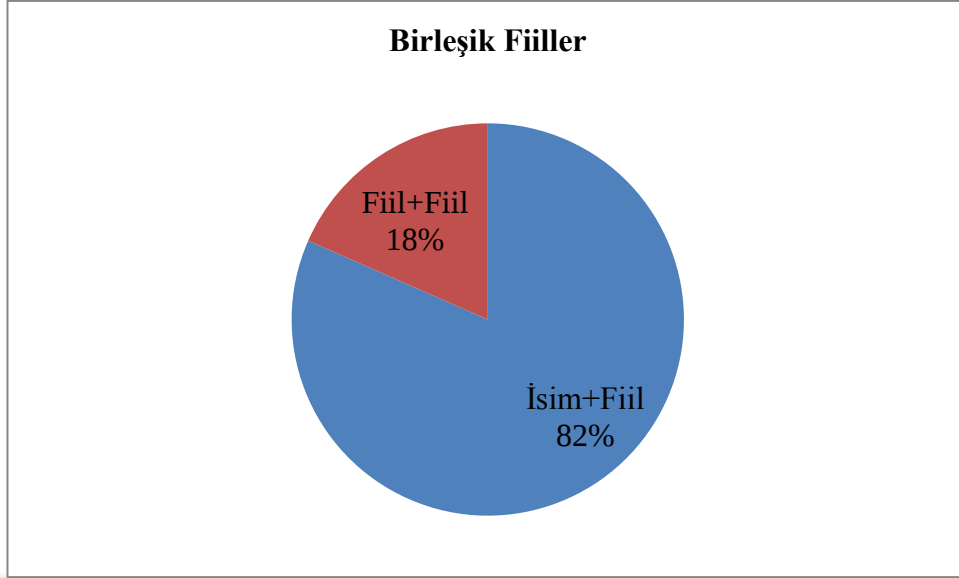
Éytip ber-

Sétival-

Fiillerle ilgili söz varlığı incelememizde; fiiller %87, birleşik fiillerle ilgili %13'lük bir oran tespit edilmiştir. Birleşik fiiller bölümünde ise; İsim+Fiil %82, Fiil+Fiil birleşmesiyle ilgili % 18'lik bir oran tespit edilmiştir.

Şekil 1. Fiillerle İlgili Söz Varlığı

Şekil 2. Birleşik Fiiller

1.2.2. Organ Ve Uzuvarla İlgili Söz Varlığı

Ağız: Ağız.

Çiş: Diş.

Ayaq: Ayak.

Köz: Göz.

Bağır: Yürek, bağır.

Put: Bacak, ayak.

Baş: Baş.

Qaş: Kaş.

Beden: Beden, gövde, vücut.

Qol: El.

Bel: Bel.

Qosaq: Karın.

Bilek: Elle kolun birleştiği bölüm, bilek.

Qovurğa: Kaburga, kaburga kemiği.

Qulaq: Kulak.

Boy: Gövde, vücut, boy.

Ten : Beden, gövde, vücut.

Tirnaq: Tırnak.

Boyun: Boyun.

Yürek: Kalp.

Çaç: Saç.

1.2.3. Zamanlarla İlgili Söz Varlığı

Axşam: Akşam.

Birdem: Bir an, bazen, hemen.

Ay: Ay.

Bultur: Geçmiş yıl, önceki yıl.

Bahar: Bahar, ilkbahar.

Bügün: Bugün.

Bügünki: Bugünkü.

Emdi: Şimdi.

Endi: Şimdi.

Esir: Asır, yüzyıl; çağ.

Hergiz: Hiçbir zaman.

Kéçe: Gece.

Kéçe-kündüz: Gece gündüz.

Kün: Gün.

Kündüz: Gündüz.

Küz: Güz, sonbahar.

Ötken: Geçmiş.

Seher: Seher, sabahleyin.

Tañ: Tan, sabah, şafak vakti.

Tün: Gece.

Yıl: Yıl, sene.

Zaman: Zaman, vakit, devir, çağ.

1.2.4. Soyut Kelimelerle İlgili Söz Varlığı

Amal: Çare, usul, tedbir, metot.

Amraq: Sevgi, sevmek.

Aqivet: Akıbet, son.

Arman: Ülkü, gaye, arzu, istek.

Ataq: Şan, ün, şöhret, şan ve şeref.

Axir: Ahır, son, nihayet.

Azap: Azap, çile.

Azap-oqubet: Azap ve külfet.

Azat: Hür, serbest, kurtuluş.

Bext: Baht, talih.

Biçare: 1.Çaresiz. 2.Biçare, zavallı.

Capa: Cefa.

Cennet: Cennet.

Çüş: Düş, rüya.

Dert: Dert, keder, acı.

Dertmen: Dertli, acı çeken.

Dil: Gönül.

Edep: Edep.

Elem: Elem, ıstırap, azap.

Erkinlik: Özgürlük, hürriyet.

Evet: Ebedi, sonsuz.

Ezel: Baki, sonsuz.

Ġem: Dert, acı, keder, gam, üzüntü.

Ġemkin: Gamlı, üzüntülü, hüznü.

Ġezep: Gazap, hiddet, öfke.

Hissiyat: His, duygu.

İntizar: İntizar, bekleme.

İşq: Aşk, sevgi.

Koy: Düşünce, fikir, hayal.

Köñül: Gönül.

Köreñlimek: Kibirilenmek.

Méhr: Sevgi.

Meñgü: Ebedi, sonsuz.

Muhebbet: Muhabbet, sevgi, sevmek.

Muñ: Keder, hüzn, elem, üzüntü.

Muñluq: Hüzn, duygu, kederli.

Nepret: Nefret.

Nur: Nur, ışıq.

Obdan: İyi.

Oqubet: İstirap, azap, eziyet, sıkıntı.

Oy: Düşünce, fikir, hayal.

Oyluq: Düşünceli, akıllı.

Öç: Öç.

Öçmen: Öç alan, kinci, kindar.

Popuza: Tehdit, gözdağı.

Qayğu: Kaygı, hasret, dert.

Qiyamet: (dini) Kıyamet.

Roh: Ruh, moral.

Séginmaq: Özlemek, hasret çekmek.

Şeytan: Şeytan.

Şum: İç karartıcı, meşum, uğursuz.

Teqdir: Kader.

Vaxt: Vakit, zaman.

Xuy: Huy, karakter.

Yaman: Kötü.

Yürek: Yürek.

Zaman: Zaman, vakit, devir, çağ.

1.2.5. Mekân İle İlgili Söz Varlığı

Bağ: Bağ, bahçe.

Bağ-bostan: Bağ bostan.

Bayavan: Çöl, sahra, تنها yer.

Bostan: Bostan.

Cañgalliq: Ormanlık.

Cay: Yer, mekân, yöre, mesken, yurt.

Deñ: Konuk yeri, kervansaray, otel.

Diyar: Diyar, ülke, memleket.

Doxturxana: Hastahane.

Dozaq: Cehennem.

Gör: Kabir, mezar.

Görüstan: Mezar.

Kino: Sinema.

Mazar: Mezar.

Mehkime: Mahkeme.

Mektep: Mektep, okul.

Nahiye: Nahiye, kasaba.

Orda: Yuva; ocak; Orta Çağlardaki Türk yerleşim merkezleri.

Öy: Ev.

Qele: Kale; şehir.

Qiraetxana: Kiraathane.

Qişlaq: Köy; kırsal kesim.

Qotan: Ağıl.

Salasun: Hapishane.

Sépil: Kale.

Solaq: Hapishane.

Tiyatirxana: Tiyatro kulübü.

Xañ: Ocak; maden ocağı, kömür ocağı.

Yéza: Köy.

Zindan: Zindan.

1.2.6. Gökyüzü Cisimleri Ve Gök Olayları İle İlgili Söz Varlığı

Alem: Alem, dünya, cihan.

Asman: Gök.

Ay: Ay.

Boran: Borağan, fırtına, şiddetli rüzgâr.

Bulut: Bulut.

Çaqmaq: Yıldırım, şimşek.

Pelek: Gök, gökyüzü.

Qar: Kar.

Yamğur: Yağmur.

1.2.7. Yeryüzü, Yeryüzü Şekilleri İle İlgili Söz Varlığı

Asman: Gök.

Bulaq: Kaynak, memba, pınar.

Cañgal: Orman.

Cañzi: Koruluk.

Cilğa: 1.Çukurluk.2.Dere, ırmak.

Çimen: Çayır, çayırılık.

Çoqur: Çiçek bozuğu.

Çöl: Çöl.

Çöl-cezire: Çöl, sahra.

Davan: Dağ boğazı, yokuş, sarp, geçit.

Derya: Nehir.

Deşt: Çöl, bozkır.

Döñ: Tepe, sırt.

Evc: Tepe, doruk, zirve, en üst derece.

Girdap: Dalga, girdap, su çevrisi.

Gülbağ: Çiçek bahçesi.

Gülzar: Gül bahçesi.

Kama: Oyuk, çukur, boşluk.

Küz: Güz, sonbahar.

Lay: Çamur, balçık.

Laylañ: Bataklık.

Maysa: Yeşillik, çayır, çimenlik.

Oyluk : Ova, çukur, düzgün olmayan yer.

Östeñ: Kanal, dere.

Pelek: Gök, gökyüzü.

Sas: Sazlık.

Say: Nehir yatağı, dere, çay.

Tağ béşi: Dağ tepesi.

Tağ: Dağ.

Tala: İstep, bozkır.

Toğan: Su bendi, büğət, bağlağı.

Töpe: 1.Tepe.2.Doruk, zirve.

Vadi: Vadi, dere.

Yarlıq: Dağlık arazi.

Yavan: 1.Çöl, sahra. 2.Tenha yer, boş yer.

1.2.8. Doğa Olayları İle İlgili Söz Varlığı

Sel: Sel, su baskını.

Tuman: Sis, duman.

Şamal: Rüzgâr, yel.

Tütek: .Sis, duman.

1.2.9. Sular, Su Kaynakları İle İlgili Söz Varlığı

Bulaq: Kaynak, memba, pınar.

Toğan: Su bendi, büğət, bağlağı.

Say: Nehir yatağı, dere, çay.

Zey: Su, nem, rutubet.

Sel: Sel, su baskını.

1.2.10. Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı

At: At.

Kepter: Güvercin.

Béliq: Balık.

Kiyik: (zool) Geyik.

Boñ-boñ qoñguz: Mayıs böceğı.

Laçin: Doğan, şahin.

Böri: Kurt.

Möşük: Kedi.

Boynaq: İt.

Ödek: Ördek.

Bulbul: Bülbül.

Paxtek: (zool) Kumru.

Ġaz: Kaz.

Pit: Bit, böcek.

Höküz: Öküz.

Qağa: Karga.

İt: Köpek, it.

Qarğay: (ağız) Aladoğan.

Kala: İnek.

Qavan: Erkek domuz, yaban domuzu.

Qoy: Koyun.

Qoza: Kuzu.

Quçqaç: Serçe.

Qurguy: Aladoğan.

Quş: Kuş.

Sa: Aladoğan.

Saçqan: Sıçan, fare.

Tay: Tay.

Tiyyin: Sincap.

Töge: Deve.

Toñguz: Domuz.

Torgay: Toygar, çayır kuşu.

Toşqan: Tavşan.

1.2.11. Bitkilerle İlgili Söz Varlığı

Çimen: Çayır, çayırılık.

Çoqur: Çiçek bozuğu.

Çöp: Ot, bitki.

Gül: Gül, çiçek.

Ot: Ot, bitki, yeşillik.

Qamğaq: (botanik) Deve dikenli.

Side: Karaağaç.

Tak: Sorkun dalı, bağ çubuğu.

Tal : Söğüt ağacı.

Térek: Kavak ağacı.

Yağaç: Ağaç.

1.2.12. Madenler, Mineraller İle İlgili Söz Varlığı

Altun: Altın.

1.2.13. Doğa Olayları, Çeşitli Oluşlar Ve Bunlara Bağlı Unsurlar İle İlgili Söz Varlığı

Boran: Borağan, fırtına, şiddetli rüzgâr.

Höl: Islak, nemli, yaş, rutubetli.

Kelkün: Kabarma, akıp gelme, sel, taşkın.

Sel: Sel, su baskını.

Şamal: Rüzgâr, yel.

Tuman: Sis, duman.

Tütek: .Sis, duman.

Zey: Su, nem, rutubet.

Zeykeş: Nemli, yaş, rutubetli.

1.2.14. Yer-Yön Bildiren Sözler İle İlgili Söz Varlığı

1.2.14.1.Coğrafi Yönler

Cenübiy: Güney.

Ėerbiy: Batı.

Ėerbiy şimal: Kuzey batı.

Şimal: Kuzey.

1.2.15. Toplum Yaşamıyla İlgili Söz Varlığı

1.2.15.1. Aile, Akrabalık, Dostluk, Arkadaşlık Terimleri İle İlgili Adlandırmalar

Ata: Ata, baba.

Oğul: Oğul.

Ayal: Kadın, hanım, bayan, karı.

Qérindaş: Kardeş.

Bala: Çocuk.

Qiz: Kız.

Bala-Çaka: Çoluk çocuk.

Sebihiyan: Küçük çocuklar, sübyan.

Bova: 1.Dede, dedecik.2.İhtiyar, yaşlı.

Siñil: Küçük kız kardeş.

Burader: Birader, kardeş, dost.

Xotun: Kadın.

Dada: Baba.

1.2.16. Yaşam Ve Canlılarla İlgili Söz Varlığı

1.2.16.1.Yaşam-Ölüm, Yaşamın Çağları, Canlılarla İlgili Genel Kavramlar

Aqsaqal: Yaşlı, bilge kişi.

Halaket: Ölüm, mahvolma, yok olma, yıkım.

Balika: Yavrucak.

Hayat: Hayat.

Ceset: Ceset, ölü, leş.

Mazar: Mezar.

Erkin: Hür, serbest, özgür.

Qéri: Yaşlı.

Erkinlik: Özgürlük, hürriyet.

Şihit: Şehit.

Ėoca: Yaşlı; yaşlı adam.

Tirik: Diri, canlı.

Görüstan: Mezar.

Turmuş: Hayat, ömür, geçim.
Turmuşqa çıqmaq: Evlenmek
(hanımlar için)

Yaşlıq: 1.Gençlik.2.Yaşlı.3.Gözleri
yaşlı; yaşlı gözler; gözleri dolu.
Yigit: Yiğit, delikanlı.

1.2.17. Beden Yapısı Ve Sağlık İle İlgili Söz Varlığı

1.2.17.1. Beden, Beden Yapısı

Ayaq: Ayak.

Dest: Kol.

Baş: Baş.

Didar: Yüz, surat.

Beden: Beden, gövde, vücut.

Emçek: Meme.

Béğir: 1.(anatomi)Ciğer.

Köz: Göz.

2.(mec.)Yürek, bağır.

Put: Bacak, ayak.

Bel: Bel.

Qaş: Kaş.

Bilek: Elle kolun birleştiği bölüm,
bilek.

Qol: El.

Boy: Gövde, vücut, boy.

Qosaq: Karın.

Boyun: Boyun.

Ten: Beden, gövde, vücut.

Çaç: Saç.

Tirnaq: Tırnak.

Çiş: Diş.

Yüz: Yüz.

1.2.17.2. Sağlık-Hastalık-Sakatlık

Aciz: Güçsüz, zayıf, dayanıksız,
yardımcısız.

Amanlıq: Esenlik, sağlık.

Aç: Aç.

Asaret: Esaret, esirlik, kölelik.

Açlıq: Açlık.

Avare: Zahmet, meşakkat, sersemlik.

Ağrimaq: Hastalanmak.

Azap: Azap, çile.

Ahu-zar: İnilti, feryat.

Azap-oqubet: Azap ve külfet.

Aman: Esen, sağlam, sıhhatli.

Azat: Hür, serbest, kurtuluş.

Aman-ésen: Esenlik, sağ salim.

Biaram: Endişeli, telaşlı, telaşla,
rahatsız.

Biçare: 1.Çaresiz.2.Biçare, zavallı.

Bihuş: Şuursuz olarak, bilinçsizce, farkında olmadan.

Bitap: Hasta.

Cim: Sakin, suskun, sessiz.

Çéniqmaq:Çelikleşmek, sağlamlaşmak, dayanıklı olmak.

Dertmen: Dertli, acı çeken.

Éğir: Ağır, çetin, güç, zahmet.

Éğirlaşmaq: Ağırlaşmak.

Eplik: Becerikli, mahir usta.

Küçlük: Güçlü.

Mehkem: Sağlam, dayanıklı.

Miskin: Miskin.

Muñluq: Hüzünlü, duygulu, kederli.

Müstehkem: İstikrarlı, sabit, dayanıklı, sıkı.

Obdan: İyi.

Qaxşımaq: Zayıflamak, ezilmek, perişan olmak, ağlamak, çok istemek, can atmak.

Rodipay: Beceriksiz, iktidarsız, dermansız.

Veylun: Diri, canlı.

1.2.18. Özel İsimlerle İlgili Söz Varlığı

1.2.18.1. Kişi Adları

Abduqadir	Çaňsandu	Gulemxan
Abduqadir Damollam	Çolaq	Hesen
Abduqadir Ezizi	Damollam	Hesen Bilal Hacim
Abduxaliq Uyğur	Davatur	Hoşur Baqi
Almixan	Davguañ Xan	İbrahim
Aminem	Denixan	İlek
Atixan	Emet	İmin
Avut	Emet İmin	İslam Axun
Axun	Engen Çolaq	Kaňsu
Axunum	Epridun	Kérım Axun
Baqi	Exmet	Lavcañ
Ciňşurin	Gaňguñ	Lixoñçañ

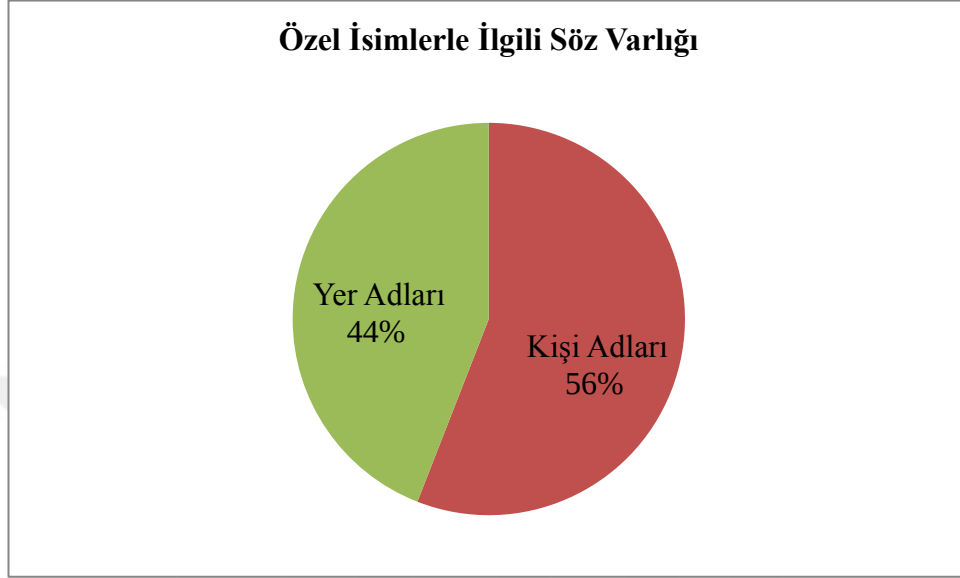
Losişi	Ruşengül	Şiñduben
Mabayveççi	Sadir	Şiñşisey
Matitey	Sadir Palvan	Şisen Mazi
Mayimxan	Sarixan	Tacixan
Memet	Semet	Taş Axunum
Memet Éli	Siyit	Toqilek
Memet Molla	Siyit Axun	Toxti Niyaz
Memmet	Siyit Gañguñ	Tudaxun
Meremnisa	Siyit Noçi	Turaxun
Mexpid Şaň	Siytaxun	Tursun
Mexpir Qazi	Siytaxun Gañguñ	Vañzi
Molla Zeydin	Şacu	Xoñşuçuen
Niko(u)lay	Şakir	Yañziñşin
Noçi	Şakircan	Yusup Buğraxan
Nozugum	Şañcu	Zeydin
Nuri Sağliq	Şañyu	Zeynep
Paşşap Beg	Şavanxan	Zilemxan
Qasim	Şengen	Ziñgoçuen
Qembernisa	Şeñgen	Ziñgofen
Qéyim Beg	Şimiti	Zozañtañ
Rizvangül	Şiñ	Zuñxu

1.2.18.2. Yer Adları

Almuta	Aşliq	Beşxuliq
Aqsaray	Atuş	Buxara
Aqsu	Bayanday	Ciñtyen

Çaçka	Oyman Bulaq	Şendoñ
Çarrusiye	Ösek	Şi Yamul
Çilek	Piliçi	Şıncañ
Çilpeñze	Pitirburg	Şinxey
Dañzi	Poşqun	Şoruq
Doñ	Qara qol	Talgir
Firunzi	Qara şeer	Tarbağatay
Ġulca	Qayqa	Tarim deryasi
Guñşé	Qazan	Tékes deryasi
Herembağ	Qazançı	Turpan
İli	Qeşqer	Tümen
İli Deryası	Qoañşi	Tümen Deryasi
Kazan	Qomul Xan	Uçturpan
Kéçiñz	Qorğas	Urumçi
Köziçi	Qorğas deryasi	Xomdan
Kuçar	Qumul	Yamanyar
Küre	Rusiye	Yan Bulaq
Lokçun	Sari Caz	Yar Başı
Meşhet	Séñi	Yarkent
Moltoxtiyüzi	Seyciñsen	Yéñi şeer
Moytuñzi	Suntağ	Yéñşer
Nenciñ	Suticen	Yerkent
Orda	Süydüñ	Yüzüpka

Özel isimlerle ilgili söz varlığı inceleme bölümünde kişi adları %56 ve yer adlarıyla ilgili % 44'lük bir oran tespit edilmiştir.

Şekil 3. Özel İsimlerle İlgili Söz Varlığı

1.2.19. Alıntı Sözler

1.2.19.1. Karışık Alıntılar

Farsça, Uygurca Alıntılar

Abroyluq	Güllən-	Mive-çive
Ahu-zar	Héçbir	Muşli-
Bağven	Héçkim	Nadanliq
Birdem	Héçqandaq	Namliq
Çirayliq	Hemde	Parixorluq
Dağli-	Hemmeylen	Ravaclandur-
Derveqe	Herkim	Rehberlik
Deslep	Hünerven	Talañ tarac
Gumanliq	Koniliq	Teyyarli-
Guvaçi	Mertlik	Uluğvar

Veyrançiliq	Xuşli-	Ziyankeşlik
Xali-	Yadli-	Zorlap
Xoşlaş-	Yaridar	Zorli-
Xuşlaş-	Zarlan-	Zorluq

Arapça, Uygurca Alıntılar

Adaletsiz	Eslide	Müderrislik
Alahide	Exlaqliq	Müstemlikiçi
Alahidilik	Ezeldin	Neğmiçi
Aman-ésen	Ğéripliğ	Nomusçan
Amanliq	Ğezeplen-	Oqubetlik
Belkim	Halsizlan-	Paydilan-
Bextsizlik	Hazirqi	Paydisiz
Bezide	Heddi-hésapsiz	Qedirlik
Casaretlik	Hésapsiz	Qestli-
Cazali-	Heyvetlik	Raziliq
Ceñçi	Hisdaşliq	Rehimsiz
Davalaş	İpadili-	Rehmetlik
Davali-	İxtiyarliq	Remçi
Dehşetlik	Kütüpxana	Remetlik
Derslik	Mecburleş	Sirdaş
Éhtiyaqliq	Mecburli-	Söletlik
Eksiçe	Medhilen-	Sumbatliq
Eksiyetçi	Medhili-	Süretlen-
Eksiyetçilik	Meyli	Süretleş

Şanlıq	Tecavuzçilik	Vaxtida
Şepqetlik	Tedbirlilik	Xiyanetçi
Şervetlik	Teminli-	Xiyanetçilik
Şiddetlik	Tesirlen-	
Şugullan-	Ticaretçi	

Çince, Uygurca Alıntılar

Palan-

Pali-

Çince, Arapça Alıntılar

Aqaid

Arapça, Farsça Alıntılar

Belki	Gezmal	Qiraetxana
Biqarar	Hökümrən	Tenterbiye
Bixever	Hüsnişet	Vetenperver
Cazanixor	Mensepdar	Xelqperver
Derhal	Naheq	Xuşal
Emeldar	Narazi	
Gemgüzar	Qehriman	

Rusça, Uygurca Alıntılar

Doxturluq	Xarakterlik
Talantliq	

Rusça, Farsça Alıntılar

Doxturxana

Konsulxana

Arapça, Uygurca, Farsça Alıntılar

Hazirgiçe

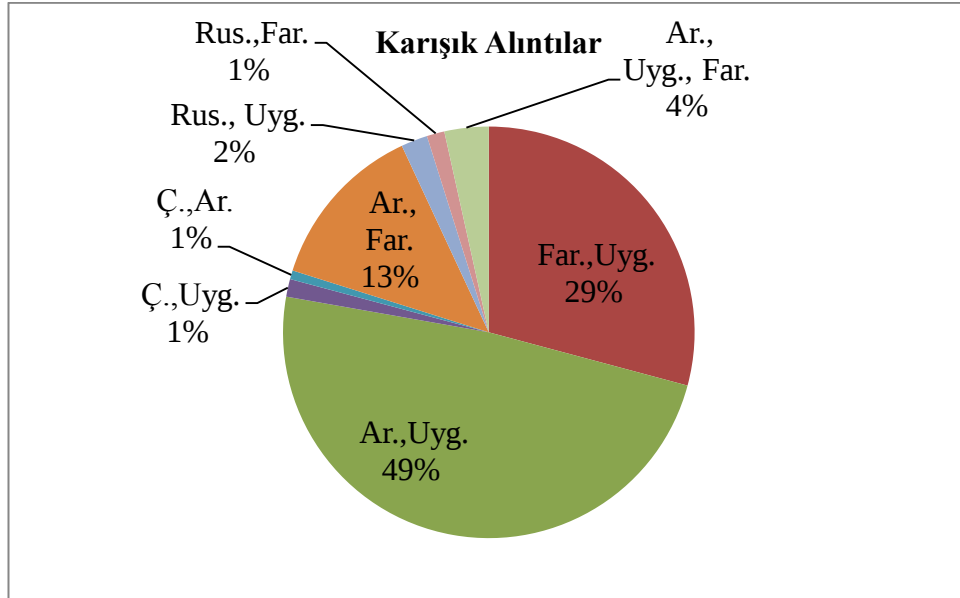
Qehrimanliq

Hökümranlıq

Vetenperverlik

Naraziliq

Karışık alıntılar ile ilgili söz varlığı incelememizde Farsça, Uygurca alıntılar % 29; Arapça, Uygurca alıntılar % 49; Çince, Uygurca alıntılar % 1; Çince, Arapça alıntılar % 1; Arapça, Farsça alıntılar % 13; Rusça, Uygurca alıntılar % 2; Rusça, Farsça alıntılar % 1; Arapça, Uygurca, Farsça alıntılarla ilgili % 4'lük oran tespit edilmiştir.

Şekil 4. Karışık Alıntılar

1.2.19.2. Çinçeden Geçen Kelimeler

Ambal	Diñxulu	Şengen
Biñsi	Dotey	Şi Yamul
Botuñ	Fañzi	Teypiñ-Tyengu
Ca	Genzi	Titey
Cañcun	Gomindañ	Vañ
Cañcuñ	Goñtu	Xañ
Cañzi	Kañ	Xenzu
Ciñmoma	Koyza	Xey
Coza	Lañtu	Yambu
Çeñze	Liñsi	Yamin
Daçen	Po	Yamul
Dañ	Popuza	Yañyo(u)
Davzi	Salasun	Yayi
Deñ	Seyse	Yupañ

1.2.19.3. Rusçadan Geçen Kelimeler

Armiye	Gézit	Morfologiyе
Bandit	İnistitüt	Pay
Bolus	Jurnal	Pilta(e)
Burjua	Kino	Pioné(e)r
Démokratiye	Komandır	Pistan
Doğa	Konsul	Poçta
Doxtur	Lagér	Pomeşşik
Etret	Millitarist	Poyi(é)z
Féodal	Milyon	Put

Rayon	Sovét	Yanvar
Rol	Tipik	Zavod
Sintaksis	Vagon	

1.2.19.4. Farsçadan Geçen Kelimeler

Abroy	Bihuş	Dan
Amraq	Bikar	Danişmen
Aram	Bitap	Dastan
Arman	Bostan	Davan
Arzu	Bulbul	Davza
Arzu-arman	Burader	Dem
Asman	Cahan	Dergah
Aşkara	Cahangir	Dert
Aşna	Can	Dertmen
Ateş	Cañgal	Dervaza
Avare	Cay	Derya
Avat	Ceñ	Dest
Azat	Ceñgivar	Deşt
Bağ	Ciger	Didar
Bağ-bostan	Cüda	Dil
Bahar	Çak-çak	Divane
Bayavan	Çañgal	Dixan
Bazar	Çare	Diyar
Bende	Çem	Dost
Biaram	Çiray	Dozaq
Biçare	Dağ	Dutar

Düşmen	Haman	Mazar
Ejder	Héc	Méhman
Endişe	Hem	Méhr
Epiyon	Hemdem	Méhrivan
Eynek	Hemra	Merdane
Gaday	Hemşire	Mert
Ġaz	Her	Molla
Ġemkin	Hergiz	Mom
Gep	Hoyla	Muş
Gerçe	Höl	Nadan
Girdap	Hüner	Nam
Ġoca	Kan	Namayiş
Gol	Kar	Namaz
Goya	Karvan	Nan
Gör	Karxana	Naz
Görüstan	Kaşki	Neşter
Göş	Kavap	Ney
Guna	Kem	Neyze
Gunakar	Kembiġel	Obdan
Ġunçe	Kepter	Padişa
Gundipay	Koça	Palvan
Gül	Kona	Pana
Gülbaġ	Lay	Para
Gülzar	Leşker	Pare
Gümbiz	Mayda	Parixor

Paş	Sersan	Xoca
Paxta	Sim	Xocayin
Pay	Siya	Xop
Perman	Soda	Xoş
Pervane	Şam	Xuda
Peryat(d)	Şayi	Xuddi
Perzent(d)	Şe	Xun
Pes	Şeher	Xuş
Peşva	Şirin	Xuy
Peyda	Ta	Yad
Peyşenbe	Tap	Yaki
Piğan	Tarac	Yar
Pisent	Taxtay	Yardem
Piyade	Tembur	Yat
Pul	Ten	Yavan
Qelender	Teñge	Zar
Ras	Text	Zeher
Rava	Teyyar	Zembil
Ravan	Usta	Zerger
Rodipay	Veyran	Zexme
Saray	Veyrane	Zide
Saz	Xam	Zimin
Sereñge	Xaman	Zimindar
Serkerde	Xaru-zar	Zimistan
Sermaye	Xil	Zindan

Ziyankeş

Zor

1.2.19.5. Arapçadan Geçen Kelimeler

Aciz	Bayan	Cüme
Adalet	Beden	Daire
Adem	Bext	Dal
Aile	Bezi	Dava
Alem	Cahalet	Davam
Alim	Callat	Dep
Alla	Camaet	Deyuz veya deyyuz
Amal	Capa	Dölet
Aman	Casaret	Dua
Amanet	Cavap	Dünya
Amma	Caza	Ecdat
Aqivet	Cehet	Ecep
Asaret	Cem	Ecir
Asas	Cemiyet	Edebiyat
Asasen	Cennet	Edep
Asiy	Cenübiy	Ehmiyet
Aşiq	Ceryan	Ehval
Axbarat	Ceset	Eks
Axir	Cevher	Ela
Axiret	Ciddi	Elem
Axşam	Cinayet	Élip
Ayal	Cinayi	Elvette
Bala	Cisim	Emeliyet

Eriz	Hakimiyet	Hikaye
Esir	Hal	Himaye
Esker	Halaket	Himmet
Esli	Halet	Hissiyat
Essilamueleyküm	Harva	Hoquq
Esvap	Hava	Hosul
Etrap	Haya	Höküm
Evc	Hayat	Hücüm
Evet	Haza	Hüsün
Evlat	Hazir	İbadet
Exlaq	Hecep	İbaret
Eyni	Heddi	İbret
Eza	Hel	İcazet
Ezel	Heq	İctimai
Eziz	Heqiqet	İdare
Éziz	Heqiqiy	İhsan
Ġelibe	Herbiy	İlham
Ġem	Heriket	İlim
Ġerbiy	Héríp	İlmi
Ġéríp	Hésap	İmkaniyet
Ġeyret	Hesret	İnqilap
Ġezep	Hesse	İnqilaviy
Ġicek	Heyran	İnsani
Haci	Hezret	İntizar
Hadise	Hicriy	İplas

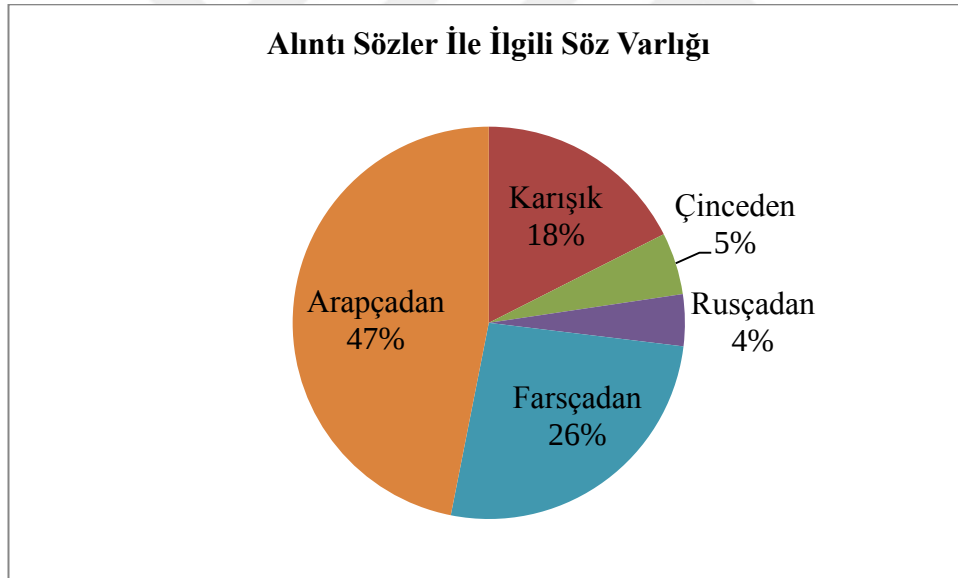
İppet	Mecbur	Metbie
İrade	Mecburiy	Metbuat
İslah	Méçit	Mexset
İslam	Mediniyet	Mezgil
İslamiyet	Meglup	Mezkür
İsyar	Mehel	Mezlum
İşgal	Mehelle	Mezmun
İşq	Mehkem	Miladi
İttipaq	Mehkime	Millet
İxtisat	Méhri	Milli
İxtiyar	Mektep	Misal
İzzet	Melum	Misil
Keypiyat	Memur	Miskin
Kitap	Memuriy	Misra
Külpet	Mensep	Mizan
Lazim	Menzire	Muamile
Lékin	Mepe	Muhapizet
Leqem	Mercan	Muhebbet
Maarip	Merhimet	Muhlet
Mahiyet	Merhum	Munapiq
Makan	Merkez	Muqam
Mal	Mersiye	Muqerrer
Maliye	Mesile	Muraciet
Maqul	Meşrep	Musapir
Matem	Meşuq	Müderris

Mümkin	Palan	Qovm
Müstebit	Parağet	Qulup
Müstehkem	Payda	Qurban
Müşeqqet	Pelek	Quvvet
Nağra	Pen	Rahet
Nahiye	Peqet	Ravac
Navat	Perq	Razi
Neğme	Pida	Rehmet
Nehvi	Pikir	Ret
Nepes	Piraq	Rexmet
Nepret	Purset	Roh
Nesihet	Puxra	Ruxset
Neşir	Qari	Sahe
Netice	Qed	Salam
Nétice	Qedem	Sanaet
Nezer	Qedir	Sandug
Neziriy	Qelb	Savat
Nisbeten	Qepéz	Seher
Niyet	Qest	Sehne
Nomus	Qilve	Sen'et
Nur	Qimmet	Sep
Nusxe	Qiraet	Serp
Oqubet	Qiyamet	Sevep
Ömür	Qiyapet	Sinip
Paaliyet	Qobul	Sir

Siyaset	Tayin	Vaqt
Siyasi	Tazim	Vaxt
Sölet	Tebiiy	Vede
Suyiqest	Tehdit	Vekil
Süpet	Tehlil	Veqe
Süret	Telep	Veten
Şair	Telim	Vezipe
Şam	Telim-terbiye	Vilayet
Şamal	Teqdir	Xain
Şarap	Terbiye	Xalayıq
Şéhit(d)	Terep	Xarabe
Şéir	Tereqqi	Xata
Şen	Tereqqiyat	Xatire
Şerbet	Teriqe	Xelpe
Şervet	Tesir	Xelq
Şeytan	Teşkilat	Xeq
Şikayet	Teşviş	Xet
Şimal	Ticaret	Xeter
Şirket	Umumiy	Xever
Şöbe	Ustaz	Xevp
Talip	Usul	Xeyr
Tam	Ümit	Xeyri-ihsan
Tama	Vadi	Xilap
Taqet	Vakalet	Xiracet
Tarix	Vapa	Xislet

Xiyal	Zaman	Ziraet
Xizmet	Zamin	Ziyade
Xulase	Zat	Zulmet
Xurapat	Zaval	Zulum
Yeni	Zaya	
Zalim	Zel	

Alıntı sözler ile ilgili söz varlığı bölümünde incelediğimiz karışık alıntılar % 18; Çince'den geçen kelimeler % 5; Rusçadan geçen kelimeler % 4; Farsçadan geçen kelimeler % 26; Arapçadan geçen kelimeler ise % 47'lik orana sahiptir.

Şekil 5. Alıntı Sözler İle İlgili Söz Varlığı

1.2.20. Farsça Olumsuzluk Ön Eki İle Kurulmuş Kelimelerle İlgili Söz Varlığı

Biaram: Endişeli, telaşlı, telaşla, rahatsız.

Biqarar: Kararsız.

Bixever: Habersiz.

Biçare: 1.Çaresiz.2.Biçare, zavallı.

1.2.21. Sayılarla İlgili Söz Varlığı

1.2.21.1. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Temel Sayılar

Alte: Altı.

Alte ay yattım qomušta, (s.7)

“Altı ay yattım kamışta,”

Alte ay baqtim qoyuñni, (s.10)

“Altı ay güttüm sürünü,”

Alte ay yattım xamanda, (s.15)

“Altı ay yattım harmanda,”

Atmiş: Altmış.

Atmiş yambuni élip, (s.38)

“Altmış altını alıp,”

Beş: Beş.

Méni baqqan **beş** yayı, (s.23)

“Bana bakan beş polis,”

Beş kün mañdim piyade. (s.25)

“Beş gün yürüdüm piyade.”

Beş balamniñ içide, (s.32)

“Beş çocuğumun içinde,”

Bir: Bir.

Bir akam bar Qalmaqta. (s.5)

“Bir ağabeyim var Kalmakta.”

Bir Xudayim saqlıgay. (s.8)

“Bir olan Allah koruyacak.”

Bir yambu bérıp qoysam, (s.27)

“Bir akçe veririm,”

Bir Mancu sorap idi, (s.28)

“Bir Mançu sordu,”

Ellik: Elli.

İslam Axun **ellik** baş. (s.68)

“İslam Ahun elli başı.”

Ellik béşi ambaldin, (s.69)

“Elli başı başkandan,”

“Danışmen” **ellik** béşi. (s.75)

“ “Akıllı” elli başı.”

Qol qoyğan **ellik** béşi. (s.75)

“El koyan elli başı.”

İkki: İki.

İkki çıqtım talağa. (s.23)

“İki defa çıktım dışarı.”

Yerkentte **ikki** miçit, (s.67)

“Yarkent’te iki mescit,”

İkki qızimdin ayridi. (s.115)

“İki kızımдан ayrıldı.”

Miñ: Bin.

Miñ laşmançı alsun, dep. (s.70)

“Bin işçi alsın, diye.”

Miñ yigitni yaritip. (s.71)

“Bin yiğidi beğenip.”

Her qedemde **miñ** capa. (s.77)

“Her adımda bin cefa var.”

Eziz başqa **miñ** qayğu. (s.98)

“Aziz başta bin kayğı.”

On: On.

On serge sétip aldim. (s.25)

“On liraya satın aldım.”

On kün mañdim piyade. (s.26)

“On gün yürüdüm piyade.”

Celligur şum **on** Orus, (s.51)

“Yankesici uğursuz ve on Rus,”

Toqquz: Dokuz.

Toqquz pay po atquzup, (s.61)

“Dokuz asker böbürlenerek,”

Toqquz dervaziğa yüzdin, (s.61)

“Dokuz kapıya yüzer,”

Tört: Dört.

Tağdin çüşken **tört** atlıq, (s.6)

“Dağdan inen dört atlı,”

Aldimizda **tört** Mancu, (s.38)

“Önümüzde dörd Mançu,”

Tört atlıq harva qoştı. (s.61)

“Dört atlı araba koştı.”

Töt: Dört.

On **töt** kün ötüp ketti, (s.60)

“On dörd gün geçti,”

Üç: Üç.

Üç kün yattım qomuştı, (s.4,7)

“Üç gün yattım kamışta,”

Üç yaşiki balamni. (s.18)

“Üç yaşındaki çocuğumu.”

Firunzide **üç** ay turduq. (s.74)

“Firunzi’de üç ay durduk.”

Yette: Yedi.

Alte-**yette** kepterliriñ, (s.21)

“Altı yedi güvercin,”

Sıfat Tamlaması Kuruluşundaki Sayılar

Alte yüz: Altı yüz.

Alte yüzçe balini, (s.76)

“Altı yüz çocuğu,”

Tört yüz: Dört yüz.

Tört yüz çirik turğuzup. (s.61)

“Dört yüz asker yerleştirdiler.”

Yüz miñ: Yüz bin.

İli rayonida Cañcun Mehkimisi qurup, **yüz miñ**ğa yéqin çirik toxtatti. (s.34)

“İli bölgesinde Askeri Mahkeme kurup, yüz bine yakın asker tuttu.”

Sayı grubu

Atmış alte: Altmış altı.

Atmış alte nimkani, (s.94)

“Altmış altı işçi için,”

Atmış beş: Altmış beş.

Atmış beşçe balini, (s.76)

“Altmış beş çocuğu,”

On beş: On beş.

On beş yayi kiliptu, (s.15)

“On beş polisi görevlendirdi,”

On beş gulaç toğrisi. (s.16)

“On beş kulaç doğrusu.”

On beş yaşta atalğan. (s.27)

“On beş yaşında adlandırıldı.”

On ikki: On iki.

On ikki kün bolğan da,(s.14)

“On iki gün olduğunda,”

On töt: On dört.

On töt kün ötüp ketti, (s.60)

“On dört gün geçti,”

Üç yüz atmış: Üç yüz altmış.

Üç yüz atmış kün yoli. (s.46)

“Üç yüz altmış gün yolu.”

Üç yüz atmış künlerde, (s.65)

“Üç yüz altmış gün boyunca,”

Yigirme alte: Yirmi altı.

Yigirme alte yaşında, (s.52)

“Yirmi altı yaşında,”

Dereceleme Sayı Sıfatları

Asıl sayılara –(i)nçi ekinin getirilmesiyle yapılır (Öztürk, 2010: 60).

Derece gösteren tunci “birinci, ilk”, otturançi “ortancı”, kenci “sonuncu” gibi kelimeleri de bunlara ekleyebiliriz (Öztürk, 2010: 60).

Altınçi: Altıncı.

Altınçi ay kirgen çağda, (s.13)

“Altıncı ay girdiği zamanda,”

Altınçi aynın vaqtida, (s.32)

“Altıncı ayın vaktinde,

Altınçi ay baharda, (s.80)

“Altıncı ay baharda,”

Birinçi: Birinci.

Birinçi, hâkimiyet: Mensepdarlar ara çoñ-kıçiklik talişış, yuquri-tövenlik talişış, kérek bolganda çoñ béliq kiçik béliqni yiyiş. (s.3)

“Birinci, hâkimiyet: Makam sahibi arasında büyüklük küçüklük tartışması, yükselme tartışması, gerekli olduğunda büyük balık küçük balığı yermiş.”

İkkinçi: İkinci.

İkkinçi, siyaset: U çağlarda xelq goyaki hökümetniñ imidiğan emçigi bolup, işçi, dıxan, ticaretçi, hünerven-kasıplar alvañ-yasaq tégide yencilgen. (s.3)

“İkinci, siyaset: O çağlarda halk sanki hükümeti yolunacak kaz yerinde tutup; işçi, çiftçi, tüccar, zanaatkâr, sanatçı ağır vergi altında inliyordu.”

İkkinçi ret atqan oq, (s.62)

“İkinci defa atılan mermi,”

On altinci: On altıncı.

On altinci yilida, (s.79)

“On altıncı yılda,”

Üçi(ü)nçi: Üçüncü.

Üçinçi, sanaet: Şıncañda 1920 yilliri téxi néfit kanlirini éçip paydilanğidek sanaet yoq. İctimai tereqqiyat néfit bulaqlırığa çömüç sélip yürüş ehvalida idi. (s.3)

“Üçüncü, sanayi: Şincan’da 1920’li yıllarda henüz petrol yataklarını işleyecek sanayi yoktu. Toplumsal gelişme petrol kaynaklarının işlenmesine bağlıydı.”

Topluluk Sayı Sıfatları

-çe ve -dek, -tek eklerinin sayılara getirilmesiyle yapılır (Öztürk, 2010: 60).

Atmış beşçe: Atmış beş kadar.

Atmış beşçe balini, (s.76)

“Atmış beş çocuğu,”

Yüzçe: Yüz kadar.

Alte yüzçe balini, (s.76)

“Altı yüz çocuğu,”

Yakın sayıların tekrarı ile yapılanlar.

Alte-yette: Altı yedi.

Alte-yette kepterliriñ, (s.21)

“Altı-yedi güvercin.”

Tablo 1. Sayı Sıfatları

SAYI SIFATLARI				
Asıl Sayı Sıfatları			Dereceleme Sayı Sıfatları	Topluluk Sayı Sıfatları
Temel Sayılar	Sıfat Tamlaması Kuruluşundaki Sayılar	Sayı Grubu	Altınçı Birinçi İkkinçi	Atmış beşçe Yüzçe Alte-yette
Alte, atmış, beş, bir, ellik, ikki, miñ, on, toqquz, tört, töt, üç, yette.	Alte yüz, tört yüz, yüz miñ.	Atmış alte, atmış beş, on beş, on ikki, on töt, üç yüz atmış, yigirme alte.	On altinci Üçi(ü)nçi.	

1.2.22. Zamirler

1.2.22.1. Kişi Zamirleri

Biz: Biz.

Biz kitermiz bu yerdin, (s.12)

“Biz gideriz bu yerden,”

Bizge kelgen dert-elem, (s.16)

“Bize gelen dert-elem,”

Almutıǵa **biz** yettuq. (s.70)

“Almuta’ya ulaştık.”

Men: Ben.

Men Qeşqerdin çiqqançe, (s.4)

“Ben Kaşkar’dan çıktığımdan beri,”

Men Nozukni almaqta. (s.5)

“Ben Nozuk’i almakta.”

Men Baqimni oylaymen, (s.8)

“Ben Baki’mi düşünürüm,”

Sen: Sen.

Sen miniñdin sorima, (s.10)

“Sen benden sorma,”

Sen ségindiñmu méni? (s.13)

“Sen özledin mi beni?”

Méni **sen** tutalmaysen, (s.30)

“Beni sen tutamazsın,”

U: O.

Köñlüm **undin** ayrilmas, (s.7)

“Gönlüm ondan ayrılmaz,”

Köñli **uniñ** aram tépip, (s.12)

“Gönlü onun dinlenip,”

Bir xeviri yoq **uniñ**, (s.15)

“Bir haberi yok onun,”

Ular: Onlar.

Ular Bayanday sépiliğa ikki qétim hücüm qilidu. (s.34)

“Onlar Bayanday kalesine iki defa hücüm etti.”

Rehmet éyttuq **ular**ğa. (s.70)

“Teşekkür ettik onlara.”

Ular anisidin üginivalğan doppa tikiş hünirige tayinip turmuş köçüridiken. (s.114)

“Onlar annelerinden öğrendikleri takke yapma işiyle geçimlerini sağlıyorlarmış.”

1.2.22.2. İşaret Zamirleri

Bu: Bu.

Bu muqerrerliktur. (s.3)

“Bu kesindir.”

Bu siniñ zamaniñdur! (s.27)

“Bu senin zamanındır!”

Nimeñ **bu** élip kelgen? (s.59)

“Ne bu alıp geldiğin?”

Şu: Şu, o.

Aña ağı **şu** bolur, (s.12)

“İşte zehir şu olur,”

“İli Sultanlığı” ene **şu** Teypiñ-Tyengu inqilaviniñ yéñi tarixi şaraittiki davamidur. (s.34)

“İli Sultanlığı” bu Teypin-Tyengu inkılâbının yeni tarihi koşaklardaki devamıdır.”

Bu qoşaq tarixta bolup ötken ene **şu** Bayanday Uruşı heqqide toqulğan. (s.35)

“Bu koşaq tarihte yaşanmış Bayanday Savaşı hakkındadır.”

Uşbu: İşbu, bu.

Mini **uşbu** ölümdin, (s.18)

“Beni bu ölümden,”

Sizge **uşbu** sogini, (s.59)

“Size işte bu hediye,”

1.2.22.3. Belirsizlik Zamirleri

Bezi: Bazı.

Bezide xuyi yaman. (s.37)

“Bazen huysuzlanır.”

Bezisi begdin sétip. (s.78)

“Bazısı beylerden satın alıp.”

Héçkim: Hiç kimse.

Héçkim mendek bolmiğay, (s.5)

“Hiçkimse benim gibi olmasın,”

Héçkim mendek bolmisun, (s.15)

“Hiçkimse benim gibi olmasın,”

Hemme: Hep, tamam, her şey.

Qaldi **hemme** qayğurup, (s.35)

“Hepsi kaygılanıp kaldı,”

Hemme yurtta xar puxra, (s.57)

“Tüm yurtta fakir vatandaş,”

Herkim: Her bir kişi.

Herkim yarini. (s.21)

“Herkesin yârini.”

Kimdu (biri): Biri, bir kişi.

Sadir bolmay **kimdurmen**. (s.27)

“Sadir olmaz kimdir ben.”

1.2.22.4. Soru Zamirleri

Qaysi: Hangi.

Qaysi bağniñ gülise-ney? (s.46)

“Hangi bağın gülüsün?”

Qaysi yerdur bilmeymiz. (s.76)

“Hangi yerdir bilinmez.”

Ne: Nere, neresi.

Men bilmes **ne** yamul bar, (s.25)

“Ben bilmem Yamul nedir,”

Qeyerliqsen, **nə**din keldiñ? (s.49)

“Nerelisin, nereden geldin?”

Miniñ balilirim **nə**de? (s.78)

“Yavrularım nerde?”

Qeyer: Nere.

Qeyerliqsen, nədin keldiñ? (s.49)

“Nerelisin, nereden geldin?”

Qeyerlerde yürğendu, (s.79)

“Nerelerde gezer,”

Kim: Kim.

Bu yillarda **kim** keldi? (s.6)

“Bu yillarda kim geldi?”

Kim saldi kişen sizge? (s.61)

“Zinciri size kim vurdu?”

Balisini **kim** baqar? (s.66)

“Çocuğuna kim bakar?”

Néme (nime): Ne

Vañziğa **nime** lazim? (s.23)

“Vañzi’ye ne lazim?”

Tartmasqa **nime** çare? (s.25)

“Çekmemeye ne çare?”

Balilirim **nime** yeydu? (s.29)

“Çocuklarım ne yer?”

1.2.22.5. Dönüşlülük Zamiri

Özeñ: Kendin.

Özeñniñ ölümnameñ (s.59)

“Kendi ölümnamen”

Öimiz: Kendimiz.

Öimizniñ boşlığı. (s.77)

“Kendimizin gevşekliğidir.”

Özem: Kendim.

Özemniñ balam oxşaş. (s.24)

“Kendi çocuğumla aynı.”

Özliri: Kendileri.

Şundin başlap Üç Vilayet armiyisiniñ her bir komandır-ceñçiliri uni **özliriniñ** şepqetlik hemşirisi süpitide tilğa alğan. (s.111)

“Bundan sonra Üç Vilayet İnkılâbının her bir komutanı ve savaşıları onu şefkatli hemşerileri olarak kabul etmişlerdir.”

Ular **özliriniñ** éziz yurti Qeşqerni eslep, nurgun qoşamlarni toquğan. (s.116)

“Onlar kendilerinin aziz yurdu Kaşkar’ı hatırlayıp koşaklar dokurlar.”

Özi: Kendisi.

Nozugum **özi** yalguz, (s.17)

“Nozugum kendisi yalnız,”

Sadir **özi** xoxenze. (s.26)

“Sadir kendi yiğit.”

Sadir **özi** yamanmu? (s.30)

“Sadir kendi sağlam mı?”

Tablo 2. Zamirler

Kişi Zamirleri	İşaret Zamirleri	Belirsizlik Zamirleri	Soru Zamirleri	Dönüştürülük Zamirleri
Biz	Bu	Bezi	Kim	Özem
Men	Şu	Héçkim	Qaysi	Özeñ
Sen	Uşbu	Hemme	Qeyer	Özi
U		Herkim	Ne	Özimiz
Ular		Kimdu(biri)	Néme (Nime)	Özliri

1.2.23. Ünlem

1.2.23.1. Duygu Ünlemleri

Ah: Saygı, hasret.

Ah, urup yétip qaptu, (s.56)

“Ah çekip, inlerdi.”

1.2.23.2. Seslenme Ünlemleri

Ey: Ey.

Qoyçi qıldıñ, **ey** Nozuk. (s.10)

“Koyun çobanı yaptın, ey Nozuk.”

Ey ana gemgüzarım, (s.57)

“Ey ana can yoldaşım,”

Ey Noçi-Siyit Gañguñ (s.61)

“Ey Noçi, Siyit Gangun”

Hey: Hey.

Hey Noçi, Siyit Gañguñ, (s.53)

“Hey Noçi, Siyit Gangun,”

Hey Noçi, Siyit Gañguñ, (s.58)

“Hey Noçi, Siyit Gangun,”

Hey Darin-didi Gañguñ, (s.60)

Hey Darin, dedi Gangun,

1.2.23.3. Gösterme Ünlemleri

Ene: İşte, daha.

Ene, Nozugum! (s.4)

“İşte, Nozugum!”

Bu qoşaq tarixta bolup ötken **ene** şu Bayanday Uruşi heqqide toqulğan. (s.35)

“Bu koşak tarihte yaşanmış Bayanday Savaşı hakkındadır.”

Bu qoşaq **ene** şu tarixi şaraitta otturiğa çıqqan bolup, Uyğur xelqiniñ qelbini ruşen ipadilep bergen. (s.85)

“Bu koşak işte bu tarihi şartlarda ortaya çıkmış olup Uyğur halkının kalbindekileri ifade eder.”

Mana: İşte, aha.

Mana şuniñdin başlap uniñ nami el içide tarqilidu. (s.22)

“İşte o günlerden sonra onun namı insanlar arasında dolaşmaya başlar.”

1.2.23.4. Sorma Ünlemleri

Qéni: Hani.

Süzüp içen er **qéni**? (s.9)

“Süzüp içen er nerde?”

Derdimni bilgeniñ **qéni**? (s.13)

“Derdimi bilen neredede?”

Ata bolğiniñ **qéni**! (s.38)

“Babalığın nerde?”

1.2.23.5. Cevap Ünlemleri

Elvette: Elbette.

Vedimiz şul **elvette**. (s.86)

“Sözümüz bu şüphesiz.”

Yaq ~Yoq: Yok, hayır.

Didi u: Çıdamim **yoq**, (s.60)

“Dedi o: Tahammülüm yok,”

Ya bölek tamayim **yoq**, (s.60)

“Başka isteğim yok,”

Tablo 3. Ünlemler

Duygu Ünlemleri	Seslenme Ünlemleri	Gösterme Ünlemleri	Sorma Ünlemleri	Cevap Ünlemleri
Ah	Ey	Ene	Qéni	Elvette
	Hey	Mana		Yoq

1.2.24.Yardımcı Sözler

1.2.24.1. Edatlar

Son Çekim Edatları

İsimlerin Yalın Hali, Zamirlerin İlgi Hali İle Birleşen Edatlar

Ara: -da, arasında.

Birinci, hâkimiyet: Mensepdarlar **ara** çoñ-kıçıklık talişiş, yuquri-tövenlik talişiş, kérek bolğanda çoñ béliq kiçik béliqni yiyiş. (s.3)

“Birinci, hâkimiyet: Makam sahibi arasında büyüklük küçüklük tartışması, yükselme tartışması, gerekli olduğunda büyük balık küçük balığı yermiş.”

Eski tam **ara** yattuq. (s.42)

“Eski damlarda yattık.”

Arilap: İçinden, arasından, arasında.

Qomuş **arilap** kün çüştü. (s.7)

“Kamış arasından gün indi.”

Arqiliq: İle, vasıtasıyla.

Hesen Bilal Hacim bilen birlikte Atuşniñ Ağu digen yérinde cüme meşçiti saldurup, Sultani Yusup Buğraxanniñ gümbizini qayta yasaş işliriğa qol salğan. Şu **arqiliq** tézla nam çıqargan. (s.93)

“Hasan Bilal Hacı ile birlikte Atuş şehriniñ Ağu denen yerinde Cuma mescidi yaptırıp Sultan Yusuf Buğrahan’ın kubbesini onararak kısa zamanda ünlenmiştir.”

Şıncañdiki tunci evlat kömür xañ işçiliriniñ sinipi zulumğa qarşı élip bargan herketlerini bilivélişimizğa, şu **arqiliq** bugünki yéñi tarixi devrde geyret-casaritimizni östürüp, 4 ni zamanivilaşturuş quruluşığa tigişlik hesse qoşuşimizğa ilham biridu. (s.96)

“Şincan’daki birinci nesil maden işçilerinin maruz kaldığı sınıfsal zulmüne karşı yürütülen hareketlerini bilmemize, bugünkü mücadelemiz için gayret ve cesaretlerimiz için ilham kaynağı oldu.”

Bilen: İle.

Yoldaş **bilen** tépiştım. (s.24)

“Yoldaş ile buluştım.”

Bir Mancu **bilen** qaçqan. (s.25)

“Bir Mançu ile kaçan.”

Pilta **bilen** ot yaqti, (s.36)

“Fitil ile ateş yaktı,”

Dek~tek: Gibi.

Qizil gül**dek** yigitler, (s.73)

“Kızıl gül gibi yiğitler,”

Biz işqida bulbul**dek**. (s.110)

“Biz aşkıyla bülbül gibi.”

Tolun ay**dek** Aminem, (s.114)

Dolunay gibi Aminem,

Qatarliq: Gibi, benzeri.

İli, Aşliq Séñi, Çilpeñze, Bayanday, Küre **qatarliq** kona qelelerni qolğa çüşürüp, Dixanlar Qozğiliñida gelibe qazinidu. (s.22)

“İli, Aşlık, Sengi, Çilpenze, Bayanday, Küre gibi eski kaleleri ele geçirerek Çiftçiler İsyanında galibe kazanır.”

Sovétñiñ Qara Qol, Talğir, Çilek, Almuta **qatarliq** cayliriğa köçürgen. (s.43)

“Sovyet’in Karakol, Talgir, Çilek, Almuta gibi şehirlere göç ettirmiş.”

Qeşqer, Buxara **qatarliq** caylarda ötken. (s.83)

“Kaşkar, Buhara gibi yerlerde geçmiştir.”

Toğruluq: Hakkında, üzerine, ait.

Cenubi Şıncañ xelqi arisida u **toğruluq** köp hikayılar tarqalğan. (s.47)

“Güney Şincan halkı arasında onun hakkında çok hikâyeler yazılmıştır.”

Üçün: İçin.

Sadir **üçün** can bergen, (s.31)

Sadir için can veren,

Rizvangülün vətən, xelq **üçün** özünü yaşlıq hayatını bəgişləp, oqlar yamğurdek yəgivatqan cənlərdə özünü unutup, yarıdarlarını qutqazğan uluğvar rohi medhiləngən. (s.111)

“Rizvangül’ün vətən, millet için genç yaşında canını fəda etməsi, kurşunların yağmur gibi yağdığı mücadelelərdə kendi hayatını hiçə sayaraq yaralılara yardım etməsi anlatılmaktadır.”

Vətən **üçün** can pida. (s.112)

“Vətən için can fəda,”

İsimlerin Yönelme Hali İle Birleşen Edatlar

Oxşas: Benzer, gibi.

Aña **oxşas** er barmu? (s.39)

“Ona benzeyən yığit var mı?”

Qarap: Doğru

Qılvice **qarap** mañdi. (s.42)

“Kibleyə bəkip yürüdü.”

Qarşı: Karşı.

Sadiriñ qəlbide zulumğa **qarşı** oçmenliq oti yalqunlaydu. (s.22)

“Sadir’in kalbində zulümə karşı nəcet atəşi alevlənədi.”

Eksiyetçi hökümetke **qarşı** qozgulañni başlaydu. (s.22)

“Gerici hükümete karşı ayaklanmaya başlar.”

14 yıl Çin sülalisige **qarşı** inqilaviy hakimiyetni tutup turdi. (s.33)

“14 yıl Çin hâkimiyetine karşı varlığını devam ettirdi.”

İsimlerin Çıkma Hali İle Birleşen Edatlar

Başlap: İtibaren.

Mana şuniñdin **başlap** uniñ nami el içide tarqilidu. (s.22)

“İşte o günlerden sonra onun namı insanlar arasında dolaşmaya başlar.”

1860. yıldın **başlap** İli, Aşlıq Séñi, Çilpeñze, Bayanday, Küre qatarlıq kona qelelerni qolğa çüşürüp, Dixanlar Qozgılıñıda gelibe qazinidu. (s.22)

“1860 yılından başlayıp İli, Aşlık Seni, Çilpenze, Bayanday, Küre gibi eski kaleleri ele geçirerek Çiftçiler İsyanında galibe kazanır.”

Şundın **başlap** Üç Vilayet armiyisiniñ her bir komandır-ceñçiliri uni özliriniñ şepqetlik hemşirisi süpitide tilğa alğan. (s.111)

“Bundan sonra Üç Vilayet İnkılâbının her bir komutanı ve savaşçıları onu şefkatli hemşerileri olarak kabul etmişlerdir.”

Burun: Önce.

Bu qoşaqnı u, Almixan bilen toy qiliştin **burun**, yeni Almixanniñ dert-piraqıda koyup yürgen çağlırıda éytqan. (s.45)

“Bu koşağı o, Almihan ile düğün etmeden önce, yani Almihan’ın hasretini çektiği zamanlarında söylemiştir.”

Kéyin: Sonra.

Zalim Şaňyu “ölgendin **kéyin**, öz yurti Oyman Bulaqqa qaytip kélidiken. (s.19)

“Zalim Şanyu öldükten sonra, kendi yurdu Oyman Bulak’a geri döner.”

İli Çarrusiyeniñ qolidin qayturup élingandin **kéyin**, xelq ikki tereplime zulum ve bésimğa uçridi. (s.40)

“İli Rus Çarlığından geri alındıktan sonra, halk iki taraftan zulüm ve baskı altında kaldı.”

Köçürülgenler Rusiyige kirgendin **kéyin** qullarçe muamilige uçridi. (s.40)

“Göç ettirilenler Rusya’ya girdikten sonra köle gibi muameleye uğradı.”

Taşqiri: Dışarı.

İli, Tarbagatay, Qeşqer qatarliq caylarda konsulxana, soda orunliri qurğandin **taşqiri** yene Cayoguen, Turpanlardimu konsul orunlaşturidu” diyilgen. (s.40)

“İli, Tarbagatay, Kaşkar gibi yerlerde konsolosluk, ticaret yerleri kurmanın dışında Cayoguen, Turfan’da konsolosluk açacaktır.” denilmiştir.”

Sona Gelen Edatlar (Yükleme)

-**Mu:** -mu eki umumiyetle pekiştirme bildirir. Cümledeki her türlü unsurun sonuna gelerek, onları önceki veya sonraki unsura bağlar ve belirtir. Türkiye Türkçesi’ndeki da, de edatına benzer (Öztürk, 2010: 119-120).

U yan**mu** zeykeş, (s.1)

“O yanda bataklık,”

Bu yan**mu** zeykeş. (s.1)

Bu yanda bataklık.

-çu: Gerildiği unsura şüphe ve tereddüt bildiren soru anlamı katar. Bazen pekiştirme anlamı verir. Emir ve şart çekiminden sonra geldiği zaman rica, istek bildirir (Öztürk, 2010: 120-121).

Ayğağ dostum, éytsañ**çu**? (s.11)

“Casus dostum, söylese?”

Süyünçeñni berseñ**çu**? (s.11)

“Muştuluğu versene?”

Baqi yigit kelseñ**çu**? (s.11)

“Baki yğit gelsene”

-la: Cümledeki bütün unsurlardan sonra kullanılabilen pekiştirme edatıdır (Öztürk, 2010: 121).

Men bu yerge kéli**pla**, (s.5)

“Ben buraya gelip,”

Vañzi alsam**la** deydu, (s.23)

Vañzi alsam derdi,

Muşlap**la** qaçtim. (s.49)

“Yumrukla kurtuldum.”

-de, -te: Sonuna geldiği cümleyi pekiştirerek “bundan sonra, ve” anlamı ile bir başka cümleye bağlar. Cümlede bildirilen hareketin taacüple, hayretle, esefle ifade edilmesini bildirir (Öztürk, 2010: 121).

U, öz iradisiğa xilap işqa boysunuştın köre ölümni ela bilidu **de**, muhebbet mizanini himaye qiliş yolida qurban bolidu. (s.4)

“O, zorla evlenmektense intiharı tercih edip sevgi terazisini koruma yolunda kurban oldu.”

Uniñ öz vaqtida éytqan qoşaqłiri ta hazırğıçe xelq arisidiki meddahlar, sözmen qızıqçılar teripidin éytilip kelmekte, ün algılarda xatire süpitide saqlanmaқта. (s.47)

“Onun kendi vaktinde söylediğı koşakları da bugün halk arasındaki meddahlar, halk hikâyecileri tarafından söylenmekte, ses kayıtları hatıra olarak saklanmaktadır.”

Hem: Hem edatının bağlaç vazifesinin yanı sıra bir de kuvvetlendirme vazifesi vardır (Öztürk, 2010: 122).

Tuğulup **hem** çoñ bolup. (s.52)

“Dünyaya gelip büyüdüm.”

Bir küni **hem** qaytarmız, (s.71)

“Bir gün döneriz,”

Jandarma **hem** poltisiyidin, (s.74)

“Jandarma ve polisten,”

Téxi: Zarf olarak da kullanılan bu kelime, bazı durumlarda bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak da vazife yapar (Öztürk, 2010: 122).

Téxi ümit üzmüdüm. (s.14)

“Daha ümidimi kesmedim.”

Aldırma **téxi**. (s.21)

“Aldırma şimdi.”

Beş kün ötmestin **téxi**, (s.67)

“Beş gün geçmeden de,”

Bolsa: Sonuna geldiği bir unsuru belirterek bir başka unsura bağlar. Bu bağlama ve belirtmede bir karşılaştırma ifadesi vardır. “ise” anlamında kullanılır (Öztürk, 2010: 122).

Andaq **bolsa** men baray, (s.11)

“Öyleyse ben gideyim,”

Teqdir **bolsa** körermen, (s.14)

“Nasip olursa görürüm,”

Tablo 4. Edatlar

Son Çekim Edatları			Sona Gelen Edatlar
İsimlerin yalın hali, zamirlerin ilgi hali ile birleşen edatlar	İsimlerin yönelme hali ile birleşen edatlar	İsimlerin çıkma hali ile birleşen edatlar	-mu -çu -la -de,-te -hem -téxi
Ara Arılap Arqılıq Bilen Dek~tek Qatarlıq Toğruluq Üçün	Oxşas Qarap Qarşı	Başlap Burun Kéyin Taşqiri	

1.2.24.2.Bağlaçlar

Sıralama Bağlaçları

Ve: Ve.

Neticide xelqniñ ahi **ve** eyni devridiki hakimiyetniñ yuquri dergahi uni dargâ höküm qılğan. (s.3)

“Neticede halkın ahı ve hâkimiyetin yüksek kişileri onun asılmasına hüküm vermiş.”

Bu yerde bir kembigel dıxan bolup, uniñ Gulemxan **ve** Zilemxan digen ikki aç-a-siñil qızı bar iken. (s.19)

“Bu yerde bir fakir çiftçinin Gülemhan ve Zilemhan denen iki kızı varmış.”

Uniñ Meremnisa **ve** Qembernisa digen nahayiti kilişken ikki qızı bar iken. (s.114)

“Onun Meremnisa ve Kembernisa denen iki yetişkin kızı varmış.”

Bilen: İle.

Baqi **bilen** Nozugum, (s.11)

“Baki ile Nozugum,”

Çusa **bilen** pitlarga. (s.23)

“Böcek ile bitlere.”

Ketmen **bilen** gürcükler, (s.73)

“Çapa ile kürekler,”

Karşılaştırma Bağlaçları

Ne...ne: Ne..ne

Xelqpe téç bir nepes éliš, **ne** uyan, **ne** bu yanga midirlaš erkinligini bermigen devrini süretleydu. (s.1)

“Halka huzurlu nefes alma imkânı tanımadığı, en küçük özgürlüklerin bile çok görüldüğü dönemi yansıtır.”

Hem...hem: Hem...hem

U, öz éti “Ma”niñ bara-bara hakkisi yuquri kötürölüp, cenübiy Şıncañda **hem** memuriy, **hem** herbi hoquqni qoliğa kirgüzüp, Titey digen Ataq bilen özini közge ilmiğan ehval astida mezkür “Ma”ğa yene bir “Ma” (Maşuvu) ni séliš arqiliq uni görğa uzatqan. (s.2)

“Adı gibi bahtı da git gide parlayan “Ma”nın, güney Şincan’da hem idari, hem askeri iktidarı eline geçirdi. Titey denen adlandırma ile önemslenmediği dönemde “Ma”ya yeni bir “Ma” (Maşuvu) ilave ederek onu mezara göndermiş.”

Cümle Başı Bağlaçları

“Fakat” anlamını verenler

Biraq: Ama, fakat, yalnız.

Biraq, sépil nahayiti müstehkem bolgini üçün qozgulañçılar derhal sépil içige bosup kirelmeýdu. (s.34)

“Fakat kale dayanıklı olduğu için isyancılar kolayca kaleyi ele geçiremediler.”

Biraq, Qember Nisa bu işqa peqet qoşulmaydiken, zari emes iken. (s.114)

“Fakat Kembernisa bu evliliğe razı değilmiş.”

Lékin: Lâkin, fakat.

Lékin, bu égir künler uniñ qeddini pükemeydu, eksiçe u, küreş davamida çéniqidu, tedbirlik, qattiq qolluq, ötkür başlamçı bolup yétişidu. (s.22,23)

“Fakat bu ağır günler onun inancını zayıflatamaz, aksine o, mücadelenin devamında da güçlü olur. Tedbirli, dikkatli, sert bir asker olarak yetişir.”

Lékin, féodal siniplarniñ qol çomaqçiliri beg-xocamlar, ellik béşi, boluslarniñ mecburlışı bilen bir türküm Uyğur yaşliri laşmanlıqqa tutup kétilidu. (s.64)

“Fakat feodal sınıfların yardımcısı beyler, ağalar, hocaların mecburiyetiyle bir grup Uyğur gençleri işçi olur.”

İlim-pen, mediniyet tereqqiyatiniñ düşmenliri uluğ alim ve talantlıq şairni xelqtin ayırvetken bolsimu, **lékin**, Uyğur xelqi Abduqadir Ezizi (Damollam)’ni öziniñ “Qedirlik ustazi” dep hisaplap, uniñğa çoñqur matem tutqan. (s.85)

“Eğitim, bilim ve kültür düşmanları ulu âlim ve yetenekli şairi öldürmüş olsa da fakat Uyğur halkı Abdukadir Azizi (Damollam)’yi “Değerli Hoca” diye kabul etmiş ve ona derin yas tutmuştur.”

Peqet: Yalnız, ancak, fakat.

U **peqet** 30 yaşqa kirgen vaqitliridila Almixan bilen toy qılışqa möhlet bérilgen. (s.45)

“O ancak 30 yaşına girdiği zamanlarda Almihan ile düğün yapmaya izin verilmiş.”

Ular **peqet**, “mensepdarlar öltürülsila zulum tügeydu” dep tonığan.(s.46)

“Onlar fakat makam sahiplerini yok etmekle zulmün biteceğine inanmışlardı.”

Yalguz: Yalnız, sadece.

Yalguz çölde yatqan yoq. (s.9)

“Çölde yalnız yatmamıştır.”

Yalguz mihrivan akam, (s.18)

“Yalnız babacan ağabeyim,”

Yalguz anañ bextige. (s.79)

“Yalnız anacığının bahtına.”

Netice ve izah bildirenler

Belki: Belki.

Gulemhan heqqidiki qoşaq bir tarixi qoşaqqa bolup qalmastin, **belki** Uyğur xelqiniñ toy qoşaqçılığını süpitidimu xelq arısında keñ tarqalgan. (s.19)

“Gülemhan hakkındaki koşak tarihi koşak olmanın dışında, belki Uyğur halkının düğün koşakları olarak halk arasında yayılmıştır.”

Uygurlar Aptu, Çilapça, Cumbil qazan yasaştekin hünér-seniti bilen dañ çıqargan millet bolupla qalmastin, **belki** özliriniñ toy-tükün, meşrep, mihmandarçılıq qatarlıq tereplerdimu muqam esas qilingan milli neğmisi bilen dañ çıqargan milletlerniñ biri. (s.104)

“Uygurlar Aptu, Çilapça, Cumbil, kazanı yapma hususunda hünérli olmakla kalmayıp, düğün ve bayram, şölenlerde çalınan milli müziği ile şekillenen ve makamı ile de ünlenmiş milletlerin biri.”

Belkim: Belki.

Derveqe, Matitey qızıl boyidin çıqqan néfıtniñ doğını mom éqitip satturup, **belkim** uni sétivilışını xelqqa alvañ teriqiside téñip zulüm qılğan. (s.2,3)

“Gerçekten, Matitey kızıl boyadan elde edilen petrolün kalıntılarından mum döktürüp sattırması, bundan sağladığı kazançla halka daha fazla zulmetmiştir.”

Bolmisa: Öyleyse, yoksa.

Puluñ **bolmisa** siniñ, (s.69)

“Paran yoksa eğer,”

Eksiçe: Üstelik.

Lékin, bu éğir künler uniñ qeddini pükemeydu, **eksiçe** u, küreş davamida çéniqıdu, tedbirlik, qattıq qolluq, ötkür başlamçı bolup yétişidu. (s.22,23)

“Fakat bu ağır günler onun inancını zayıflatamaz, aksine o, mücadelenin devamında da güçlü olur. Tedbirli, dikkatli, sert bir asker olarak yetişir.”

Kaşki: Keşke.

Kaşki körsem atamni, (s.18)

“Keşke görsem babamı,”

Zadi: Zaten.

Zadi toymıduq nanğa. (s.73)

“Hiç doymadık ekmeğe.”

Benzerlik anlamı verenler

Xuddi: Sanki.

Sarixan qoşığı eyni yıllarda Ğulcida keñ tarqalğan qoşaqlarnıñ biri. Bu qoşaқта bağven qızı Sarixanniñ **xuddi** qızıl güldek çiraylıq, güzel qız igenligi, emgekni qızgın söyidiğanlığı, ata-anisiniñ terbiyiside exlaqlıq, nomusçan, şeme-hayasi bar qız bolup çoñ bolğanlığı, şu xisletliri arqılıq nurgun yigitlerniñ uni yaxşı körüp qélip aşiq-biqarar bolğanlığıdek ceryani bayan qilingan. (s.109)

“Sarihan koşağı aynı yıllarda Gulca’da yayılan koşaklardan biri. Bu koşakta bahçıvan kızı Sarihan’ın sanki kızıl gül gibi güzelliği, çalışkanlığı, aile terbiyesi, ahlakı, namuslu, utanmasını bilen bir kız olup bu özellikleri nedeniyle birçok gencin kendisine âşık olması anlatılır.”

Tablo 5. Bağlaçlar

Sıralama Bağlaçları	Karşılaştırma Bağlaçları	Cümle Başı Bağlaçları		
		Fakat anlamını verenler	Netice ve izah bildirenler	Benzerlik anlamı verenler
Ve Bilen	Ne...Ne Hem...Hem	Biraq	Belki	Xuddi
		Lékin	Belkim	
		Peqet	Bolmisa	
		Yalguz	Eksiçe	
			Kaşki	
			Zadi	

2. METNİN SÖZLÜĞÜ

A

Abduqadir Damollam: Kişi adı.

Abduqadir Ezizi (Damolla): Kişi adı.

Abduqadir Ezizi: Kişi adı.

Abduqadir: Kişi adı.

Abduxaliq Uyğur: Kişi adı.

Abroy (Far.): İtibar, saygınlık, otorite, prestij, iyi nam.

Abroyluq (Far. Uyg.): İtibarlı, saygın, nüfuzlu.

Aciz (Ar.): Güçsüz, zayıf, dayanıksız, yardımcısız.

Acrat- (acri-'tan): Ayırmak, elden çıkarmak, boşamak.

Acri-: Ayrılmak, elden çıkarmak, kaybetmek, yitirmek, boşanmak.

Aç: Aç.

Aça: Abla.

Açliq: Açlık.

Aç-: Açmak.

Açquç: Anahtar

Ada: Yerine getirmek; gerçekleştirmek; bitirmek. **Ada qil-:** Yerine getirmek; becermek.

Adalet (Ar.): Adalet, hakikat.

Adaletsiz (Ar. Uyg.): Adaletsiz, hakikatsiz.

Adaş: Dost, arkadaş.

Adem (Ar.): Adam, insan, kişi.

Ağamça: Halat, urgan.

Aği: Sakınca.

Ağiçem: 1.Abla.2.Bayan.

Ağine: Arkadaş, dost.

Ağiz: Ağız.

Ağri-: Hastalanmak.

Ağrit- (ağri-'tan): Ağrıtmak.

Ağu: Ağı, zehir.

Ah: Ah.

Ahu-zar (Uyg. Far.): İnilti, feryat.

Aile (Ar.): Aile.

Aka: Ağabey.

Akup: Sığınmak.

Ala: Alaca, bulacalı, aynı renkten olmayan. **Ala at:** Ala at.

Alahide (Ar. Uyg.): Özel, ayrı, fevkalade, olağanüstü.

Alahidilik (Ar. Uyg.): Özellik.

Aldi: Önü.

Aldida: Önünde.

Aldi-: Aldatmak, kandırmak.

Aldinçi: Önceki, ön sıradaki, önündeki.

Aldiri-: Acele etmek.

Aldur- (al-'tan): Aldırmak.

Alem (Ar.): Alem, dünya, cihan.

Alğa: İleri.

Alğu: Alıcı.

Alim (Ar.): Alim, bilgin.

Alimaç: Alacalı.

Alis: Uzak.

Alla: 1.(Ar.) Allah, Tanrı. 2.Ninni, ninni yavrum ninni.

Alma: Elma.

Al-: Almak.

Almaqçı: Alıcı, almaya niyetli.

Almixan: Kişi adı.

Almixaney: Kişi adı.

Almuta: Yer adı.

Altay: Altı ay.

Alte: Altı.

Altinçi: Altıncı.

Altun: Altın.

Alvañ: Vergi

Alvasti: Kötü ruh.

Am: Amme, kamu.

Amal (Ar.): Çare, usul, tedbir, metot.

Aman (Ar.): Esen, sağlam, sıhhatli.

Aman-ésen (Ar. Uyg.): Esenlik, sağ salım.

Amanet (Ar.): Emanet.

Amanliq (Ar. Uyg.): Esenlik, sağlık.

Ambal (Ç.): Başkan, amir, idareci. Mançu İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan ve Moğolistan'daki "vezir" ve "kaymakam" gibi yöneticilerine verilen unvandır.

Aminem: Kişi adı.

Amma (Ar.): Amme, halk, kamu.

Ammivi: Kamusal, kitlesel.

Amraq (Far.): Sevgi, sevmek.

Ana 1: Ana.

Ana 2: İşte; O.

Aña: Ona.

Anda: Orada.

Andaq: Öyle.

Andin: Ondan.

Ani: Hakaret etme; gönlünü kırma; incitme; dokunma.

Añlan-: Duyulmak, işitilmek.

Añli-: Duymak, işitmek, dinlemek.

Apar- veya élip bar-: Götürmek.

Apirip ber-: Götürüp teslim etmek.

Apiti: Afeti.

Appaq: Bembeyaz, apak.

Aptu: Hamura su katmakta kullanılan tahta kepçe.

Aq: Ak, beyaz.

Aqaid (Ç. Ar.): Akideler, İslam dininin inanç esasları.

Aqça: Akçe, para.

Aqivet (Ar.): Akıbet, son.

Aq-: Akmak, sızmak.

Aqsaqal: 1.Ak sakal, yaşlı.2.Yaşça büyükler, çavuş; muhtar.

Aqsaray: Yer adı.

Aqsu: Yer adı.

Ara: Ara, fasıla, iki şey arasında bulunan yer.

Aram (Far.): Dinlenme. **Aram tap-:** Dinlenmek, emin olmak.

Aran: Zor, güç.

Arilap: Ara sıra.

Arilaş: Karışık.

Arilaş-: Karışmak.

Arili-: Gezmek, arasından geçmek.

Ariliq: Aralık, boşluk.

Arman (Far.): Ülkü, gaye, arzu, istek.

Armiye (Rus.): Ordu.

Arqa: Arka.

Arqa-arqidin: Ardarda, sırasıyla.

Arqidin: Arkadan, geriden.

Arqığa: Arkaya, geriye.

Arqiliq: Üzerinden, vasıtası ile, aracılığı ile.

Arqisida: Arkasında.

Artuq: Fazla, çok.

Arzu (Far.): Arzu.

Arzu-arman (Far.): Arzu ve gaye.

Asaret (Ar.): Esaret, esirlik, kölelik.

Asas (Ar.): Esas.

Asasen (Ar.): Esasen.

Asim: Kişi adı.

Asiy (Ar.): Asi, isyankâr.

Asiya: Asya kıtası.

Asman (Far.): Gök.

Ast: Alt, temel, taban.

Astida: Altında.

Astin: Temelinden.

Aş: Aş, yemek.

Aşiq (Ar.): Âşık.

Aşiq-meşuq: Âşık maşuk.

Aşkara (Far.): Aşikâr, açık seçik, açık.

Aşliq: Yer adı.

Aş-: Aşmak.

Aşna (Far.): Aşına, dost, yar, tanıdık.

At: 1.Ad, isim.2.At.

Ata: 1.Ata, baba.2.Hediye, armağan.3.Ada.

Atal- (ati-'tan): Adı geçmek.

Ataq: Şan, ün, şöhrat, şan ve şeref.

Ateş (Far.): Ateş, od, sıcak.

Ati-: 1.Adı geçmek, zikretmek, anmak, dile getirmek. 2.Hasretmek, bağışlamak.

Atixan: Kişi adı.

Atlan-: Ata binmek.

Atliq: 1.Atlı. 2.Adlı, isimli.

At-: Fırlatmak, ateş açmak, bırakmak, vurmak.

Atmiş beş: Altmış beş.

Atmiş: Altmış.

Atquz- (at-'tan): Vurdurmak, attırmak.

Atuş: Yer adı.

Avare (Far.): Zahmet, meşakkat, sersemlik.

Avat (Far.): 1.Bayındır, mamur. 2.İşlek, kalabalık. **Avat bol-:** Mamur olmak. **Avat qil-:** Mamur etmek.

Avut: Kişi adı.

Axbarat (Ar.): Ajans.

Axir (Ar.): Ahır, son, nihayet.

Axiret (Ar.): Ahret.

Axşam (Ar.): Akşam.

Axun: Kişi adı.

Axunum: Kişi adı.

Ay: Ay.

Ayal (Ar.): Kadın, hanım, bayan, karı.

Ayaq: 1.Ayak.2.Çanak, kâse, büyük bardak.

Ayğaq: Uyanık, kuşkulu.

Ayğaqçi: 1.Casus.2.Muhbir.

Ayir-: Ayırmak.

Aylan-: Dolaşmak, dönmek, gezmek, seyretmek.

Ayliq: 1.Aylık; bir aylık gösteriler.2.Maaş, aylık gelir.

Ay-: Aymak, kabile.

Ayiril-: Ayrılmak, boşanmak, kaybetmek.

Ayrim: Ayrım, ayrı, özel.

Ayri-: Ayırt etmek, fark etmek.

Az: Az.

Azap: Azap, çile.

Azap-oqubet: Azap ve külfet.

Azat (Far.): Hür, serbest, kurtuluş.

B

Bac: Vergi, gümrük.

Bağ 1(Far.): Bağ; bahçe.

Bağ 2: Bağ.

Bağ-bostan (Far.): Bağ bostan.

Bağçi: Bahçıvan.

Bağir: 1.(anatomi)

Ciğer.2.(mec.)Yürek, bağır.

Bağlan-: Bağlanmak.

Bağli-: Bağlamak.

Bağven (Far. Uyg.): Bahçıvan.

Bahar (Far.): Bahar, ilkbahar.

Bala: 1.Çocuk. 2. (Ar.)Bela.

Bala-Çaka: Çoluk çocuk.

Baldaq: 1.Sürgü.2.Basamak, kadem, merhale, derece, aşama.

Baldur: Çabuk, önce, ilk, evvel, birinci.

Balika: Yavrucağ.

Baliliq: 1.Çocukluk.2.Çocukluk, çocukça.3.Saflik, saf dil.4.Çocuklu.

Bandit (Rus.): Haydut, eşkıya, yol kesen.

Bañmidi: İşçi temsilcisi.

Baqi: Kişi adı.

Baq-: Bakmak, beslemek, itibar etmek, hizmetini görmek.

Bar: Var.

Bara-bara: Gitgide.

Barat: Berat kandilinin içinde bulunduğu ay, Şaban ayı.

Barçe: Hepsi, bütün, hep, tüm, tamamı.

Barganséri: Gittikçe.

Bar-: 1.Parmak.2.Varmak.

Bas-: Basmak.

Basqunçi: Yağmacı, çapulcu, soyguncu, haydut, eşkıya.

Bastur- (bas-'tan): Bastırmak; ayakta durdurmak.

Basturul-: Bastırılmak.

Baş: Baş.

Başçiliq: Yönetmelik, başkanlık, liderlik.

Başlamçi: Öncü, yenilikçi, ön ayak olan.

Başli-: Başlamak.

Başliq: Başkan, lider, şef, reis.

Başqa: Başka.

Başqurğuçi: Yöneten, idareci, şef.

Başta: Başta.

Batur: Kahraman, bahadır.

Baturluq: Kahramanlık.

Baxşı: 1.Divane, kaçık, hekim, otacı.2.Yazıcı, tahsildar.3.Âşık, ozan, meddah.4.Meraklı, hevesli.

Bay: Zengin.

Bayan (Ar.): Beyan, söyleme, bildirme. **Bayan qil-:** Beyan etmek.

Bayanday: Yer adı.

Bayavan (Far.): Çöl, sahra, تنها yer.

Bayliq: 1.Zenginlik.2.Hayır, yarar, nimet.

Bazar (Far.): Pazar, borsa.

Beççiğer: Pis herif, alçak herif.

Beden (Ar.): Beden, gövde, vücut.

Beg: Bey.

Béğir: 1.(anatomi) Ciğer.2.(mec.)Yürek, bağır.

Béğişli-: Armağan etmek, hediye etmek.

Bégiz: Biz.

Bek: Pek.

Békin-: 1.Kilitlenmek; kapıyı kilitlemek. 2.Tespit etmek, saptamak. 3.Siper almak.

Bel: Bel. **Bel bağlı-:** a.Kuşanmak. b.Girişmek, koyulmak, başlamak.

Belgili-: 1.İşaretlemek. 2.Tayin etmek.

Belgü: Belge, işaret.

Béliq: Balık.

Belki (Ar. Far.): Belki, ihtimal.

Belkim (Ar. Uyg.): Belki, ihtimal.

Belle-: Öğrenmek.

Bende (Far.): Bende, bağlı, esir, kul.

Béqiş: Bakmak, beslemek, itibar etmek, hizmetini görmek.

Béril-: 1.Verilmek.2.Dalmak, içtenlik.

Bériş: 1.Varma.2.Vermek, verme.

Ber-: Vermek.

Bermekçi: Verici, vermeye karar vermiş.

Bésim: 1.Adım. 2.Basınç.3.(gramer) Vurgu.4.Üstün, büyük.

Bésiqtur-: Bastırmak.

Bésival-: Ele geçirmek, zapt etmek, zorla almak.

Bésivéliş: Ele geçirmek, zapt etmek, zorla almak.

Beş: Beş

Béşi: Baş.

Beşxuliq: Yer adı.

Bext (Ar.): Baht, talih.

Bextsizlik (Ar. Uyg.): Bahtsızlık.

Béyt: Beyit.

Bezi (Ar.): Bazı.

Bezide (Ar. Uyg.): Bazen.

Biaram (Far.): Endişeli, telaşlı, telaşla, rahatsız.

Biçare (Far.): 1.Çaresiz.2.Biçare, zavallı.

Bide: Yonca.

Bihış: Cennet.

Bihuş (Far.): Şuursuz olarak, bilinçsizce, farkında olmadan. **Bihuş bol-:** Şuurunu kaybetmek.

Bikar (Far.): 1.Boş, işsiz.2.Bedava, parasız. **Bikar tur-:** Boş durmak.

Bilal: Kişi adı.

Bildür-: Bildirmek.

Bildürüş: Bildirmek.

Bile: Birlikte, beraber.

Bilek: Elle kolun birleştiği bölüm, bilek.

Bilen: İle.

Bilim: Bilim, ilim.

Bille: Birlikte, beraber.

Bil-: Bilmek.

Binakarlıq: Mimarlık.

Biñsi (Ç.): Güç, kuvvet, kabiliyet.

Biqarar (Far. Ar.): Kararsız.

Bir neççe: Birkaç.

Bir: Bir.

Biraq: Fakat, ama.

Bir-birdin: Tek tek.

Birdem (Uyg. Far.): Bir an, bazen, hemen.

Birdin: Birden, ansızın, ani olarak.

Birer: Bir, herhangi bir.

Biriktür-: Birleştirmek, bir olmak.

Birinçi: Birinci.

Birleş-: Birleşmek.

Birlik: Birlik.

Birlikte: Birlikte, ortaklaşa, el birliği ile.

Birmunçe: Birçok.

Bitap (Far.): Hasta.

Bixever (Far. Ar.): Habersiz.

Biz: Biz.

Bocañ: Bakan düzeyinde yönetici.

Boğul-: Boğulmak.

Bolaş-: Yanaşmak, yaklaşmak.

Bol-: Olmak.

Bolus (Rus.): 1.Nahiye, bucak. 2.Kaymakam. 3.Rus insan taciri; kişi adı.

Boluş: Olma.

Boñ-boñ qoñguz: Mayıs böceği.

Bop (bolup): Olup.

Boran: Borağan, fırtına, şiddetli rüzgâr.

Bos-: Basmak, baskın yapmak.

Bostan (Far.): Bostan.

Bosuğa: Eşik.

Boş: Boş.

Boşluq: 1.Boşluk.2.Gevşeklik.

Botuñ (Ç.): Müteahhit, yerel yönetici.

Bova: 1.Dede, dedecik.2.İhtiyar, yaşlı.

Boy: 1.Gövde, vücut, boy.2.Kenar, kıyı

Boyiçe: Boyunca.

Boyida: Boyunda, kenarında, kıyısında.

Boyli-: Kenarından gitmek.

Boynaq: Köpek yavrusu, enik.

Boyun: Boyun.

Boz: 1.Boz.2.Sürülmemiş toprak.

Bölek: 1.Başka.2.Ayrı. **Mundin**

bölek: Bundan başka.

Böri: Kurt.

Bözek: 1.Uslu, yavaş, sakin.2.Himayesiz, arkasız, kimsesiz.

Bözek qıl-: Ezmek, hor görmek.

Bu: Bu

Buğday: Buğday.

Buğraxan: Kişi adı.

Bulañ: Yağma, çapulculuk, soygunculuk.

Bulañ-talañçiliq: Yağmacılık, soygunculuk.

Bulaq: Kaynak, memba, pınar.

Bulbul (Far.): Bülbül.

Bultur: Geçen yıl, bıldır.

Bulut: Bulut.

Bundaq: Böyle.

Burader (Far.): Birader, kardeş, dost.

Burda: Bir ekmek çeşidi.

Burjua (Rus.): Burjuva.

Burun 1: Evvel, önce, geçen.

Burun 2: 1.Burun.2.(coğrafi)Burun.

Burunqi: Önceki, eski, kadimki.

Buxara: Yer adı.

Buyla: 1.Deve yuları. 2.Kama çivi. 3.Ağaç değnek.

Buyru-: 1.Emretmek. 2.Ismarlamak.

Buyruq: Buyruk, emir, ferman.

Buz-: Bozmak.

Buzul-: Bozulmak.

Bügün: Bugün.

Bügünki: Bugünkü.

Bügünkidek: Bugünkü gibi.

Bük: Sıkı, sıkı; gür.

Bürge: Pire.

C

Ca (Ç): Sahte, yalan, doğru olmayan.

Cahalet (Ar.): Cehalet.

Cahan (Far.): Cihan, dünya.

Cahangir (Far.): Cihangir, fatih, emperyalist.

Callat (Ar.): Cellât.

Camaet (Ar.): Toplum.

Can (Far.): Can.

Cañcuñ (Ç.): General.

Cañcun (Ç.): General.

Cañgal (Far.): Orman.

Cañgalliq: Ormanlık.

Canlan-: Canlanmak.

Cañzi (Ç.): Yer adı, koruluk.

Capa (Ar.): Cefa.

Carañliq: Sedalı.

Casaret (Ar.): Cesaret, yiğitlik.

Casaretlik (Ar. Uyg.): Cesaretli.

Cavap (Ar.): Cevap.

Cavhirul Hiqan: Eser adı.

Cay (Far.): Yer, mekân, yöre, mesken, yurt.

Cayoguen: Yer adı.

Caza: 1. (Ar.)Ceza.2. (Ç.)Raf.3. (Ç.)Çerçeve.

Cazalaş: Cezalandırmak.

Cazali- (Ar. Uyg.): Cezalamak.

Cazanixor (Ar. Far.): Murabahacı, tefeci.

Cehet (Ar.): Cihet, taraf.

Celligur: Kavgacı.

Cem (Ar.): Toplam.

Cemiyet (Ar.): Toplum, cemiyet.

Ceñ (Far.): Cenk, savaş.

Ceñçi (Ar. Uyg.): Asker, savaşçı, cenkçi.

Ceñgivar (Far.): Cengâver.

Cénim: Canım, değerlim.

Cennet (Ar.): Cennet.

Cenübiy (Ar.): Güney.

Cenze: Büyük balta.

Ceryan (Ar.): Cereyan, süreç, süre.

Ceset (Ar.): Ceset, ölü, leş.

Cevher (Ar.): Mücevher, elmas
vesaire gibi kıymetli taşlar.

Cevir: Zulüm.

Cezire: Sahra.

Ciddi (Ar.): Ciddi.

Ciger (Far.): Ciğer.

Cilğa: 1.Çukurluk.2.Dere, ırmak.

Cilgi: Vadi.

Cim: Sakin, suskun, sessiz.

Cinayet (Ar.): Cinayet.

Cinayi (Ar.): Cinayi.

Ciñli-: Yarım kiloluk Çin ağırlık
birimi ile tartmak.

Ciñmoma (Ç.): Buharda pişirilen
ekmek.

Ciñşurin: Kişi adı.

Ciñtyen: Yer adı.

Ciq: Çok.

Ciren: Sarışın, al donlu.

Cisim (Ar.): Cisim.

Coñgar: İsyançı.

Cot: Yahudi.

Coza: 1. (Ç.)Masa. 2. (Ç.)Jile, yelek
(ği)

Cuñgu: Çin ülkesi.

Cuş : Coşku.

Cuva: Kürk; kışlık palto.

Cüda (Far.): Ayrılık. **Cüda bol-:**
Ayrılmak.

Cümbül: Yemek pişirmede kullanılan
buhar kazanı.

Cüme (Ar.): 1.Cuma, haftanın beşinci
günü.2.Hafta.

Ç

Çacañ: Karşılama.

Çaç: Saç.

Çaçan: Elbise.

Çaçka: Yer adı.

Çaç-: Saçmak, serpmek.

Çağ: 1.Çağ, zaman, vakit,
devir.2.Az.3.Hoşnut,
memnun.4.Boyuna göre, denge,
duruma göre, ayar, ölçü. 5. Kuvvet,
güç, kudret.

Çağlan-: Niyetlenmek.

Çağli-: Tahmin etmek, ölçmek,
ayarlamak.

Çağliq: 1.Az.2.Geçici, muvakkat.

Çak: 1.Hudut, sınır.2.Çek,
kur'a.3.Dikiş yeri, çatlak.

Çak-çak (Far.): Çak-çak qil-: Çekmek.

Çalma: Kurumuş çamur veya kerpiç parçası.

Çal-: 1.Karıştırmak.2.Ayak dayamak, ayakla vurmak.3.Çalmak; müzik aletini çalmak.

Çambaşı: Kungfu. El ayak mahareti ve tekniği olup, devletimizin eski vücut hareketi türlerinden biri.

Çañ: 1.Toz.2.Gürültü, yüksek ses.

Çaňga: Ağaçtaki kuş yuvası, pençe.

Çaňgal: 1. (Far.)Avuç. 2.Salkım söğüt.

Çaňsa: Nöbet.

Çaňsandu: Kişi adı.

Çapan: Cüppe, palto.

Çaplan-: Yapışmak.

Çap-: 1.Koşmak. 2.Çiftleşmek. 3.Kazmak, açmak, oymak. 4.Kakmalarla süslemek.

Çapsan: Çabuk, hızlı.

Çaq- 1: Kırmak, bozmak. 2.Sokmak, ısırmak.3.Yakmak.

Çaq- 2: Yıldırım, şimşek.

Çaq- 3: Kare, dörtgen.

Çaq- 4: Sokmak, ısırmak.

Çar 1: Alaca.

Çar 2: Çar, kral, sultan.

Çare (Far.): Çare, tedbir.

Çarolla: Rus çarı.

Çay: Çay.

Çayni-: Çiğnemek.

Çayqi-: 1.Sallamak, ırgalamak, yalpalandırmak, çalkalamak.2.Yıkamak, çalkalamak, durulamak. **Baş çayqi-:** Başıyla hayır işareti vermek.

Çéği: Çağ, zaman.

Çégra: Sınır, hudut.

Çek 1: Hudut, sınır.

Çek 2: 1.Çek.2.Kur'a.

Çek 3: 1.Dikiş yeri.2.Çatlak.

Çek- 1: İçmek (sigara içmek).

Çek- 2: Çekmek.

Çek- 3: Koşmak.

Çeksiz: Sınırsız, uçsuz bucaksız.

Çélin-: Qoňguraq çélini Zil çalındı.

Közge çélin- Göze yansımak.

Çéliq-: Yansımak, aksetmek, görünmek, ele geçmek.

Çelle-: Nişan almak.

Çem (Far.): Kösele, ayakkabının altı.

Çéñ: Tomurcuk.

Çéniq-: Çelikleşmek, sağlamlaşmak, dayanıklı olmak.

Çeñze (Ç.): Kullanmak için kesilmiş ince çam ağaçları.

Çenze: Demir çeşidi.

Çépil-: Kesilmek.

Çépiş-: Koşuşmak.

Çéqil-: Kırılmak, parçalanmak.

Çérik: Asker, savaşçı.

Çetel: Yabancı ülke.

Çeynek: Çaydanlık, demlik.

Çidam: Tahammül, dayanma gücü.

Çidiğusiz: Dayanılmaz, tahammül edilmez.

Çidi-: Dayanmak, tahammül etmek.

Çiğliq: Diken.

Çike: 1.Zülüf. 2.Damla.

Çikin-: Geri çekilmek.

Çila-: Banmak, bandırmak.

Çilan: 1.İğdegillerden, koyu kahve renkli bir meyve ki, Kaşkar'ın çilani ünlüdür. 2.Koyu kahverengi.

Çilapça: El yıkamada kullanılan genişçe tas.

Çilek: Yer adı.

Çilge: Önce olgunlaşan bir kavun türü.

Çili-: Batırmak, banmak, ıslatmak, nemlendirmek.

Çilpeñze: Yer adı.

Çimen: Çayır, çayırılık.

Çiñ: Millet adı.

Çiñ: Sağlam, berk, sıkı, sabit.

Çiñitiş: Sıkılaştırmak, sağlamlaştırmak.

Çiñit-: Sıkılaştırmak, sağlamlaştırmak.

Çiqar-: Çıkarmak.

Çiqiriliş: Çıkarılmak.

Çiqiril-: Çıkarılmak.

Çiqiriş: Çıkarmak.

Çiqiş: Çıkmak.

Çiq-: 1.Çıkmak, yola koyulmak, tırmanmak. 2.Yardımcı fiil, çıkmak.

Çiraq: Kandil, yağ lambası.

Çiray (Far.): Yüz, sima, çehre, surat.

Çirayliq (Far. Uyg.): Güzel.

Çirik: Çürük, çürümüş.

Çirikleş-: Asker toplamış, orduya sahip olmuş.

Çiş: Diş.

Çiqli- Dişlemek.

Çoğ: Kor.

Çoğluq: Közlenmiş, dağlanmış.

Çoğun: Font; ibrik.

Çokan: 1.(ağız) Küpe.2.(botonik) Söğüt.3.Evlenmiş genç bayan.

Çolaq: Kişi adı.

Çomaq: Çomak, yordakçı.

Çomaqçi: Yordakçı.

Çomperde: Peçe.

Çoñ: Büyük.

Çoñqur: Derin.

Çoqum: Kesin, kesinlikle, kararlı olarak.

Çoqu-: Gagalamak, gagasıyla vurmak.

Çoqur: Çiçek bozuğu.

Çoruq: Çarık (sığır derisinden yapılmış köylülerin ayakkabısı).

Çök-: Çökmek, dalmak, batmak. **Suğa çöküp ket-:** Suya batmak.

Çöl: Çöl.

Çölsira-: Çölleşmek.

Çölsiri-: Terk edilmiş olmak, insansız kalmak, ahalisi dağılıp ıssızlaşmak.

Çömüç: Kepçe.

Çöp: 1.Ot, bitki.2.Erişte.

Çuñqur: Derin.

Çuri: Asker.

Çuruqli-: Cırıldamak, cıvıldamak.

Çusa: Tahta kurusu.

Çüçü-: Ekşimek, irkilmek.

Çüş 1: Düş, rüya.

Çüş 2: Öğle.

Çüşendür- (çüşen-'ten): Anlatmak.

Çüşen-: Anlamak.

Çüş-: İnme, düşmek.

Çüşünivéliş: Anlamak.

Çüşün-: Anlamak.

Çüşünüş: Anlamak.

Çüşünüval-: Anlamak.

Çüşür-: İndirmek, düşürmek.

D

Da: -da (bulunma eki).

Daçen (Ç.): (tarihi) Madeni para.

Dada: Baba.

Dağ 1 (Far.): Leke, benek.

Dağ 2: Kızdırmak, yakmak.

Dağdam: Geniş, açık, dosdoğru.

Daği: Yaralı, dağlanmış.

Dağlan-: Dağlanmak.

Dağli- (Far. Uyg.): Kızdırmak, yakmak, dağlamak.

Dağliq: Yanık.

Daire (Ar.): Daire, halka, çevre.

Dal (Ar.): Bükük, eğik.

Dali: Yer adı.

Damolla (Far.): Öğretmen, mollaların büyüğü.

Dañ 1: Ün, şöhet, şan.

Dañ 2 (Ç.): Rehin; rehine koymak.

Dan (Far.): Tane, tohum.

Dañ: 1.Rehin, rehineci.2.Nam, şöhet.

Danişmen (Far.): Akıllı, bilge.

Dañli-: 1.Övmek, methetmek. 2. (Ç.U.)Rehine koymak, tutuya koymak; rehine etmek.

Dañq: Ün, şöhet, şan.

Dañzi: Yer adı.

Dar: 1.Darağacı, idam sehpaşı. 2.Halat, çima, palamar.

Darin: Başkan, amir, idareci.

Dastan (Far.): Destan.

Dastixan: Sofra.

Dava: 1.(Ar.)Deva. 2.Dava.

Davalaş (Ar. Uyg.): Tedavi etmek.

Davalat-: Tedavi ettirmek.

Davali- (Ar. Uyg.): Tedavi etmek.

Davam (Ar.): Devam.

Davan (Far.): Dağ boğazı, yokuş.

Davan aş-: Dağ boğazını geçmek; yokuşu geçmek.

Davatur: Kişi adı.

Davguañ Xan: Kişi adı.

Davguañ: Kişi adı.

Davudex: Tarla.

Davza (Far.): Kapı.

Davzi (Ç.): Bıçak.

Dayi: 1.Dahi. 2.Başkanın hizmetçisi.

De: 1. Bulunma eki. 2.Ki, nede olsa; ise; ama, fakat, ve, için bağlaçlarını karşılar.

Dehşetlik (Ar. Uyg.): Dehşetli.

Dem: 1. (Far.)Dinlenme, istirahat.2. (Far.)An, lahza, esna.

Dé-: Demek, söylemek.

Démokratiye (Rus.): Demokrasi.

Deñ: 1. (Ç.)Tahıl vergisi.2. (Ç.)Konuk yeri; kervansaray, otel.

Déñ: Lamba.

Deñca: Emanetçi, konuk yerini idare eden kişi, sahip.

Denixan: Kişi adı.

Dep: 1.Diye.2. (Ar.) (tarihi)
Uzaklaştırma, çıkarma.

Dergah (Far.): Saray, hükümdar sarayı.

Derhal (Far. Ar.): Derhal, hemen.

Derslik (Ar. Uyg.): Ders kitabı.

Dert (Far.): Dert, keder, acı.

Dertlik: Dertli.

Dertmen (Far.): Dertli, acı çeken.

Dervaza (Far.): Kapı.

Derveqe (Far. Uyg.): Gerçekten, sahih.

Derya (Far.): Nehir.

Deslep (Far. Uyg.): Evvel, önce, ilk.

Deslepki: Önceki, evvelki, ilki.

Dest (Far.): 1.Kol.2.Sap (sapı).

Deşt (Far.): Çöl, bozkır.

Deveyle-: Caka satmak.

Devr: Devir.

Déyil-: Denilmek.

Deyuz (Ar.) veya deyyuz (Ar.):
Deyyuz: Karısının veya kendisine çok yakın olan bir kadının iffetsizliğine göz yuman kimse.

Dez: Çatlak. **Dez ket-:** Çatlamak.

Didar (Far.): Yüz, surat.

Dil (Far.): Gönül.

Din: Din.

Diniy: Dini.

Diñxu: Ekip başı.

Diñxulu (Ç.): Maden lambası, çırağ, fitil.

Divane (Far.): Dilenci.

Dixan (Far.): Çiftçi.

Diyar (Far.): Diyar, ülke, memleket.

Doğ: Tortu.

Doğa (Rus.): 1.Boyunduruk.2. Bekçi.

Dolan: Dolan. (Tarım nehri civarında yaşayan göçebe Uygurların adı. Dolan, Moğolca “yedi-7” anlamındadır. Bu toplumun 18.yüzyıldaki Kalmuk istilası sırasında gelmiş Kalmuklar olup, Türkleştiği bilinir.)

Dom dom: Davul.

Dombayt- (dombay-’tan): Şişirmek, kabartmak.

Doñ: Yer adı.

Doppa: Takke.

Doq: Tehdit, gözdağı.

Dora: İlaç, em, deva.

Dost (Far.): Dost.

Dotey (Ç.): (tarihi) Vali.

Doxtur (Rus.): Doktor.

Doxturluq (Rus. Uyg.): Doktorluk.

Doxturxana (Rus. Far.): Hastahane.

Dozaq (Far.): Cehennem.

Dölet (Ar.): Devlet.

Döñ: Tepe, sırt.

Dua (Ar.): Dua.

Dumbalan-: Dayaklanmak.

Dumbali-: Dayaklamak, dövmek.

Dumbaq: Davul. **Dumbaq çal-:**
Davul çalmak.

Dutar (Far.): Tambur gibi bir çalgı
aleti.

Dünya (Ar.): Dünya.

Düşmen (Far.): Düşman.

E

Ebga: Kötü, işe yaramaz.

Eblex: Akılsız, budala, alık, ebleh.

Ecdat (Ar.): Ecdat, atalar.

Ecep (Ar.): Hayret, şaşırtıcı.

Ecir (Ar.): (yazı dili) Mükâfat,
emeğin karşılığı.

Edebiyat (Ar.): Edebiyat.

Edep (Ar.): Edep, terbiye.

Eg(i)n: Giysi.

Egeş-: Peşinden gitmek; arkasına
takılmak.

Egeştür- (egeş-'ten): Beraberinde
götürmek.

Ehmiyet (Ar.): Ehemmiyet, önem.

Ehmiyet ber-: Önem vermek.

Ehval (Ar.): Durum, ehval.

Ejder (Far.): Ejderha.

Ekel- (élip kel-'ten): Alıp gelmek;
getirmek.

Eks (Ar.): Aks, yansıma. **Eks et-:**
Yansımak.

Eksiçe (Ar. Uyg.): Aksi halde.

Eksiyetçi (Ar. Uyg.): Gericici.

Eksiyetçilik (Ar. Uyg.): Gericilik.

El: 1.Vatan, millet, il, ülke. 2.El, kol.

Ela (Ar.): Peki, pek iyi, çok iyi.

Elem (Ar.): Elem, ıstırap, azap.

Ellik: Elli.

Elvette (Ar.): Elbette, şüphesiz.

Emçek: Meme.

Emdi: Şimdi.

Emeldar (Ar. Far.): Memur,
bürokrat.

Emeliyet (Ar.): Pratik, gerçek.

Emes: Değil.

Emet İmin: Kişi adı.

Emet: Kişi adı.

Emgek: Emek.

Emgekçi: Emekçi, çalışan.

Eñ: En

Endi: Şimdi.

Endişe (Far.): Endişe.

Ene: İşte; o.

Engen Çolaq: Kişi adı.

Ep: Rahat, uygun, kolay.

Epiyon (Far.): Afyon.

Eplik: Becerikli, mahir usta.

Epridun: Kişi adı.

Eptal: Daha faziletli.

Er: Koca.

Erbab: Bir işin ehli, ustası.

Erdiñ: İki numaralı.

Eriz (Ar.): Arz.

Erkin: Hür, serbest, özgür.

Erkinlik: Özgürlük, hürriyet.

Eser: Eser.

Esir: 1.(Ar.) Esir, tutsak, mahkûm.2.(Ar.) Asır, yüzyıl; çağ.

Esker (Ar.): Asker, cenkçi.

Eski: Eski, kötü.

Esleş: Hatırlamak.

Esli (Ar.): 1.Asıl. 2.Başka, değerli, kıymetli, önemli.

Eslide (Ar. Uyg.): Aslında.

Esli-: Hatırlamak, düşünmek.

Essilamueleyküm (Ar.): Selameleyküm.

Esvap (Ar.): Alet.

Ete: Yarın.

Etiva: Daha değerli, mutaber.

Et-: 1.Etmek, kılmak, yapmak.2.Kapatmak, kilitlemek.

Etrap (Ar.): Etraf.

Etret (Rus.): Ekip, takım, müfreze, kol.

Evc (Ar.): Tepe, doruk, zirve, en üst derece.

Evet (Ar.): Ebedi, sonsuz.

Evet-: Göndermek.

Evlat (Ar.): Evlat.

Exlaq (Ar.): Ahlak.

Exlaqliq (Ar. Uyg.): Ahlaklı.

Exmet: Kişi adı.

Ey: 1.(Ünlem) Hey, be. 2.İyileşme, sıhhatli olma.

Eyle-: Eylemek.

Eynek (Far.): Cam, ayna.

Eyni (Ar.): Aynı.

Eyt-: Silmek, kurulamak.

Eza 1: Yas, matem.

Eza 2 (Ar.): Eza, üye, organ.

Ezel (Ar.): Baki, sonsuz.

Ezeldin (Ar. Uyg.): Ezelden, eskiden.

Ezher: Mısır'daki üniversite.

Eziz (Ar.): Aziz.

Ezizane: Aziz, yüce.

Ez-: Ezmek, mıncıklamak, çiğnemek.

É

Éçi: İçi.

Éçil-: Açılmak.

Éçin-: Acınmak.

Éği-: Sallanmak, çalkalanmak, ırgalanmak.

Éğini-: Ağnamak, atın eşelenmesi.

Éğir: Ağır, çetin, güç, zahmet.

Éğırlaş-: Ağırlaşmak.

Égiz: 1.Yüksek. 2.İkiz.

Éhtiyacliq (Ar. Uyg.): İhtiyaçlı, lüzumlu.

Élim: Alım.

Élip (Ar.): 1.Alfabe sırasındaki ilk harf. 2.Alıp.

Éliš (al-'tan): Alış, alma, karşılıklı almak.

Éni: İşte.

Éniq: Açık, açık seçik, net.

Éqit- (aq-'tan): Akıtmak.

Éri-: Erimek.

Ésen: Esen, selamet.

Ésil-: Asılmak.

Ésit: Yazık.

Ésitqina: Yazık

Ésitqine: Yazık.

Étek: Etek.

Étil- (at-'tan): Atılmak, vurulmak.

Étil-: Edilmek.

Étiş- 1 (ét-'tan): Beraber silmek, silişmek.

Étişmaq 2 (at-'tan): Karşılıklı atmak; atışmak.

Étiz: Tarla, kır, ekin alanı.

Évet: Ebedi, sonsuz.

Évet-: Göndermek.

Éytil- (éyt-'tan 1.): Söylenmek.

Éyt- 1: Söylemek, demek. **Éytip bér-:** Söyleyivermek.

Éyt- 2: Silmek, temizlemek, yağlamak.

Ézil-: Ezilmek.

Éziz (Ar.): Aziz.

F

Fañzi (Ç.): Ev.

Féodal (Rus.): Feodal, derebeylik.

Firunzi: Yer adı.

G

Gaday (Far.): Yoksul, fakir.

Gañguñ: Kişi adı.

Gazarmi: Jandarma karakolu.

Gélavxuy: Direniş örgütü.

Genciñ: Candan, samimi olarak, açık yürekle, dürüst.

Genzi (Ç.): Demir sopa.

Gep (Far.): Söz, kelime.

Gerçe (Far.): Gerçi.

Gézit (Rus.): Gazete.

Gezmal (Far. Ar.): Kumaş.

Girdap (Far.): Dalga, girdap, su çevrisi.

Gol (Far.): Kalın kafalı, ahmak, aptal.

Gol qil-: Kandırmak, aldatmak.

Gomindañ (Ç.): Milliyetçi Çin Partisi.

Goñtu (Ç.): Çalışma şefi.

Goñturi: Şef, ekip şefi.

Goya: 1. (Far.)Sanki. 2. (Ç.)Yara yakısı.

Gör (Far.): Kabir, mezar.

Görüstan (Far.): Mezar.

Göş (Far.): Et.

Gulemxan: Kişi adı.

Gumanliq (Far. Uyg.): Şüpheli.

Guna (Far.): 1.Günah.2.Suç.

Gunahsız: Günahsız.

Gunakar (Far.): Suçlu, günahlı.

Gundipay (Far.): Gardiyan, Mançu askeri.

Gundixana: Hücre.

Guñsé: Yer adı.

Guvaçi (Far. Uyg.): Tanık, şahit.

Güdek: Küçük çocuk, sabi.

Güküri-: Gürüldemek.

Gül (Far.): Gül, çiçek.

Gül bas-: Nakış işlemek.

Gülbağ (Far.): Çiçek bahçesi.

Güllen- (Far. Uyg.): Çiçeklenmek.

Gülzar (Far.): Gül bahçesi.

Gümbiz (Far.): Kubbe.

Gümbürlü-: Gümbürlemek.

Gürcek: Kürek.

Güzel: Güzel.

Ğ

Ğalçi: Suç ortağı, uşak, yaltak.

Ğaz (Far.): Kaz.

Ğelibe (Ar.): Galebe, başarı.

Ğem (Ar.): Dert, acı, keder, gam, üzüntü. **Ğem yé-:** Kederlenmek.

Ğém: Gam.

Ğemgüzar (Ar. Far.): Teselli veren, avutan, sevindiren.

Ğemkin (Far.): Gamlı, üzüntülü, hüznü.

Ğerbiy (Ar.): Batı.

Ğérip (Ar.): 1.Seyyah, gezmen. 2.Gurbet.

Ğéripliğ (Ar. Uyg.): Gariplik.

Ğeyret (Ar.): Gayret.

Ğezep (Ar.): Gazap, hiddet, öfke.

Ğezeplen- (Ar. Uyg.): Öfkelenmek.

Ğeziv: Öfke.

Ğicek (Ar.): Musik aleti.

Ğoca 1 (Far.): Yaşlı; yaşlı adam.

Ğoca 2: 1.Sahip, patron, mal sahibi.2.Sayın, muhterem, saygıdeğer.

Ğulaç: Kulaç, iki kol uzunluğu ile ölçme; kulaç atma.

Ğulca: Yer adı.

Ğunçe (Far.): Gonca.

Ğurvane: Zavallı.

H

Habdál: Abdal, gezgin derviş.

Hacı (Ar.): (dini) Hacı.

Hacı Bolus: Kişi adı.

Hacim: Kişi adı.

Hadise (Ar.): Hadise, olay.

Hakavur: Kibirli, kendini beğenmiş.

Hakavurliş-: Kibirlenmek.

Hakiki: Gerçek, hakiki.

Hakimiyet (Ar.): Hakimiyet.

Hal: 1.Avlu. 2. (Ar.)Hal, durum, vaziyet. 3.Pembe, pembe renk.

Halaket (Ar.): Ölüm, mahvolma, yok olma, yıkım.

Halet (Ar.): Durum, vaziyet.

Halsizlan- (Ar. Uyg.): Kuvvetsizlenmek; yorgun düşmek.

Haman (Far.): Hemen; hemen
hemen.

Har: 1.Yorgun. 2.Ayıp, utanç, ar,
haya, namus.

Harmañ: Hoş geldin.

Har-: Yorulmak.

Harva (Ar.): Araba.

Hava (Ar.): Hava.

Haya (Ar.): Haya, utanma, ar, yüz,
utanç.

Hayalsiz: Farkında olmadan, habersiz.

Hayat (Ar.): Hayat.

Haza: 1. (Ar.)Yas, musibet.2.
(Ar.)An, süre, müddet.

Hazir (Ar.): Şimdi, hazır.

Hazirgice (Ar. Uyg. Far.): Şimdiye
kadar.

Hazirqi (Ar. Uyg.): Şimdiki.

Hecep (Ar.): Hayret, hayret etmek.

Héc (Far.): Hiç.

Héçbir (Far. Uyg.): Hiçbir.

Héçkim (Far. Uyg.): Hiçkim.

Héçqandaq (Far. Uyg.): Hiçbir türlü.

Heddi (Ar.): Sınır, hudut.

Heddi-hésapsız (Ar. Uyg.): Hesapsız,
çok.

Hékim Beg: Kişi adı.

Hékim: Kişi adı.

Hel 1 (Ar.): Hal, çözme. **Hel kil-:**
Halletmek.

Hel 2: Yıldız, altın yıldız.

Hem (Far.): Hem, ve.

Hemde (Far. Uyg.): Hem de, bir de

Hemdem (Far.): Dost, ahbap.

Hemide: Kişi adı.

Hemme: Hep, hepsi.

Hemmeyleylen (Far. Uyg.): Hepimiz.

Hemra (Far.): 1.Yoldaş, yol arkadaşı.
2.Peyk, uydu.

Hemşire (Far.): Hemşire.

Heq (Ar.): Hak.

Heqiqet (Ar.): Hakikat, gerçek.

Heqiqiy (Ar.): Gerçek, hakiki, doğru.

Heqqide: Hakkında.

Her (Far.): Her.

Herbiy (Ar.): Askeri.

Herembağ: Yer adı.

Hergiz (Far.): Hiçbir zaman.

Heriket (Ar.): Hareket.

Heriketlendür-: Hareketlendirmek.

Hérip (Ar.): Harf.

Herkim (Far. Uyg.): Herkes, herhangi biri.

Hésap (Ar.): Hesap.

Hésapsız (Ar. Uyg.): Hesapsız.

Hesen Bilal Hacim: Kişi adı.

Hesen: Kişi adı.

Hesret (Ar.): Hasret.

Hesse (Ar.): 1.Defa, kere, kez, sefer.2.Pay, hisse.

Hey: Seslenme sözü, hey.

Heyde-: Sürmek, kovmak.

Heydivet-: Kovmak.

Heyran (Ar.): Heyran.

Heyvetlik (Ar. Uyg.): Muhteşem, azametli, görkemli.

Hezret (Ar.): (tarihi) Hazret.

Hicriy (Ar.): Hicriy.

Hiç: Hiç.

Hikaye (Ar.): Hikaye, öykü.

Hile: Hile.

Hiliger: Hilekâr, hileci.

Himaye (Ar.): Himaye. **Himaye qil-:** Himaye etmek.

Himmet (Ar.): Himmet, lütuf.

Hiqan: Hakikat.

Hirik: Asker.

Hisapla-: Hesaplamak.

Hisdaşlıq (Ar. Uyg.): Mütesanit olarak, dayanışarak.

Hissiyat (Ar.): His, duygu.

Hoduquş: Telaşlanma, heyecanlanma.

Hoquq (Ar.): Hukuk.

Hosul (Ar.): Ürün, verim.

Hoşur Baqi: Kişi adı.

Hoşur: Kişi adı.

Hoyla (Far.): Avlu.

Höccetlik: Belgeli.

Höküm (Ar.): Hüküm.

Hökümet: Hükümet.

Hökümran (Ar. Far.): Hükümran.

Hökümranlıq (Ar. Far. Uyg.): Hükümranlık. **Hükümranlıq qil-:** Hükümranlık etmek.

Höküz: Öküz.

Höl (Far.): Islak, nemli, yaş, rutubetli.

Höl bol-: Islanmak.

Hör: Huri.

Hücüm (Ar.): Hücüm, saldırı, taarruz.

Hüner (Far.): Hüner, sanat, ustalık.

Hünerven (Far. Uyg.): Usta, zanaatçı, sanatçı.

Hüsniyet (Ar. Far.): Koligrafi.

Hüsün (Ar.): Güzellik, letafet, yakışıklılık.

X

Xain (A.): Hain.

Xalayıq (Ar.): Halk.

Xali- (Far. Uyg.): İstemek, tercih etmek.

Xalta: Torba.

Xam (Far.): Ham, çiğ, olgunlaşmamış.

Xaman (Far.): Harman.

Xaň (Ç.): Ocak; maden ocağı, kömür ocağı.

Xan Xocam: Kişi adı.

Xan: Han, idareci ünvanı.

Xaňca: Maden şefi.

Xandanliq(ğ): Hanedanlık.

Xanidan: Hanedan, sülale.

Xaňzi: Şef.

Xar: 1.Yorgun. 2.Merkep.

Xarabe (Ar.): Harabe, enkaz, yıkıntı.

Xaraktérlik (Rus. Uyg.): Karakteristik, ayırıcı, kendine özgü, tipik.

Xaru-zar (Far.): 1.Fakir, yoksul, sefil. 2.Tahkir, tezlil, hakirlik.

Xata (Ar.): Hata.

Xatire (Ar.): Hatıra, anı, akıl.

Xatirleş: Hatırlama, anma, akla getirme.

Xelpe (Ar.): (halifeden, tarihi) Öğretmen.

Xelq (Ar.): Halk.

Xelqperver (Ar. Far.): Halkperver, halksever.

Xen Darin: Kişi adı.

Xenbin: Çin askeri.

Xéñida: Madeninde.

Xenzu (Ç.): Çinli, Çin milleti.

Xeq (Ar.): Halk.

Xet (Ar.): Mektup, yazı.

Xeter (Ar.): Tehlike.

Xever (Ar.): 1. Haber. 2. (Gramer) Yükleme.

Xevp (Ar.): Tehlike.

Xey (Ç.): Kumaştan yapılmış Çin ayakkabı.

Xeyr (Ar.): 1.Sadaka. 2.İyilik, hayır. 3.Elveda, hoşçakal.

Xeyri-ihsan (Ar.): İyilik, hayır ihsan.

Xil (Far.): Tür, çeşit.

Xilap (Ar.): Hilaf, aykırı, zıt, aksi.

Xiracet (Ar.): Masraf.

Xislet (Ar.): Vasıf, hassa, özellik.

Xiyal (Ar.): Hayal.

Xiyanetçi (Ar. Uyg.): Hıyanet eden.

Xiyanetçilik (Ar. Uyg.): Hıyanet etme hali.

Xizmet (Ar.): Hizmet.

Xoca (Far.): 1.Sahip, patron, mal sahibi. 2.Sayın, muhterem, saygıdeğer.

Xocayin (Far.): Sahip.

Xomdan: Yer adı.

Xoñşoçuen: Kişi adı.

Xop (Far.): İyi, olur.

Xoş (Far.):1. Hoş, iyi. 2.Elveda, hoşçakal.

Xoşlaş- (Far. Uyg.): Vedalaşmak.

Xoşluq: Mutluluk.

Xotun: Kadın.

Xotunluq: Kadınlı.

Xoxenze: İyi, dürüst genç.

Xoy: Çok, çokça.

Xoyma: Pek, çok, tamamen, büsbütün.

Xoymu: Pek, çok, tamamen, büsbütün.

Xoza(i): Afyon kutusu.

Xuda (Far.): Tanrı, Allah.

Xuddi (Far.): Tıpkı, aynı.

Xulase (Ar.): Sonuç.

Xulu: Lamba, lambalı.

Xun (Far.): Kan.

Xurapat (Ar.): Hurafe.

Xurapatliq: Hurafe.

Xursen: Mutlu, memnun, sevinçli, neşeli, hoş, iyi.

Xuş (Far.): Hoş, iyi.

Xuşal (Far. Ar.): Memnun, sevinçli.

Xuşal bol-: Memnun olmak.

Xuşlaş- (Far. Uyg.): Vedalaşmak.

Xuşli- (Far. Uyg.): Sevmek, sevindirmek.

Xuy (Far.): Huy, karakter.

Xuyzu: Çin müslümanı.

İ

İbadet (Ar.): İbadet.

İbarete (Ar.): İbarete.

İbrahim: Kişi adı.

İbret (Ar.): İbret

İcazet (Ar.): Ruhsat, izin. **İcazet ber-:** İzin vermek.

İcil: Pek, pek çok.

İctimai (Ar.): İctimai, toplumsal.

İç: İç.

İçide: İçinde.

İç-: İçmek.

İdare (Ar.): İdare. **İdare qil-:** İdare etmek.

İge: 1. İye, sahip. 2. Fail, özne.

İgilik: 1.Ekonomi. 2.(gramer) İyelik. 3.Giyim kuşam için kullanılan kumaş.

İgil-: Eğilmek.

İgiz: Yüksek.

İhsan (Ar.): İhsan.

İkki: İki.

İkkinçi: İkinci.

İkspilatatsiye: Ağır zulüm.

İldam: Çabuk, hızlı.

İlek: Kişi adı.

İlgar: Öncü, ilerici.

İlgarlıq: Öncülük.

İlgi-: Seçmek, ayıklamak.

İlgiri: 1.Daha önce, daha erken. 2.İleri.

İlgirili-: İlerlemek.

İlham (Ar.): İlham.

İli Sultanlığı: İli Sultanlığı.

İli: Yer adı.

İlim (Ar.): İlim, bilim.

İlixo: Yer adı.

İlmi (Ar.): İlmi, bilimsel.

İmin: Kişi adı.

İmkaniyet (Ar.): İmkaniyet.

İnistitüt (Rus.): Enstitü.

İnqılap (Ar.): İhtilal, devrim, inkılâp.

İnqılaviy (Ar.): İnkılâba özgü.

İñri-: İnlemek.

İnsani (Ar.): İnsani, insanca.

İntizar (Ar.): İntizar, bekleme.

İpadili- (Ar. Uyg.): İfade etmek.

İplas (Ar.): Kirli, alçak.

İppet (Ar.): İffet.

İqtisadiy: İktisadi, ekonomik.

İrade (Ar.): İrade.

İren: Cennet.

İrenlik: Cennet.

İsit: Yazık.

İslah (Ar.): İslah, düzeltme, tamir.

İslam (Ar.): İslam.

İslam Axun: Kişi adı.

İslamiye: İslami.

İslamiyet (Ar.): İslamiyet.

İssiq: Isı, sıcak.

İsyan (Ar.): İsyan, ayaklanma. **İsyan köter-:** Ayaklanmak.

İş: İş.

İşçi: İşçi.

İşenç: 1.İnanç.2.Güven.

İşençi: 1.İnanç.2.Güven.

İşen-: İnanmak, güvenmek.

İşgal (Ar.): İşgal.

İşik: Kapı.

İşkel: Pranga.

İşleş: Çalışmak.

İşli-: İşlemek, çalışmak.

İşq (Ar.): Aşk, sevgi.

İt: Köpek, it.

İttipaq (Ar.): İttifak.

İvet-: Göndermek.

İxtisat (Ar.): İktisat, ekonomi.

İxtisatliq: İktisatlı, ekonomik.

İxtiyar (Ar.): İrade, istem.

İxtiyarliq (Ar. Uyg.): İsteklilik, serbestlik, gönüllülük.

İz: İz.

İzdekçi: Takipçiler, arama için yetiştirilen özel kişi.

İzdeş: Arama.

İzdi-: Aramak.

İzizane: Aziz.

İzzet (Ar.): Saygı, hürmet.

J

Jandarma: Jandarma.

Jit-: Yırtmak.

Jukuri: Yüksek, yukarı.

Jumulaq: Yuvarlak.

Jurnal (Rus.): Dergi.

K

Kaj: Harın, dik başlı, ters.

Kakkuk: (zool) Guguk.

Kala: İnek.

Kam: Kem, eksik.

Kama: Oyuk, çukur, boşluk.

Kañ (Ç.): Ocağın yatmağa yarar çıkıntısı.

Kan 1 (Far.): Maden ocağı.

Kan 2: Ocağın yatmağa yarar çıkıntısı.

Kañşu: Kişi adı.

Kar (Far.): İş, çalışma.

Karvan (Far.): Karvan.

Karxana (Far.): İşletme, tesis, fabrika.

Kasip: Esnaf, usta, zanaatçı, sanatçı.

Kaşki (Far.): İse, şayet, eğer.

Kavap (Far.): Kebap.

Kazan: Yer adı.

Keç: Geç.

Kéçe: Gece.

Kéçiñz: Yer adı.

Kéçir-: Affetmek.

Keçkir-: Akşam olmak.

Keçküüz: Sonbahar.

Keç-: Geçmek.

Kelkün: Kabarma, akıp gelme, sel, taşkın.

Kel-: Gelmek.

Keltür- (kel-'ten): Getirmek.

Keltürüş: Getirme.

Kem (Far.): Az, eksik. **Kem uçraydığan:** Az rastlanan.

Kembigél (Far.): Fakir, yoksul.

Keñ: Geniş.

Kéñeytiş: Genişletme.

Kepter (Far.): Güvercin.

Kérek: Gerek, lazım.

Kérim Axun: Kişi adı.

Kérim: Kerim, Allah'ın isimlerinden.

Késsel: Hasta.

Késellik: Hastalık.

Késil-: Kesilmek.

Keskin: Keskin, sivri, ciddi.

Kes-: Kesmek.

Keş: Ayakkabı.

Ketken: Pek, çok, aşırı.

Ket-: Gitmek.

Ketmen: Çapa.

Kéyer: Nereye.

Keygüz-: Giydirmek.

Kéyin: 1.Sonra. 2.Arka, geri.

Kéyinki: Sonraki.

Key-: Giymek.

Keyni: Arkası.

Keynide: Arkasında.

Keypiyat (Ar.): Keyfiyet.

Kez-: Gezmek.

Ki: Bağlama edatı, ki.

Kiçik: Küçük.

Kiçikkine: Küçücük.

Kiçiklik: Küçüklük.

Kigiz: Keçe.

Kim: Kim.

Kino (Rus.): Sinema.

Kipin: Kefen.

Kirgüz- (kir-'ten): Girdirmek; içine sokturmak.

Kiriş: Giriş, önsöz.

Kir-: Girmek.

Kişen: Zincir (Ayağa vurulan zincir).

Kişi: Kişi, adam.

Kişilik: Kişiden ibaret, kişiye mahsus.

Kitap (Ar.): Kitap.

Kiyik (zool): Geyik.

Kiy-: Giymek.

Koça: 1. (Far.)Cadde, sokak.
2.Buğday kalıntısı (durusu).

Kol: El.

Kolavét-: Kazıvermek.

Koli-: Kurcalamak, kazmak, oymak, açmak.

Komandir (Rus.): Komutan.

Kona (Far.): Eski.

Koniliq (Far. Uyg.): Eskilik.

Konsul (Rus.): Konsolos.

Konsulxana (Rus. Far.):
Konsolosluk.

Koy: Tasarı düzeyindeki düşünce, hayal, amaç, hedef.

Koyza (Ç.): Kelepçe.

Köç 1: Çığ.

Köç 2: Göç; göçebe konağı.

Köç 3: Kadın.

Köç-: Taşınmak, göç etmek.

Köçmen: Göçmen.

Köçmençi: Göçebe.

Köçür-: 1.Geçirmek. 2.Göç ettirmek, taşındırmak. 3.Kopya etmek.

Köçürül-: Göç ettirilmek, tehciire tabi tutulmak.

Köçüş: Taşınma, göç etme.

Kök(ü)s: Göğüs.

Kök: 1.Gök, mavi.2.Yeşillik.

Kökyar: Yer adı.

Kömeç: Toprağa gömülerek pişirilen ekmek.

Köm-: 1.Gömmek. 2.Defnetmek.

Kömür: Kömür.

Köñül: Gönül.

Köp: Çok.

Köpey-: Çoğalmak, artmak.

Köpeytiş: Çoğaltma.

Köpkök: Masmavi.

Köple: Çok, bol bol, büyük miktarda.

Köplep: Çok, bol bol, büyük miktarda.

Köpligen: Birçok, çok çok.

Köre: Göre.

Körel-: Görebilmek.

Köreñli-: Kibirlenmek.

Kör-: Görmek.

Körset-: Göstermek.

Körül-: Görülmek.

Körüm: Görüş, görmek.

Körün-: Görünmek.

Körüş: Görme, görüş.

Körüş-: Görüşmek.

Köter-: Kaldırmak.

Kötürül-: Yükselmek, kaldırılmak, isyan etmek, baş kaldırmak.

Kötürüş: Kaldırma.

Köydür-: Yakmak, ateşe verme.

Köydürüvet-: Yakmak; ateşe vermek.

Köy-: Yanmak.

Köz: (Anatomi) Göz.

Köziçe: Gözünün önünde.

Köziçi: Yer adı.

Közli-: 1.Göz dikmek. 2.Nişan almak.

Közlük: Gözlü.

Kuçar: Yer adı.

Kurs: Kurs, sınıf.

Küç: Güç.

Küçlük: Güçlü.

Kül-: Gülmek.

Külpet (Ar.): Külfet.

Kün: Gün.

Kündüz: Gündüz.

Küre: Yer adı.

Küreş: 1.Küreme. 2.Güreş, mücadele.

Küreşçan: Mücadeleci.

Küt-: Beklemek.

Kütüpxana (Ar. Uyg.): Kütüphane.

Kütüş: Bekleme.

Küz: Küz, sonbahar.

Q

Qaç: Mutfak takımı, kâse, kutu, kap.

Qaçan: Ne zaman?

Qaç-: Kaçmak.

Qağa: Karga.

Qağı: İşlenmiş keçi derisi.

Qalaqliq: Gericilik, yobazlık.

Qalıgaç: Kırılangıç.

Qali-: 1.Ateş yakmak. 2.Başka birinden bir şey istemek.

Qal-: 1. Kalmak. 2.Kalmuk.

Qamaq: 1.Hapis. 2.Olta, çengel iğne.

Qamça: Kamçı.

Qamçili-: Kamçılamaq; kamçı ile vurmaq.

Qamçiliq: Kamçılı.

Qamğaq: Deve yuları, (botanik) deve dikenli.

Qami-: 1.Hapsetmek. 2.Kuşatmaq.

Qan: Kan.

Qanat: Kanat. **Qanat yay-:** Açılmak, yayılmak.

Qanatliq: Kanatlı.

Qandaq: Nasıl.

Qağır: Çok, pek, inilti, zar, inleyen, katı, sert.

Qanlıq: Kanlı.

Qan-: Kanmak.

Qañruq: Hımhım.

Qapar-: Kabarmak, şişmek, taşmaq.

Qapli-: Kaplamak, örtmek, kapatmaq.

Qaplıval-: Kapatmaq, örtmek.

Qapqara: Kapkara.

Qaqşat-: 1.Zayıflatmaq.2.Ezmek, sarsmaq.3.Ağlatmaq, perişan etmək.

Qar: Kar.

Qara Qol: Yer adı.

Qara Şehir: Yer adı.

Qara: Kara, siyah.

Qarañgu: Karanlık.

Qarap: Bakarak.

Qaraqçi: Haydut, yol kesen.

Qaraş: Bakış, bakma.

Qaraşliq: Ait, bağlı, mensup.

Qarğay: (ağız) Aladoğan.

Qari (Ar.): (dini) Hafız.

Qariğay: Çam (ağacı), siyah çalan koyu renk.

Qari-: 1.Bakmaq. 2.Eğmek, bükmek, katlamak.

Qariqi: Kaşkar'ın kapılarından biri.

Qaritip: Doğru yönlendirip, atıfta bulunarak.

Qarşi: Karşı.

Qarşiliq: Karşılık.

Qasim: Kişi adı.

Qaş: 1.Kaş.2.Baraj, su bendi.3.(ağız) Evlek.4.Süs taşı, kaş.5.Yanında.

Qaşliq: Kaşlı.

Qaşqa: Benek, pul, at rengi.

Qat: 1.Kat. 2.Alt, bodrum.

Qatar: 1.Sıra, dizi. 2.Dama taşının bir tür oyunu.

Qatarliq: Gibi, yanı sıra.

Qatar-qatar: Sıra sıra.

Qatlam: Kat, tabaka.

Qat-: 1.Donmak, buz kesilmek, sertleşmek.2.Koşmak.3.Katmak, eklemek, ilave etmek.

Qatmu-qat: Üst üste.

Qatna-: Katılmak, uğruna gitmek.

Qatnaş-: 1.Katılmak, iştirak etmek. 2.Beraber katılmak.

Qatni-: Ulaşmak.

Qatqan: Kurumuş, sertleşmiş, bayatlamış.

Qattiq: Katı, sert.

Qatur-: 1.Dondurmak. 2.Kurutmak. 3.Sertleştirmek.

Qavan: Erkek domuz, yaban domuzu.

Qavi-: Havlamak, ürümek.

Qaxşat- (qaxşi-'tan): 1.Zayıflatmak. 2.Ezmek, sarsmak. 3.Ağlatmak, perişan etmek.

Qaxşatquç: Yıkıcı, yok edici, tahripkâr.

Qaxşi-: Zayıflamak, ezilmek, perişan olmak, ağlamak, çok istemek, can atmak.

Qayan: (ağız) Nereye?

Qayanda: (ağız) Nerede?

Qayaş: Akraba, yakın akraba.

Qayda: Nerede?

Qayğu: Kaygı, hasret, dert.

Qayğur-: Kaygılanmak.

Qayni-: Kaynamak.

Qayqa: Yer adı.

Qayqara: Simsiyah.

Qayril-: Dönmek, çevrilmek, dönülmek.

Qaysi: Hangisi.

Qayta: Tekrar, yine.

Qaytar-: Geri çevirmek, döndürmek.

Qaytidin: Başkadan.

Qayt-: Dönmek, geri dönmek, caymak.

Qaytur-: Geri çevirmek, döndürmek.

Qayturuval-: Geri almak.

Qayturuveliş: Geri almak.

Qayturuvilîş: Geri almak.

Qazan: Kazan, yer adı.

Qazançi: Yer adı.

Qazan-: Kazanmak.

Qazi: Kadı, şeyhülislam, yargıç, hâkim.

Qéçiş: Kaçış, kaçma.

Qéçiş-: Beraber kaçmak.

Qed (Ar.): Boy, duruş.

Qeddi-qamet: Boy, vücut.

Qedem (Ar.): Kadem, adım.

Qedir (Ar.): Kadir, değer.

Qedirlik (Ar. Uyg.): Değerli.

Qehriman (Ar. Far.): Kahraman.

Qehrimanliq (Ar. Far. Uyg.):
Kahramanlık.

Qehrit-: Kahretmek.

Qelb (Ar.): Kalp, yürek.

Qele: Kale; şehir.

Qelender (Far.): 1.Çileci. 2.Dilenci.

Qéliç: Kılıç.

Qembernisa: Kişi adı.

Qéni: 1.Hadi, haydi. 2.Nerde?

Qepéz (Ar.): Kafes.

Qéri: Yaşlı.

Qérindaş: Kardeş.

Qest (Ar.): Kasıt. **Qest qil-:**
Kastetmek; suikast etmek.

Qestli- (Ar. Uyg.): Kastetmek.

Qés: Yan.

Qésida: Yanında.

Qésidin: Yanından.

Qeşqer: Yer adı.

Qeşqiri: Kaşkar'a mahsus, ait.

Qeti: Kesin, kati.

Qétim: Defa, kere.

Qétimliq: Kerelik, defalık.

Qeyer: Nere.

Qeyerliq: Nereli?

Qéyim Beg: Kişi adı.

Qiçqar-: Çağırmaq, davet etmek.

Qil: Kıl.

Qildur- (qil-'tan): Yaptırmak.

Qiliç: Kılıç.

Qil-: Yapmak, etmek, kılmak.

Qiltaq: 1.Tuzak, ilmikli kapan, kapan.
2.Eyer kaş.

Qilve (A.): Batı, kible.

Qimmet (Ar.): Paha, pahalı.

Qiraet (Ar.): Kıraat, okuma.

Qiraetxana (Ar. Far.): Kıraathane.

Qiriq: Kırk.

Qisim: 1.Baskı, tazyik. 2. Kısım,
bölük, parça.

Qis- 1: Kısmak, sıkmak.

Qis- 2: İlmikli kapan.

Qis- 3: Pişirilmiş sütün kazana
yapışmış kısmı.

Qisqa: Kısa.

Qistur-: Sıkıştırmak, sıkmak, araya sokmak, araya sıkıştırıp koymak.

Qiş: Kış.

Qişlaq: Köy; kırsal kesim.

Qişliğı: Kışın, kış vakti.

Qişli-: Kışlamak; kışı geçirmek.

Qiyamet (Ar.): (dini) Kıyamet.

Qiyametlik: Kıyametlik, kıyamete değin.

Qiyapet (Ar.): Kıyafet, görünüm.

Qiyin: Zor, güç, karmaşık.

Qiyinçilik: Zorluk, güçlük, karmaşıklık.

Qiynal-: İstirap çekmek, işkence görmek.

Qiynaş: Eziyet etme, azap verme, işkence etme.

Qiz: Kız.

Qizğın: 1.Sıcak, yanık, ateşli, yanmış.
2.Enerjik, coşkun, ateşli.

Qizil: Kızıl, kırmızı.

Qiziqçi: Soyтары, klovn.

Qoañşi: Ülke adı.

Qobul (Ar.): Kabul.

Qoğdi-: Korumak, himaye etmek.

Qoğli-: Kovalamak, sürmek.

Qol: El. **Qol sal-:** El koymak.

Qolduş: Yakın arkadaş.

Qolli-: Desteklemek, yardım etmek.

Qomuş: Kamış.

Qomuşluq: Kamışlık.

Qoñguz: Böcek (ği).

Qon-: Konmak.

Qopqisiz: Kesintisiz.

Qoral: Silah.

Qorğas deryasi: Yer adı.

Qorğas: Yer adı.

Qorq-: Korkmak.

Qorqunçaq: Korkak.

Qorqunçi: Korku.

Qorşi-: Kuşatmak.

Qosaq: Karın.

Qoş: Çift, eş.

Qoşaq: 1.Birleşik. 2.Koşuk, şarkı.

Qoşaqçi: Koşukçu; koşuk söyleyen kimse.

Qoş- 1: Koşmak, bağlamak, birleştirmek, eklemek, toplamak, katmak.

Qoş- 2: Çift, iki.

Qoş- 3: Bestelemek, yazmak.

Qoşul-: Katılmak.

Qoşun: (tarihi) Ordu, askeri birlik.

Qoşuş: Koşma, bağlama, ekleme, katma, toplama.

Qotan: Ağıl.

Qovm (Ar.): Kavim, kabile, uruk, boy.

Qovuq: Boyunduruk.

Qovurğa: Kaburga, kaburga kemiği.

Qoy: 1.(botanik) Kuzukulağı.
2.Koyun.

Qoyçi: Koyun çobanı.

Qoydur- (qoymaq'tan): Koydurmak, bıraktırmak.

Qoy-: Koymak, bırakmak.

Qoyul-: 1.Yoğunlaşmak, koyulaşmak, sıklaşmak.2.Koyulmak, bırakılmak.

Qoyun: Kucak.

Qoza: Kuzu.

Qozğiliñ: Kalkışma, isyan.

Qozgi-: Hareket ettirmek, kımıldatmak, oynatmak.

Qozgulañ: Ayaklanma, isyan.

Qozgulañ köter-: Ayaklanmak.

Qozgulañçi: İsyancı, ayaklanan, asi.

Qozuq: Kazık.

Quçağlaş-: Kucaklaşmak.

Quçağli-: Kucaklamak.

Quçaq: Kucak.

Quçqaç: Serçe.

Qul: Kul, köle.

Qulaq: 1.Kulak. 2.Yaprak, taçyaprağı.

Qulaq sal-: Dinlemek, kulak salmak.

Qulluq: 1.Kulluk, kölelik.2.(ünlem) Teşekkürler.

Qulun: Yeğen, yaşına dolmamış kısrak yavrusu.

Qulup (Ar.): Kilit.

Qum: Kum.

Qumluq: Kumlu.

Qumul Xan: Yer adı.

Qumul: Yer adı.

Qunduz: (zool) Su samuru.

Qur: 1.Satır. 2.Takım.

Qural: Silah.

Qurban (Ar.): Kurban.

Qurğuy: Aladoğan, serçegillerden bir kuş.

Qur-: Kurmak, tesis etmek.

Qurul-: Kurulmak, tesis edilmek.

Quruluş: Kuruluş, inşaat.

Quru-: Kurumak.

Quş: Kuş.

Qutqaz-: Kurtarmak.

Qutul-: Kurtulmak.

Quvvet (Ar.): Kuvvet, güç.

Quydur- (quy-'tan): Döktürmek, akıttırmak, boşalttırmak.

L

Laçin: Doğan, şahin.

Lagér (Rus.): Kamp.

Lañtu (Ç.): Demir tokmak.

Laşman: Rençber, işçi.

Laşmançi: İşçi, rençber.

Laşmanliq: İşçilik, rençberlik.

Lata: Paçavra; kadınların pılı pırtısı.

Lavcañ: Kişi adı.

Lay (Far.): Çamur, balçık.

Laylañ: Bataklık.

Lazim: 1.(Ar.) Lazım, gerekli.
2.Kadın pantolonu.

Lékin (Ar.): Lakin, fakat, ancak, ama.

Lenteyzi: Meşakkatli.

Leqem (Ar.): Lakap (lakab).

Leşker (Far.): (tarihi) Asker, savaşçı.

Lexme: Tünel, lağım.

Lexte: 1.Parça, lokma. 2.Kan kusmak.
3. Pıhtılaşmış kan.

Leylival-: Su yüzüne vurmak.

Liñsi (Ç.): Maden teknisyeni, kişi unvanı.

Lixoñçañ: Kişi adı.

Lokçun: Yer adı.

Losişi: Kişi adı.

M

Ma Darin: Yönetici unvanı.

Ma Dotey: Vali, yönetici unvanı.

Ma şuvu: Yönetici unvanı.

Ma: 1.Yönetici unvanı. 2.Dahi anlamında edat.

Maarip (Ar.): Eğitim.

Mabayveççi: Kişi adı.

Madaxu: Yönetici unvanı.

Mahiyet (Ar.): Mahiyet, asıl.

Makan (Ar.): Mekân, barınak, meskün yer, durulan yer. **Makan et-:** Mekân edinmek; mekân yapmak.

Mal (Ar.): 1.Mal, hayvan (lar).
2.Servet. 3.Mal.

Malay: Hizmetkâr, uşak.

Maliye (Ar.): Maliye.

Malxay: Ayakkabı.

Mañ: Yürü! Git!

Maña: Bana.

Mana: İşte, anlam, mana.

Mancu: Mançu, Millet adı.

Mañda-: Övmek.

Mañguz-: Yürütmek, ilerletmek, harekete geçirmek.

Mañ-: 1.Yürümek, gitmek. 2.Hareket etmek, ilerlemek.

Maqul (Ar.): Olumlu, iyi, geçerli, anlaşmak, rıza göstermek.

Marcan: Mercan.

Mari-: Gizlice bakmak. **Marap jür-:** Gizlice gözetlemek; gizlice takip etmek.

Maşuvu: Yönetici unvanı.

Matem (Ar.): Matem, yas. **Metem tut-:** yas tutmak.

Matitey: Kişi adı.

Maxtiğçilik: Övülmeye değer.

Maxti-: Övmek, takdir etmek.

Mayda (Far.): 1.Göğüs. 2. Mide. 3.Ufak, küçük.

Mayimxan: Kişi adı.

Maysa: Yeşillik, çayır, çimenlik.

Maz: Dalga geçmek.

Maz: Pamuk.

Mazar (Far.): Mezar.

Mecbur (Ar.): Mecbur, zorunlu.

Mecburiy (Ar.): Mecburi, zorunlu.

Mecburleş (Ar. Uyg.): Zorlama.

Mecburli- (Ar. Uyg.): Zorlamak.

Méçit (Ar.): Mescit, küçük cami.

Meddah: Meddah.

Medhilen- (Ar. Uyg.): Medh edilmek.

Medhili- (Ar. Uyg.): Medh etmek, övmek.

Medikar: Çok düşük ücretle çalıştırılan işçi.

Mediniyet (Ar.): Medeniyet.

Meğlup (Ar.): Mağlup, yenilmiş.

Mehel (Ar.): 1.Zaman, an. 2.Yer, durak. 3.Kez, kere, defa.

Mehelle (Ar.): Mahalle.

Mehkem (Ar.): Sağlam, dayanıklı.

Mehkime (Ar.): Mahkeme.

Méhman (Far.): Konuk, misafir.

Méhr (Far.): 1.Sevgi. 2.Dostluk. 3.Merhamet, acıma.

Méhri (Ar.): 1.Sevgi. 2.Dostluk. 3.Merhamet, acıma.

Méhrivan (F.): Sevecen.

Mekel-: Buraya gel.

Mektep (Ar.): Mektep, okul.

Meli: Mahalle.

Melum (Ar.): Malum, belli. **Melum qil-** Belirtmek, açıklamak, ihbar etmek.

Memet Éli: Kişi adı.

Memet Molla: Kişi adı.

Memet: Kişi adı.

Memmet: Kişi adı.

Memur: 1.(Ar.)Mamur, bayındır. 2.(Ar.)Memur, müdür, idareci.

Memuriy (Ar.): İdari.

Men: Ben.

Mençiñ: Mançu hanedanı.

Mendek: Ben gibi.

Meñgü: Ebedi, sonsuz.

Menmenlik: Bencillik, egoistlik.

Mensep (Ar.): Mansıp, rütbe, makam, mevki.

Mensepdar (Ar. Far.): Makam sahibi, mevki sahibi.

Mensiv: Makam, nasibe düşen.

Menzire (Ar.): Manzara, görüntü.

Mepe (Ar.): Kapalı at arabası.

Meqsed: Maksat.

Mercan (Ar.): 1.Mercan. 2.Boncuk.

Merdane (Far.): Merdane, mertçe, yiğitçe.

Meremnisa: Kişi adı.

Merhemet: Acıma duygusu, merhamet; buyurun.

Merhimet (Ar.): Merhamet, acıma.

Merhum (Ar.): Merhum, Tanrı rahmetine erişen.

Meripet: Eğitim, öğretim.

Merkez (Ar.): Merkez.

Mersiye (Ar.): Mersiye.

Mert (Far.): Mert.

Mertlerçe: Mertlik ile, merdane.

Mertlik (Far. Uyg.): Mertlik.

Mesçit: Mescit.

Mesile (Ar.): Mesele, sorun.

Meşhet: Yer adı.

Meşrep (Ar.): 1.Ziyafet, keyif meclisi, şölen. 2.Huy, seciye, karakter.

Meşuq (Ar.): Sevgili, maşuk.

Metbie (Ar.): Basım evi, matbaa.

Metbuat (Ar.): Matbaa.

Mexpid Şaň: Kişi adı.

Mexpir Qazi: Kişi adı.

Mexset (Ar.): Amaç, maksat.

Meyli (Ar. Uyg.): Olsun, olur, peki, kabul, hoş.

Mezgil (Ar.): 1.Duraklama, durak.
2.Zaman, an.

Mezkür (Ar.): Adı geçen, bahsedilen, bilinen.

Mezlum (Ar.): 1.Ezilen, zulüm edilen. 2.Kadın.

Mezmun (Ar.): Konu, anlam, mana.

Midir: Kıpırdamak, hareket etmek.

Midiri-: Kımıldamak, hareketlenmek.

Mihir: Sevgi, dostluk.

Mihmandarçiliq: Konukluk.

Mihrivan: Sevgili, sevgi dolu.

Miladi (Ar.): Miladi.

Mili-: 1.Bulamak, batırmak.
2.Kirlemek.

Millet (Ar.): Ulus, millet.

Milli (Ar.): Ulusal, milli.

Millitarist (Rus.): Militarist.

Millitaristliq: Askeri.

Miltiq: Tüfek.

Milyon (Rus.): Milyon.

Miñ: Bin.

Min-: Binmek.

Misal (Ar.): Mesela, örnek.

Misil (Ar.): Misil, benzeyiş, aynılık.

Misir: Mısır.

Miskin (Ar.): Miskin.

Misra (Ar.): Mısra.

Missionir: Misyoner.

Mive-çive (Far. Uyg.): Meyve, yemiş.

Mizan (Ar.): (Astranom) Terazi.

Molla (Far.): 1.Molla. 2.Bilgin, hoca, okumuşlu.

Molla Zeydin: Kişi adı.

Moltoxtiyüzi: Yer adı.

Mom (Far.): Mum.

Moma: Anneanne, yaşlı kadın.

Momçi: Mumcu.

Morfologiyе (Rus.): Morfoloji.

Moytuñzi: Yer adı.

Moza: Kalpak, deri ya da yün başlık.

Mölçer: 1.Teyelleme, tasarı. 2. Nişan alma.

Möri-: Melemek.

Möşük: Kedi.

Mu: 1.da, de, bile bağlama edatlarını karşılar. 2. (Ç.)Tarla ölçü birimi.

Muamile (Ar.): Muamele, ilişki, temas, davranış.

Muellimlik: Öğretmenlik.

Muhapizet (Ar.): Muhafaza, koruma, himaye, esirgeme. **Muhapizet qil-:** Korumak.

Muhebbet (Ar.): Muhabbet, sevgi, sevme.

Muhlet (Ar.): Süre.

Muñ: Keder, hüzn, elem, üzüntü.

Munapiq (Ar.): Münafık.

Munçe: Kadar, şu kadar.

Munda: 1.Burada. 2.Bir bitki adı.

Mundaq: Böyle.

Muñdaş-: Sırlaşmak, dertleşmek.

Mundin: Bundan.

Muñgul: Moğol.

Muñluq: Hüzünlü, duygulu, kederli.

Muqam (Ar.): Motif, hava, melodi.

Muqerrer (Ar.): Mukerrer, şüphesiz, kesin.

Muraciet (Ar.): Muracaat. **Muraciet qil-:** Müracaat etmek.

Musapir (Ar.): 1.Yabancı; başka yerden gelen. 2.Seyyah, gezmen, turist, yolcu.

Musavay: Kişi adı.

Musibet: Musibet.

Muş (Far.): Yumruk.

Muşli- (Far. Uyg.): Yumruklamak.

Muşu (mana şu'dan): İşte bu.

Muşundaq: İşte şöyle.

Mutiver: Muhterem, itibarlı, saygılı, hatırı sayılır.

Müderris (Ar.): Müderris, profesör.

Müderrislik (Ar. Uyg.): Müderrislik, profesörlük.

Mühim: Önemli, mühim.

Mük-: Saklanmak.

Mümkin (Ar.): Mümkün.

Münasivet: İlişki, münasebet.

Müptahil: Anahtar.

Müstebit (Ar.): Müstebit, baskıcı, zorba.

Müstebitlik: Zorbalık, müstebit olmak.

Müstehkem (Ar.): İstikrarlı, sabit, dayanıklı, sıkı.

Müstemlikiçi (Ar. Uyg.): Müstemlekeci, sömürgeci.

Müşeqqet (Ar.): Meşakkat, zorluk, zahmet.

Müteessip: Tutucu, mutaasıp.

N

Na ustañ: Usta olmayan.

Na: Farsçadan girmiş ön ek.

Nadan (Far.): Cahil, bilgisiz.

Nadanliq (Far. Uyg.): Cahillik, bilgisizlik.

Nağra (Ar.): Davul.

Nahayiti: Pek, aşırı.

Naheq (Far. Ar.): Haksız. **Nahek cezalan-:** Haksız cezalanmak.

Nahiye (Ar.): Nahiye, kasaba.

Nam (Far.): Nam, ad, isim. **Nam çiqar-:** Ünlü olmak.

Namayiş (Far.): Gösteri, nümayiş.

Namayiş qil-: Gösteri yapmak.

Namaz (Far.): (dini) Namaz.

Namliq (Far. Uyg.): Namlı, adlı.

Nan (Far.): Ekmek.

Narazi (Far. Ar.): Hoşnutsuz, memnun olmayan.

Naraziliq (Far. Ar. Uyg.): Hoşnutsuzluk, itiraz. **Naraziliq bildür-:** İtiraz etmek.

Navat (Ar.): Akide şekeri.

Naxşa: Şarkı. **Naxşa éytip:** Şarkı söylemek.

Naz (Far.): Naz. **Naz qil-:** Naz yapmak, nazlanmak.

Ne: Ne.

Neççe: Kaç?

Nede: Nerde?

Nedin: Nereden?

Néfit: Neft, petrol.

Nege: Nereye.

Neğme (Ar.): Müzik.

Neğmiçi (Ar. Uyg.): Çalgıcı, müzisyen.

Nehvi (Ar.): Söz dizimi, sentaks.

Nenciñ: Yer adı.

Nendañ: Yer adı.

Nepes (Ar.): Nefes.

Nepret (Ar.): Nefret.

Néri: Öte.

Nerse: Nesne, şey.

Neseyh: Öğüt, nasihat.

Nesihet (Ar.): Nasihat.

Nesiheti Am: Eser adı.

Neşir (Ar.): Yaygın, baskı, yayım.

Neşter (Far.): 1.İğne. 2.Yılan dili. 3.Diken, zehirli dil. 4.Keskin uç, ağız.

Netice (Ar.): Netice, sonuç.

Nétice (Ar.): Netice, sonuç.

Ney (Far.): Ney.

Neyze (Far.): Mızrak.

Nezer (Ar.): Nazar, bakış. **Nezer sal-:** Bakmak.

Neziriy (Ar.): Nazari, kuram.

Neziriyivi: Varsayımsal, teorik.

Niko(u)lay: Kişi adı.

Nime: 1.Ne. 2.Eşya, nesne.

Nimet: Nimet.

Nimka: Amele, yevmiyeci.

Nisbeten (Ar.): Nispeten, oranla.

Niyet (Ar.): Niyet.

Noçi: Kişi adı.

Nomus (Ar.): Namus.

Nomuşan (Ar. Uyg.): Namuslu, utangaç, utangan.

Noqta: Yular, dizgin.

Nozugum: 19.yy.da Çin istilasına karşı savaş veren Kaşkarlı Uygur kahraman kadını ve adını bu kahramandan alan destan adı.

Nozuğum: Kişi adı.

Nozuk: Kişi adı.

Nozuq: Kişi adı.

Nur (Ar.): Nur, ışık.

Nurğun: Çok.

Nurğunliğan: Çok çok; çok sayıda.

Nurğunli-: Çoğaltmak.

Nuri Sağliq: Kişi adı.

Nusqa: Nüşa, kopya.

Nusxe (Ar.): Nusha. **Esli nusxe:** Asıl nusha.

O

Obdan (Far.): İyi.

Oçaq: Ocak.

Oçaqliq: Ocaklı.

Oçuq: Açık.

Oğa: Zehir, ağı.

Oğul: Oğul.

Oğurli-: Çalmak.

Ol: O.

Oltur-: Oturmak.

On altinci: On altıncı.

On beş: On beş.

On ikki: On iki.

On töt: On dört.

Oñ: 1.Gerçek, hakikat. 2.Sağ.

On: Sayı adı, on.

Opiratur: Teknik aleti işleten.

Oq: 1.Ok, kurşun, mermi. 2.Dingil, eksen, mihver.

Oqubet (Ar.): İstirap, azap, eziyet, sıkıntı.

Oqubetlik (Ar. Uyg.): Azaplı, sıkıntılı.

Oqu-: Okumak, tahsil görmek.

Oqutuş: 1.Okutma. 2.Okula gönderme.

Ora-: Biçmek.

Orda: Yer adı, ordu.

Orda: Yuva; ocak; Orta Çağlardaki Türk yerleşim merkezleri.

Ornida: Yerinde.

Orni-: Yerleşmek.

Orun: Yer.

Orunivil-: Bürünmek.

Orunlaş-: Yerleşmek.

Oruq: Arık, zayıf, yağsız.

Orus: Rus.

Ot: 1.Ateş. 2.Ot, bitki, yeşillik.

Ottura: Orta.

Otyaşçi: Sebzeci.

Oxşaş: Aynı, benzer, fark etmez, farksız.

Oxşi-: Benzemek.

Oy: 1.Düşünce, fikir, hayal. 2.Çukur, girinti, ova.

Oyğan-: Uyanmak.

Oygunuş: 1.Uyanma. 2.Uyanma Devri, Rönesans.

Oyli-: Düşünmek.

Oyluk 1: Düşünceli, akıllı.

Oyluk 2: Ova, çukur, düzgün olmayan yer.

Oyman Bulaq: Yer adı.

Oy-: 1.Oymak. 2.Yüksük.

Oynat- (oyni-'tan): Oynatmak.

Oyni-: Oynamak.

Ö

Öç: Öç.

Öç-: 1.Sönmek. 2.Silinmek.

Öçmen: Öç alan, kinci, kindar.

Öçmenliq: Öç güdücülük, kincilik, kindarlık.

Öçür- 1 (Öç-'ten): Söndürmek.

Öçür- 2 (Öç-'ten): Silmek.

Ödek: Ördek.

Ögze: Çatı.

Ölke: Vatan, bölge, eyalet.

Öl-: Ölmek.

Öltürgüz-: Öldürtmek.

Öltürivet-: Öldürüvermek.

Öltür- (öl-'ten): Öldürmek.

Ölük(g): Ölü, ceset.

Ölüm: Ölüm.

Ölümname: Ölüm fermanı.

Ömür (Ar.): Ömür.

Öri-: Devirmek.

Ör-: : 1. Örmek. 2. Çevirmek, yıkmak, devirmek.

Örül-: Çevrilmek, yıkılmak, devrilmek.

Ösek: Yer adı.

Ösekçi: Ösek' e gitmek isteyen.

Ös-: Büyümek.

Ösmür: Yeni yetme, ergen, delikanlı.

Östeñ: Kanal, dere.

Östür- (ös-'ten): Büyütmek, yetiştirmek.

Ötken: Geçmiş.

Ötkür: Keskin.

Ötküz-: Geçirmek.

Öt-: Geçmek.

Ötük: 1.Çizme. 2.Ütü.

Ötüş: Geçiş, geçme.

Öy: Ev.

Öz: Öz, kendi.

Özeñ: Kendin.

Özger-: Değişmek.

Özgertil-: Değiştirilmek.

Özgert-: Değiştirmek.

P

Paaliyet (Ar.): Faaliyet.

Padişa (Far.): Padişah.

Paka: Cüce.

Paka: Kısa, alçak, basık.

Pakit: Vakit.

Palan (Ar.): Falan, falanca.

Palan- (Ç. Uyg.): Sürgüne gönderilmek.

Pali- (Ç. Uyg.): Sürgüne göndermek.

Paltu: Balta.

Palvan (Far.): Pehlivan, savaşçı, bahadır.

Pana 1 (Far.): Sığınak, barınak.

Pana 2 (Far.): 1.Sürme. 2.Çivi, takoz.

Para (Far.): 1.Rüşvet. 2. Parça.

Parağet (Ar.): Dinlenme, istirahat.

Pare (Far.): 1.Rüşvet. 2.Parça.

Parixor (Far.): Rüşvetçi, yiyici.

Parixorluq (Far. Uyg.): Rüşvetçilik, yiyicilik.

Parlaq: Parlak.

Partli-: Patlamak.

Paş 1 (Far.): Açık, besbelli, aşikâr.

Paş qil-: Aşikâr etmek.

Paş 2: Oyunu ilk başlayan; oyunun öncülüğü.

Paşsa-: Kızıp kükremek.

Patla-: Banmak, bandırmak.

Pat-: Batmak, sışmak.

Paxta (Far.): Pamuk.

Paxtek: (zool) Kumru.

Pay 1 (Far.): 1.Bacak. 2.Kiriş, sinir.

Pay 2 (Rus.): Pay, hisse.

Pay 3: 1.Tane, adet. 2.Defa, kere.

Payda (Ar.): Fayda, kar.

Paydilan- (Ar. Uyg.): Faydalanmak.

Paydisiz (Ar. Uyg.): Faydasız.

Payitext: Başkent.

Payli-: Gözetlemek, izlemek, takip etmek.

Paynekbaş: Kötü, fesat, kel.

Pelek 1 (Ar.): 1.Gök, gökyüzü. 2.Kader, alın yazısı.

Pelek 2: 1. Örme, örölme, zembil, sepet. 2. Başarı, saadet, mutluluk, talih.

Pen: 1. (Ar.)Fen. 2. (Ç.)Tahta.

Peqet (Ar.): Ancak, yalnız.

Pereñ: 1.(tarihi) Avrupalı. 2.Al.

Pereñ yağliq: Al mendil; al başörtüsü.

Perman (Far.): Ferman, buyruk.

Perq (Ar.): Fark.

Pervane (Far.): Pervane, kelebek.

Peryat(d) (Far.): Feryat.

Perzent(d) (Far.): Çocuk, oğul.

Pes 1 (Far.): 1.Alçak, basık, düşük. 2.Alçak, namussuz, rezil.

Pes 2 (Far.): An, lahza.

Pés: Etek.

Peşva (Far.): Darbe, püskürtme.

Pétin- (pat-'tan): Cüret etmek.

Peyda (Far.): Zuhur, ortaya çıkma, peyda olma.

Peşşenbe (Far.): Perşembe.

Piçaq: Bıçak.

Piç-: 1.Biçmek. 2.Enemek, hadım etmek.

Pida (Ar.): Feda. **Pida qil-:** Feda etmek.

Piğan (Far.): Feryat, çığlık.

Pikir (Ar.): Fikir

Pilanli-: Planlamak.

Piliçi: Yer adı.

Pilta(e)(Rus.): Fitol.

Pioné(e)r (Rus.): İzci.

Piraq (Ar.): Ayrılık.

Pisent (Far.): Razı, kabul, tasa, kaygı, dikkat, otorite, değer.

Pistan (Rus.): Kapsül, barut.

Piş-: 1.Olgunlaşmak, ermek, kemale ermek. 2.Pişmek, yanmak.

Pişsiq 1: Olgun, ergin, yetişkin.

Pişsiq 2: 1.Sağlam, dayanıklı. 2.(mecazi) Tecrübeli, görgülü, titiz. 3.Cimri, hasis. 4.Becerikli, akıllı. 5.(mecazi) İyi kaliteli, iyi cinsten. 6.Yanmış, yanık.

Pit: Bit, böcek.

Pitirburg: Yer adı.

Piyade (Far.): Piyade, yaya, yayan.

Po 1 (Ç.): 1.Top. 2.(mecazi) Aldatma, hile, oyun, yalan.

Po 2: (ağız) Boş, oyuk.

Po 3: Caka, yalan.

Poçta (Rus.): Posta.

Poltisiye: Polis.

Pomidur: Domates.

Pomeşsik (Rus.): Toprak ağası.

Popuk (g): Örgülü saç.

Popuş: Terlik.

Popuza (Ç.): Tehdit, gözdağı.

Poqa: Kuşak.

Poşqun: Yer adı.

Poyi(é)z (Rus.): Tren, katar.

Puçuq: Parça, buçuk.

Pul (Far.): Para.

Purset (Ar.): Fırsat.

Put: 1.Bacak, ayak. 2.(R.)Eski Rus ağırlık birimi; 16,3 kilo ağırlığında.

Putlaş-: Ayağı sürçmek; ayağı takılmak.

Puxra (Ar.): 1.Tebaa, uyruk, vatandaş, yurttaş. 2. Sakin, oturan.

Pükli-: Kıvırmak, katlamak, bükmek.

Püklün-: Bükülmek.

Pük-: Bükmek, katlamak, kıvırmak.

Püşür-: Pişirmek.

Pütkül: Bütün, tüm, hepsi.

Püt- 1: Bitmek.

Püt- 2: (tarihi) Yazmak.

Püt- 3: 1.İyi olmak, kapanmak, et bağlamak. 2.Tıkanmak

Pütün: Bütün, tüm, tümü.

R

Rahet (Ar.): 1.Zevk, lezzet, haz. 2.Rahat, huzur.

Ras (Far.): Gerçek, hakiki, doğru, inanılır.

Rava (Far.): Caiz, makbul, meşru.

Ravac (Ar.): Gelişme, ilerleme, inkişaf. **Révac tap-:** Gelişmek, ilerlemek.

Ravaclandur- (F. Uyg.) (Révaclan-’tan): Geliştirmek, ilerletmek.

Ravaclanduruş: Geliştirme, ilerletme.

Ravacliniş: Değerli, üstün hale gelmek.

Ravan (Far.): Yürürlükte olmak, geçmek. **Ravan bol-:** yürürlükte olmak.

Ravap: Bir tür çalgı aleti.

Rayon (Rus.): Bölge.

Razi (Ar.): Razi.

Raziliq (Ar. Uyg.): Rıza, mutabakat.

Recim: Racim, taşlanmaya layık, şeytan.

Rehberlik (Far. Uyg.): Rehberlik.

Rehimsiz (Ar. Uyg.): Merhametsiz, şefkatsiz, acımasız.

Rehmet (Ar.): Teşekkür.

Rehmetlik (Ar. Uyg.): Rahmetli.

Rembel: Falcı.

Remçi (Ar. Uyg.): Falcı.

Remçilik: Falcılık.

Remetlik (Ar. Uyg.): Rahmetli, merhum.

Ret: 1. (Ar.)Red, geri çevirmek. 2.Düzen, sıra. **Ret qil-:** Reddetmek.

Retlik: Düzenli.

Rexmet (Ar.): Teşekkür.

Rizvangül: Kişi adı.

Rodipay (Far.): Beceriksiz, iktidarsız, dermansız.

Roh (Ar.): Ruh, moral.

Rol (Rus.): Rol.

Ruble(i): Rus para birimi.

Rusiye: Rusya.

Ruşen: Açık, seçik.

Ruşengül: Kişi adı.

Ruxset (Ar.): Ruhsat, izin.

Rüstem: Kişi adı.

S

Sa: Aladoğan.

Saç: 1. Saç. 2. Kara tavuk.

Saç-: Saçmak, serpmek.

Saçqan: Sıçan, fare.

Sadir Palvan: Kişi adı.

Sadir: Kişi adı.

Sağliq: 1.Sağlık. 2.Yavrusu olan dişi koyun; kuzulu koyun; dişi koyun.

Sağra: Sağrı.

Sahe (Ar.): Saha, yöre.

Salam (Ar.): Selam.

Salasun 1: Korkuluk, parmaklık, tırabzan, barbata.

Salasun 2. (Ç.): Hapishane.

Solasunğa solap qoy-: Hapishaneye hapsetmek.

Saldur- (sal-'tan 1): Saldırmak, atılmak, sıçramak.

Sal-: 1.Koymak, yerleştirmek, çıkarmak. 2.Ağırlık, tartı.

Saman: Saman.

Samaverxana: Çay evi.

Sanaet (Ar.): Sanayi, endüstri. **Sanaet malliri:** Sanayi malları.

Sanal-: Sayılmak.

Sancil-: Saplanmak, batırılmak.

Sanci-: Sokmak, batırmak, iğnelemek, incitmek, dokunmak.

Sandiñ: Üçüncü, üçüncü derece.

Sanduq (Ar.): Sandık.

Sani-: Saymak.

Saqal: Sakal.

Saqlan-: Korunmak.

Saqlaş: Koruma.

Saqli-: Korumak.

Saqliq: Sağlık.

Saray (Far.): Saray.

Sari Caz: Yer adı.

Sarixan: Kişi adı.

Sas: Sazlık.

Sat-: Satmak.

Sattur- (sat-'tan): Sattırmak.

Savat (Ar.): Okuma yazma, basit bilgi. **Savat çiqiriş:** Okuma yazma öğrenme.

Say: Nehir yatağı, dere, çay.

Sayli-: Seçmek.

Sayrat- (sayri-'tan): Öttürmek.

Sayri-: Ötmek.

Saz 1: 1.İyi, güzel. 2.Rahat, uygun. 3.Güzel yapılı, endamı yerinde.

Saz 2 (Far.): Saz, ahenk.

Saz 3: Bataklık.

Sazçi: Saz, çalgı çalan, müzisyen.

Sebihiyan: Küçük çocuklar, sübyan.

Segez: Dokuma, kumaş.

Segezçilik: Dokumacılık.

Ségin-: Özlemek, hasret çekmek.

Seher (Ar.): Seher, sabahleyin.

Sehne (Ar.): Sahne.

Sekret- (sekri-'ten): Sıçratmak, atlatmak.

Sekri-: Sıçramak, atlamak.

Sel: 1.Sel, su baskını. 2.Biraz, azıcık; hayal meyal. 3.Önemsiz, umursamamak.

Séliq: Vergi.

Séliş: Koymak, takmak, yerleştirmek.

Semet: Kişi adı.

Semirt- (semir-'ten): Semirtmek, şişmanlatmak.

Sen: Sen.

Sen'et (Ar.): Sanat.

Séñi: Yer adı.

Sep: 1.Çeyiz, davet. 2.Dikkat. 3. (Ar.)Saf, cephe. 4. Saf, dizi, sıra.

Sépil: Kale.

Ser: Para birimi, kuruş. 35 grama eşit ağırlık birimi (ölçü birimi).

Sereñge (Far.): Kibrit.

Sériq: Sarı

Serkerde (Far.): Komutan, başbuğu.

Serle-: Tartmak.

Sermaye (Far.): Sermaye.

Serp 1. (Ar.): Sarf, harcama, masraf.

Serp 2. (Ar.): 1.Etimoloji. 2.Morfoloji.

Sersan (Far.): Şaşkın, sersem. **Sersan bol-:** şaşkın bir hale gelmek.

Séstimiliq: Sistemli.

Sétil-: Satılmak.

Sétival-: Satın almak.

Sétivéliş: Satın alış.

Sétivet-: Satmak, satıvermek.

Sevda: Sevda, âşıklık, âşık olma, tutkunluk.

Sevenlik: Unutarak, sehven.

Sevep 1 (Ar.): Sebep, neden.

Sevep 2: (ağız) Banyo.

Seyciñsen: Yer adı.

Seyse (Ç.): Vazife, yüküm, mükellefiyet.

Side: Karaağaç.

Sim: 1.(Far.)Tel. 2.Pantolon.

Siñdür-: Sindirmek, hazmetmek.

Siñil: Küçük kız kardeş.

Sinip (Ar.): Sınıf.

Siñ-: Sinmek.

Sintaksis (Rus.): Sentaks, söz dizimi.

Siqiri-: Sızlamak.

Sir 1 (Ar.): Sır.

Sir 2: 1.Zencifre, zencifre boyası.
2.Mine, saksı sıırı, çini sıırı. 3.Vernik,
laka, tırnak cilası. 4.Cilalama,
parlatma.

Sirdaş (Ar. Uyg.): Mahrem, içten,
candan, samimi, içli dışlı bir dost.

Sirlağlıq: Boyalı, cilalanmış.

Sitixéyilik: Gizli, gizlice.

Siya (Far.): Mürekkep.

Siyaset (Ar.): Siyaset.

Siyasi (Ar.): Siyasi, siyasal.

Siyit Axun: Kişi adı.

Siyit Gañguñ: Kişi adı.

Siyit Noçi: Kişi adı.

Siyit: Kişi adı.

Siytaxun Gañguñ: Kişi adı.

Siytaxun: Kişi adı.

Siz: Siz.

Soda (Far.): Ticaret; alış veriş; satış.

Soğ: Soğuk.

Soğa: Hediye, armağan.

Soğuq: Soğuk.

Sol: Sol.

Solağlıq: Hapsedilmiş, mahpus.

Sola-: Hapsetmek.

Solan: Hapishane.

Solan-: Hapsedilmek.

Solaq: Hapishane.

Solaş: Hapsetme.

Solaş-: Solmak.

Solcur: Kumaş çeşidi.

Solğun: 1.Solgun, solmuş, sararmış.

2.Özensiz, ihmalci.

Soli-: Hapsetmek.

Sol-: Solmak, kurumak.

Solun: Hapishane.

Soq-: Vurmak, dövmek.

Soraq: 1.Sorgu. 2.Soru.

Soriq: Soru.

Sor-: 1.Sormak, istemek. 2.Savurmak.

Sovét (Rus.): Sovyet, Sovyetler
Birliği.

Sovét İttipaqi: Sovyetler Birliği.

Soz-: Uzatmak, genişletmek, çekmek.

Sozul-: Uzamak, uzanmak.

Sölet (Ar.): Büyüklük kuruntusu.

Söletlik (Ar. Uyg.): Görkemli,
debdebeli, muhteşem bir surette.

Sörel-: Sürüklenmek.

Söri-: Sürüklemek.

Söz: Söz, kelime.

Sözle-: Konuşmak, söylemek.

Sözli-: Söylemek.

Sözmen: Hatip, güzel konuşan.

Su: Su

Suapit: Sel felaketi.

Sul-: Sürülmek, sürgün edilmek.

Sultanliq: Sultanlık.

Sumbatliq (Ar. Uyg.): Zarafetli, cazibeli.

Sundur- (sun-'tan): Kırmaq, parçalamak.

Sun-: 1.Kırılmak, parçalanmak.
2.Uzatmaq.

Suntağ: Yer adı.

Sunuq: Kırık.

Suticen: Yer adı.

Suyiqest (Ar.): Suikast.

Sülale: Sülale, hanedan.

Sülün: Millet adı.

Süpet (Ar.): Vasıf, kalite.

Süret: 1. (Ar.)Suret, resim, tablo, manzara. 2. (Ar.)(Matematik) Pay.

Süretlen- (Ar. Uyg.): Belirlenmek, açıklanmak.

Süretleş (Ar. Uyg.): Belirleme, teressüm etme, açığa çıkarma.

Sürüş: Sürüş, sürmek.

Süydüñ: Yer adı.

Süy-: 1.Sevmek. 2.Öpmek.

Süyünçe: Müjde.

Süyün-: Sevinmek.

Süyüş 1: 1.Sevme. 2.Öpme.

Süyüş 2: Soğuma, soğuş.

Süz-: 1.Süzmek. 2.Taramak.

Süzük: Duru, şeffaf, temiz.

Ş

Şacu: Kişi adı.

Şair (Ar.): Şair.

Şakir: Kişi adı.

Şakircan: Kişi adı.

Şalañ: Seyrek, koyu olmayan.

Şalvur: Şalvar, geniş pantolon.

Şam: 1. (Ar.)Mum. 2. (Far.)Akşam.

Şamal (Ar.): Rüzgâr, yel.

Şañ: Şan.

Şañcu: Kişi adı.

Şanlıq (Ar. Uyg.): Şanlı.

Şaňyu Çolaq: Kişi adı.

Şaňyu: 1. Kişi adı. 2.Çavuş, usta.

Şarait: Şart, koşul, ortam.

Şarap (Ar.): Şarap.

Şarsiman: Küresel, yuvarlak biçiminde.

Şativaçiliq: Kumaş dokumacılığı.

Şavanxan: Kişi adı.

Şayi (Far.): İpek kumaş.

Şe (Far.): Şehir, kent.

Şeher (Far.): Şehir, kent.

Şéhit(d) (Ar.): Şahit, şehit.

Şéir (Ar.): Şiir.

Şeme: Ar, utanma duygusu.

Şen (Ar.): Şan, şeref.

Şendoñ: Yer adı.

Şeñgen: 1.Kaymakam. 2.Hâkim. 3. Kişi adı.

Şengen (Ç.): Kişi adı.

Şeñsiñ: İdareci.

Şepqetlik (Ar. Uyg.): Şefkatli, acıyan.

Şerbet (Ar.): Şerbet.

Şertname: Antlaşma, anlaşma.

Şervet (Ar.): Şerbet.

Şervetlik (Ar. Uyg.): Tatlı, şekerli.

Şéxi: Dal.

Şéxida: Dalında.

Şeytan (Ar.): Şeytan.

Şi Yamul: 1.Yer adı. 2.Batı Hükümet konağı.

Şi: 1.Kişi adı. 2.Sıvı ölçü birimi.

Şiddetlik (Ar. Uyg.): Şiddetli.

Şihit: Şehit.

Şikayet (Ar.): Şikayet. **Şikayet qil-:** Şikayet etmek.

Şimal (Ar.): Kuzey.

Şimaliy: Kuzeye ait.

Şimiti: Kişi adı.

Şiñ: Kişi adı.

Şincañ: Doğu Türkistan, yer adı.

Şiñduben: Kişi adı.

Şiñşisey: Kişi adı.

Şinxey: Yer adı.

Şirin (Far.): Şirin, tatlı.

Şirket (Ar.): Şirket.

Şisen Mazi: Kişi adı.

Şivit: Cizvit.

Şoruq: Yer adı.

Şöbe (Ar.): Şube.

Şu: Şu.

Şuğullan- (Ar. Uyg.): Meşgul olmak.

Şukunila: İşte o zaman.

Şul: Şu.

Şum: İç karartıcı, meşum, uğursuz.

Şuña: Onun içindir ki; ondan dolaydır ki.

Şunda: Şurada.

Şundaq: Şöyle.

Şundaqla: Şu halde, sadece, şöyle, şunun gibi, aynı.

Şundin: Şundan.

Şuniñdin: Şundan.

T

Ta: 1.(Far.) Uzaklık bildiren edat.
2.Bulunma eki.

Tacavüzçiliq: Tecavüzkârlık.

Tacixan: Kişi adı.

Tağ 1: Dağ. **Tağ bəşi:** Dağ tepesi.

Tağ 2: 1.Tek, yalnız, çift olmayan.
2.Tam.

Tağa: Dayı.

Tağaq: 1.Tarak. 2.Sırt yüzgeci.
3.Kürek kemiği.

Tağlıq: Dağlı, dağlık.

Tak: Sorkun dalı, bağ çubuğu.

Tak: Yansıma ses.

Tal: 1.Söğüt ağacı. 2.Tane, adet.
3.(anatomi) Dalak. 4.Tam.

Tala: 1.İstep, bozkır. 2.Evin dışı, sokak.

Talañ tarac (Uyg. Far.): Yağma, çapul, talan.

Talan: Yağma, çapul, talan.

Talañ: Yağma, çapul, talan.

Talañçiliq: Yağmacılık.

Talantliq (Rus. Uyg.): Yetenekli.

Talaş- 1: 1.Münakaşa etmek, tartışmak. 2. Dalaşmak, boğuşmak.

Talaş- 2: Dalaşmak, soymak, yağma etmek, talan, çapul.

Talçi: Fidan, fidan gibi.

Talğir: Yer adı.

Talip (Ar.): Öğrenci.

Talişiş: 1.Münakaşa etmek, tartışmak.
2.Dalaşmak, boğuşmak. 3.Dalaşmak, soymak, yağma etmek, talan, çapul.

Talqan: 1.Kavrulmuş un.
2.Darmadağın olma.

Tam: 1.Duvar, dam. 2.Tat. 3.(Ar.) Tam.

Tama (Ar.): Tamah. **Tama qil-:** Tamah etmek.

Tamaku: Tütün, sarma sigara.

Tamaşşe: Gösteri.

Tambal: (ağız) İç donu, don.

Tañ 1: Hayret, şaşıntı.

Tañ 2: Tan, sabah, şafak vakti. **Tan atqanda:** Tan yeri ağardığında; şafak söktüğünde.

Tap 1 (Far.): Sağlık, sıhhat.

Tap 2: Zaman, an.

Tap 3: 1.İz, sapan izi. 2.(mecazi) Buruşuk.

Tap 4: Yük.

Tap 5: İşsiz, başıboş.

Tap-: Bulmak.

Tapşur-: Teslim etmek, vermek, emanet etmek, sunmak, havale etmek.

Taqal-: Çatıştırmak, karşı karşıya getirmek, yakınlaştırmak, takılmak.

Taqaq: Reze, tırkaz, sürgü, kelepçe.

Taqet (Ar.): Takat.

Taqi-: 1.İtmek. 2.Yaklaştırmak. 3.Dayak koymak, altından tutmak. 4.Takmak, iliştiirmek.

Taqival-: Kilitlemek.

Tar: 1.Tel, giriş. 2.Dar.

Tarac (Far.): Yağma, çapul, talan.

Taral-: 1.Dağılmak. 2.Taralmak. 3.Daralmak.

Tarbağatay: Yer adı.

Tarihiy: Tarihi.

Tariliş: 1.Dağılma. 2.Taralma.

Tarim deryasi: Yer adı.

Tarim: Yer adı.

Tarix (Ar.): Tarih.

Tarixiy: Tarihi.

Tarqal-: Dağılmak.

Tarqat-: Dağıtmak, yaymak, gidermek.

Tarqi-: Dağılmak.

Tarqitiş: Dağıtma, yayma, giderme.

Tartiş: 1.Çekme. 2.İçme.

Tart-: 1.Çekmek. 2.Yardımcı fiil, dert çekmek. 3.Yardımcı fiil, -den itibaren. 4.Sigara, esrar vb.içmek.

Tartqusiz: Dayanılmaz.

Tartquz- (tart-'tan 1): Çektirmek.

Taş Axunum: Kişi adı.

Taş: Taş.

Taşlan-: Atılmış.

Taşli- 1: Atmak, fırlatmak, bırakmak.

Taşli- 2: 1.Üstlük yapmak. 2.Ciltlemek, kap geçirmek.

Taşliq 1: Taşlı, taşlık, çakıllı, çakıllık.

Taşliq 2: Palto gibi dış elbiselerin kumaşı.

Taşliq 3: Taşlık (kuş midesi).

Taşlivet-: Atmak, bırakmak.

Taşqiri: Dışarı.

Tatliq: Tatlı.

Tava: 1.Tava. 2.İpek Çin kumaşı.

Taxtay (Far.): Tahta.

Tay: 1.Tay. 2.Balya.

Tayan-: Dayanmak, yaslanmak.

Tayaq: Dayak.

Tayin (Ar.): Bilinen, malum, belli.

Taz: 1. Kel. 2. Uyuz.

Tazim (Ar.): 1.Başını eğerek selamlamak. 2.Saygı, ihtiram.

Tebiiy (Ar.): Tabii, doğal.

Tecavuzçilik (Ar. Uyg.): Tecavüzkârlık.

Tecvit: Kıraat.

Téç: Sakin, barışçı, barışçıl, esen.

Tedbirlik (Ar. Uyg.): Tedbirli.

Teg: Taban, aşağı, alt.

Tégi: Temel, alt.

Tégide: Temelinde, altında.

Tégidin: Temelinden, altından.

Teg-: Değmek, dokunmak.

Tehdit (Ar.): Tehdit.

Tehlil (Ar.): Tahlil, inceleme. **Tehlil qil-:** İncelemek.

Tékes deryasi: Yer adı.

Tékes: Nehir adı.

Tekşür-: İncelemek.

Tekşürmekçi: Kontrol edici.

Tekti: Temel, esas, çekirdek, aslı.

Tektiñ: Soyun, aslın.

Tekyi: Yastık.

Telep (Ar.): Talep, istek.

Telim (Ar.): Talim, eğitim.

Telim-terbiye (Ar.): Eğitim ve terbiye.

Téliq-: Yorulmak, sesi kısılmak, nefesi kısılmak.

Telki: Tilki.

Telpünüş: 1.Ellerini sallama. 2.Çırpınma.

Tém: Duvar.

Tembur (Far.): Tambur.

Teminli- (Ar. Uyg.): Temin etmek.

Ten: 1.(Far.)Beden, gövde, vücut. 2.Hisse, pay, kısım.

Teñ: Eşit, aynı, denk. **Teñ bol-:** Eşit olmak.

Ténet- (téni-'ten): Şaşırtmak; yolunu şaşırtmak.

Teñge (Far.): Para birimi, lira.

Ténim: Soluk, nefes.

Téni-: Şaşırmak, sapmak, sersem hale gelmek.

Teñlik 1: Eşitlik, denklik.

Teñlik 2: 1.Sıkışık, nefes darlığı.
2.Acı, üzüntü, keder.

Tenpen: Görüş, fikir.

Tenterbiye (Far. Ar.): Beden eğitimi.

Tépil-: Bulunmak.

Tépiş-: 1.Bulmaca, bilmece.
2.Buluşmak.

Tepki: Tetik.

Teqdir (Ar.): 1.Kader. 2.Vaka, hadise, olay, hal.

Teqezza: Gerek, gereği, ihtiyaç, intizar, bekleme.

Terbiye (Ar.): Terbiye.

Térek: Kavak ağacı.

Terep (Ar.): Taraf.

Tereplime: Her yandan.

Tereqqi (Ar.): Yükselme, ilerleme, gelişme. **Tereqqi qildur-:** Geliştirmek.

Tereqqiyat (Ar.): Gelişme, inkişaf.

Téri: Deri.

Térilgu: Ekim.

Teriqe (Ar.): Yol, hat, usul, tarz, şekil.

Ter-: 1.Ekmek, ekim yapmak, ekin işi.
2.Toplamak, bir araya getirmek.

Tes: Zor, zahmetli.

Tesir (Ar.): Tesir, etki.

Tesirlen- (Ar. Uyg.): Etkilenmek, duygulanmak.

Teşebbüs: Teşebbüs. **Teşebbüs qil-:** Teşebbüs etmek.

Téşil-: Delinmek.

Téşiş 1: Taşmak, dökülmek.

Téşiş 2: Teşmek.

Teşkilat (Ar.): Teşkilat, örgüt, kuruluş.

Teş-: Delmek.

Teşviş (Ar.): Endişe, tereddüt.

Tetür: Ters, arka, yanlış, zıd, aykırı.

Tevriş-: Depreşmek.

Téxi: Daha, da, bir de, halen, şimdi.

Text (Far.): Taht.

Teypiñ-Tyengu (Ç.): 1.Çin çiftçilerinin ayaklanarak, 19.yüzyılın ikinci yarımında kurduğu devlet (eşitliği sağlayan Tanrı devleti, demektir.). 2.Yer adı.

Teyyar (Far.): Hazır.

Teyyarli- (Far. Uyg.): Hazırlamak.

Téz: Çabuk, hızlı.

Ticaret (Ar.): Ticaret.

Ticaretçi (Ar. Uyg.): Tacir, tüccar.

Tiç: Sakin, barışçıl, barışçıl, esen.

Tiğışlik: Değer, karşılık.

Tiq-: Sokmak, gizlemek.

Tik: Dik. **Tik tur-:** Dik durmak.

Tiken: Diken.

Tikist: Metin.

Tikiş: Dikmek.

Tik-: Dikmek.

Til biriktür-: Ağız birliği etmek.

Til: Dil. **Tilğa al-:** Dile getirmek.

Tilemçi: Dilenci.

Tili-: Dilemek.

Tilla: Altın para.

Tilli-: Hakaretlemek, küfür etmek, azarlamak.

Tincit-: Bastırmak.

Tinçi-: Teselli bulmak, avunmak, sevinmek, içi açılmak, sakinleşmek.

Tiñgaze: Boyunduruk.

Tin-: 1.Avunmak, teskin olmak, rahat etmek. 2.Dolmak, dolup düz olmak.

Tipik (Rus.): Tipik.

Tiqiş: Sokma, gizleme.

Tirik: Diri, canlı.

Tirnaq: Tırnak.

Tirorluq: Tetörist yöntemlerle.

Titey: 1.Kişi adı. 2.(Ç.)Başbuğ.

Tiyatir: Tiyatro.

Tiyatirxana: Tiyatro binası.

Tiyin: 1.Sincap. 2.Kuruş.

Tizil-: Sıralanmak.

Tizniğ: Pençe.

Toğan: Su bendi, bütet, bağlağı.

Toğra: Doğru, dürüst.

Toğri: Doğru, dürüst.

Toğrisida: Hakkında, üzerinde.

Toğruluq: Hakkında, üzerine, için, dair, ait.

Tola: Çok.

Tolgi-: Çevirmek, döndürmek.

Tolimu: Çokça, aşırı, yersiz, lüzumsuz.

Tol-: Dolmak.

Tolun: Dolun, dolu. **Tolun ay:** Dolun ay.

Toñ: 1.Don, buz. 2.Ham, olmamış, olgunlaşmamış. 3.Kaba.

Ton: Kıyafet, gocuk.

Toñguz: Domuz.

Tonul-: Tanılmak, bilinmek, ünlü olmak.

Tonu-: Tanımak.

Top: Top, küme, yumak.

Toplaş: Toplama.

Topli-: Toplamak.

Toqaç: Francala, çörek.

Toqilek: Kişi adı.

Toqmaq: Tokmak.

Toqquz: Dokuz.

Toqul-: 1.Dokulmak. 2.Eyerlenmek;
atın eyerlenmiş hali.

Toqu-: 1.Örmek. 2.Eyerlemek.

Torğay: Toygar, çayır kuşu.

Toruq: Doru.

Tosul-: Engellenmek.

Toşqan: Tavşan.

Toşu-: Taşımak.

Toşuq: Delik.

Tovli-: Bağırmaq, seslenmek.

Toxtat-: Durdurmak.

Toxti Niyaz: Kişi adı.

Toxti-: Durmak.

Toy: Düğün. **Toy qil-:** Düğün
yapmak.

Toy-: Doymak.

Toy-tökün: Düğün ve bayram.

Tozi-: Yıpranmaq, eskimek, harap
olmak.

Toz-: Yıpranmaq, eskimek, harap
olmak.

Töge: Deve.

Tök-: Dökmek.

Tökül-: Dökülmek.

Tömür şa: Kişi adı.

Tömür: Demir.

Töpe: 1.Tepe. 2.Doruk, zirve.

Tör: Evin köşesi; misafire ait yer.

Törel-: Vuku olmak, çıkmak,
meydana gelmek, yaratılmak, türemek.

Tört yüz: Dört yüz.

Tört: Dört.

Töşek: Döşek.

Töt: Dört.

Tötinçi: Dördüncü.

Töven: Aşağı, alçak düşük.

Tövenlik: Saygı, alçak gönüllülük.

Tudaxun: Kişi adı.

Tuğ: Tuğ, bayrak.

Tuğul-: Doğulmaq, doğmak.

Tul: Dul. **Tul xotun:** Dul kadın.

Tulum: Tulum.

Tuman: Sis, duman.

Tunci: İlk, ilk doğan çocuk.

Tupraq: Toprak, toz.

Tuqqan: Akraba.

Turaxun: Kişi adı.

Turğuz- (tur-'tan): Kaldırmak, ayakta durdurmak.

Tur-: 1.Yaşamak, durmak. 2.Yardımcı fiil, durmak. 3.Ayağa kalkmak, uyanmak.

Turmiçi: Gardiyan.

Turmuş: Hayat, ömür, geçim.

Turmuşqa çıq-: Evlenmek (hanımlar için).

Turpan: Yer adı.

Tursun: Kişi adı.

Turuşluq: Yaşayan, oturan, ikamet eden.

Tut-: Tutmak.

Tutqun: Tutsak, esir.

Tutul-: Tutulmak.

Tutup ber-: Yakalayıp teslim etmek.

Tutuş: Tutuş, tutma.

Tuyğu: Duygu, his.

Tuyuqsız: Aniden, ani, ansızın.

Tügme: Düğme.

Tügmen: Değirmen.

Tügü-: Tükenmek, bitmek, ölmek.

Tügümes: Tükenmez, bitmez.

Tükün: Düğün.

Tümen Deryasi: Yer adı.

Tümen: 1.Tümen. 2.Yer adı.

Tün: Gece

Tüp: Dip.

Tüpeyli: Bu gibi, benzeri, müşabih.

Türk: Türk.

Türküm: Grup, kitle, top, sürü.

Türlük: Türlü.

Türme (Rus.): Hapishane.

Türtke: Dürtü.

Tütek: Sis, duman.

Tüzük: Sağlam, doğru, dürüst.

Tüzül-: Kurulmak, yapılmak.

Tyengu: Yer adı.

U

U: O

Uç: 1.Uç, son, nihayet. 2.Keskin, sivri.

Uçar: 1.Uçan. 2.Kanatlılar, kuşlar.

Uçar qanat: Kanatlılar, kuşlar.

Uç-: Uçmak.

Uçqun: 1.Kıvılcım, çakım. 2.Şişkinlik, şiş, ur (tıp).

Uçraş-: Karşılaşmak.

Uçri-: Uğramak, maruz kalmak.

Uçturpan: Yer adı.

Uka: Küçük erkek kardeş.

Ulaq: 1.Ek, katma. 2.Kabza, tutak.
3.Çalıştırılan hayvan. 4.Çamaşır
teknesi.

Ular: 1.Onlar. 2.Ularkuş, dağ indisi
(yüksek karlı dağlarda bulunan ve eti
şifalı, kutsal sayılan kuş).

Ulata: Kişi adı.

Ulgayt- (ulgay-'tan): Artırmak,
büyütmek, çoğaltmak.

Uluğ: Ulu, yüce.

Uluğvar (Uyg. Far.): Büyüklük,
yücelik.

Umumiyy (Ar.): Umumi.

Un: Un.

Undin: Ondan.

Uni: Onu.

Uni-: Kabul etmek, rıza olmak,
onaylamak, tasvip etmek.

Untul-: Unutmak.

Untu-: Unutmak.

Unut-: Unutmak.

Upri-: Yıpranmak, eskimek.

Uq-: Duymak, anlamak.

Urguz-: Dövdürmek.

Ur-: Vurmak, dövmek.

Urumçi: Yer adı.

Urun-: Yönelmek.

Uruq: 1. Tohum. 2.Soy.

Uruqluq: Tohum.

Uruq-tuqqan: Akraba, soy.

Uruş: 1.Savaş. 2.Dövüş.

Usqun: Hoşlanmak, canı çekmek.

Usta (Far.): Usta.

Ustaz (Ar.): Öğretmen, hoca.

Usul 1 (Ar.): Usul, metod, tarz.

Usul 2 (Ar.): Dans.

Usul 3 (Ar.): Ürün, verim.

Uşbu: İşte bu.

Uşşaq: Ufak. **Uşşak bala:** Küçük
çocuk.

Uttur: (ağız) Doğru, düz, doğrudan
doğru, kestirme.

Uva: Yuva.

Uxlaş: Uyuma.

Uxli-: Uyumak.

Uyan: O taraf.

Uygur: Millet adı.

Uygurçe: Uygur şivesi.

Uzat-: Uğurlamak.

Uzun: Uzun.

Ü

Üç yüz altmış: Üç yüz altmış.

Üç: Üç.

Üçü(ü)ncü: Üçüncü.

Üçün: İçin.

Ügen-: Öğrenmek.

Üget-: Öğretmek.

Üginival-: Öğrenivermek.

Ügütüş: Öğretmek.

Ülgür-: Yetişmek.

Ümit (Ar.): Ümit. **Ümit üz-:** Ümit kesmek.

Ün: Ün, ses, seda.

Ündür- (ün-'ten): Filizlendirmek, yetiştirmek.

Ürük: Erik

Üst: Üst.

Üstide: Üstünde, üzerinde.

Üstige: Üstüne.

Üz- 1: 1.Koparmak, kesmek. 2.Geliş gidişi kesmek; ilişkiyi kesmek.

Üz- 2: Yüzmek.

Üzük: 1.Yüzük. 2.Parça, kırıntı.

Üzül-: Kopmak.

Üzüm: Üzüm.

V

Vadi (Ar.): Vadi, dere.

Vadirixa: Ne yazık, eyvah.

Vagon (Rus.): Vagon.

Vakalet (Ar.): Vekâlet.

Vakaliten: Vekâleten.

Vañ 1: (botanik) 1.Çakal eriği. 2.Çakal eriği ağacı.

Vañ 2 (Ç.): Prens.

Vañ: 1.İdareci unvanı. 2.Prens, kral, han.

Vañzi: Kişi adı.

Vapa (Ar.): Vefa.

Vaqe: Vaka, olay.

Vaqt (Ar.): Vakıt, zaman.

Vaqtida: Zamanında.

Vaxt (Ar.): Vakıt, zaman.

Vaxtida (Ar. Uyg.): Zamanında.

Vay (ünlem): Vay, vay vay.

Vayet: Boy, boyu.

Ve: Bağlaç, bağlama edatı.

Vede (Ar.): Söz, vade.

Vekil (Ar.): Vekil.

Veqe (Ar.): Vaka, hadise, olay.

Vesil: Kavuşma, vuslat.

Veten (Ar.): Vatan.

Vetenperver (Ar. Far.): Vatansever, vatanperver.

Vetenperverlik (Ar. Far. Uyg.): Vatanperverlik, vatani sevme hali.

Veylun: Diri, canlı.

Veyran (Far.): Viran, tahrip, yıkım.

Veyrançiliq (Far. Uyg.): Viranlık.

Veyrane (Far.): Virane.

Vezipe (Ar.): Vazife.

Viçir: Yansıma ses.

Viçirlaş: Cıvıldaama.

Vilayet (Ar.): Vilayet.

Y

Ya: (Far.) 1.Ya da, yoksa. 2.Yay.

Yad (Far.): Yad, anma, akla getirme.

Yadqa keltür-: Akla getirmek.

Yadli- (Far. Uyg.): 1.Ezberlemek. 2.Hatırlamak.

Yağaç: 1.Ağaç. 2.Uzunluk ölçü birimi, 8 km.

Yağliq: 1.Yağlı. 2.Mendil.

Yaki (Far.): Veya.

Yala(i)-: 1.Yalamak. 2.Refakatında muhafız olarak korumak.

Yalañ: Yalın, çıplak, yalnız, tek.

Yalañ ayaq: Yalın ayak.

Yalaqçi: Dalkavuk, yaltak, yordakçı, yağcı.

Yalguz: Yalnız.

Yaliñaç: Çıplak.

Yallanma: Kiralık, kiralanmış, kirali, ücretli.

Yallan-: Kiralanmak, kiralanmış olmak.

Yalpuz: Fidan.

Yalqun: Alev.

Yalqunli-: Alevlenmek.

Yalqunluq: Alevli, ateşli.

Yalvur-: Yalvarmak.

Yaman: Kötü.

Yamanyar: Yer adı.

Yamaq: Yama.

Yamaş-: Takılmak, ilişmek, yapışmak, yanaşmak.

Yambu (Ç.): Yambu (At toynağına benzer şekilde ve büyüklükte döküm haline getirilmiş gümüş para.).

Yamğur: Yağmur.

Yamin (Ç.): (tarihi) Yönetim, idare.

Yamul (Ç.): 1.Yönetim, idare. 2.Eskiden memurların görev yaptıkları organ, kurum.

Yan Bulaq: Yer adı.

Yan: Yan.

Yana: Yine, bir daha.

Yandur- 1: Yakmak, kundaklamak, ateşe vermek.

Yandur- 2: Geri çevirmek; döndürmek, geri vermek; caydırmak.

Yangın: Yangın.

Yanimu: Yine de, tekrar, bir daha.

Yan-: 1.Yanmak. 2.Dönmek, geri dönmek.

Yanvar (Rus.): Ocak, birinci ay.

Yaňyo(u) (Ç.): Patates.

Yaňziňsin: Kişi adı.

Yap-: Kapatmak.

Yapon: Japon.

Yaqi: Veya.

Yaqili-: Sahilden gitmek, nehir kıyısı ile yürümek.

Yaqli-: Tarafını tutmak, savunmak, himaye etmek.

Yaq- 1: Sürmek, ovmak.

Yaq- 2: Yakmak, ateşe vermek, kundaklamak.

Yaq- 3: Beğenmek, hoşuna gitmek, hoşlanmak, sevmek.

Yar 1 (Far.): 1.Dost, arkadaş. 2.Sevgili, yar.

Yar 2 (Far.): Uygun, müsait, imkân, yardım, kolaylık.

Yar 3: Uçurumlu kıyı, kaya, kayalı.

Yar Başı: Yer adı.

Yarat-: 1.Yaratmak, meydana getirmek. 2.Sevmek, beğenmek.

Yardem (Far.): Yardım.

Yaren: Dost, yaren, yoldaş, kardeş, birader.

Yaridar (Uyg. Far.): Yaralı.

Yarkent: Yer adı.

Yarliq(ğ): 1.Dağlık arazi. 2.Yarlık; hükümdarın duyurusu.

Yar-: Yarmak.

Yasal-: Yapılmak.

Yasaq: Döşeme.

Yasaş: Yapma, onarma, meydana getirme.

Yasat- (yasi-'tan): Yaptırmak, onartmak.

Yasi-: Yapmak, onarmak, meydana getirmek.

Yaş: 1.Genç. 2.Ömrün her bir yılı. 3.Islaklık, gözyaşı. 4.Yaş.

Yaşan-: Yaşlanmak.

Yaşar-: Gençleşmek.

Yaşı-: Yaşamak.

Yaşlıq: 1.Gençlik. 2.Yaşlı. 3.Gözleri yaşlı; yaşlı gözler; gözleri dolu.

Yat: 1.Yabancı. 2. (Far.) Yâd, anma, akla getirme.

Yatlıq: Yabancı olma hali.

Yat-: Yatmak.

Yava: Yaban.

Yavan (Far.): 1.Çöl, sahra. 2.Tenha yer, boş yer.

Yavuz: Kötü kalpli, zalim.

Yaxşı: İyi.

Yayaq: Yaya.

Yaydur- (yay-’tan): Serdirmek, yaydırmak.

Yayi (Ç.): 1.(tarihi) Polis. 2.Eski toplumda bey ve kaymakamların emir ve fermanlarını duyuran, buyurmalarını yerine getiren kişi, ayakçı.

Yaylaq: Yayla.

Yay-: Yaymak, sermek.

Yayr: Sevgili, yar.

Yayri-: Özgür olmak; rahatlamak.

Yaz: Yaz.

Yaz-: 1.Yazmak. 2.Yaymak, sermek.

Ye: Veya.

Yégir: Hafif sıyrık, bere, yara.

Yeken: Şehir adı.

Yélim: Yapıştırıcı, tutkal.

Yelpü-: Yelpazelemek.

Yelpün-: Rüzgârda uçmak.

Ye-: 1.Yemek. 2.Yardımcı fiil, yemek.

Yeñ: Yen, giysi kolu.

Yençil-: Ezilmek.

Yene: Yine, daha.

Yeni (Ar.): Yani.

Yéñi şehir: Yer adı.

Yéñi: Yeni.

Yénida: Yanında.

Yéñiliq: Yenilik.

Yenname: Eser adı.

Yéñşer: Yer adı.

Yépin-: Örtünmek.

Yéqi: Kıyı, kenar.

Yéqil-: Yakılmak.

Yéqin: Yakın.

Yéqinqi: Yakındaki, yakında bulunan.

Yer: Yer.

Yéril-: Yarılmak, çatlak hale gelmek.

Yérim: Yarım, yarı, buçuk.

Yerkent: Yer adı.

Yerlik: Yerli.

Yerliq: Yerli.

Yeş-: 1.Çözmek. 2.Çıkarmak.

Yétekçi: Önder, lider, yönetici.

Yétekçilik: Önderlik, liderlik, yöneticilik.

Yétim: Yetim.

Yétiş-: Yetişmek, yetmek, erişmek.

Yet-: 1.Varmak, yetişmek. 2.Yetmek, kâfi, yeterli. 3.Yetişmek, erişmek. 4.Başlamak, girmek.

Yette: Yedi.

Yéyil-: Yayılmak, serilmek.

Yéza: Köy.

Yéziş 1: Yazmak.

Yéziş 2: Yaymak, sermek.

Yığa: Gözyaşı, ağlama.

Yigirme alte: Yirmi altı.

Yigirme: Yirmi.

Yigit: Yiğit, delikanlı.

Yiğlat-: Ağlatmak.

Yiğli-: Ağlamak.

Yil: Yıl, sene.

Yiñne: İğne.

Yiqil-: Yıkılmak.

Yiraq: Uzak.

Yirtıl-: Yırtılmak.

Yirtivet-: Yırtıvermek.

Yirt-: Yırtmak.

Yişil: Yeşil.

Yitim: Yetim.

Yit-: Yitmek, kaybolmak.

Yiyiş: Yemek.

Yoğan: Büyük.

Yol: Yol.

Yoldaş: Yoldaş.

Yolyoruq: Direktif, yönerge, talimat.

Yopuq: 1.Haşa, çul. 2.Kapak.

Yopurmaq(ğ): 1.Yaprak. 2.Kapamak, gizlemek, saklamak.

Yoq: Yok.

Yoqal-: Kaybolmak.

Yoqsul: Yoksul.

Yoqsulluq: Yoksulluk.

Yoqu-bar: 1.Her şey. 2.Ufak tefek eşya; saçma.

Yoqut-: Yok etmek.

Yoqutuş: Kaybetme.

Yorğa: Rahvan, mahalle bekçisi.

Yoruq: 1.Aydınlık, ışıklı. 2.Yarık, çatlak.

Yoşurun: Gizli, saklı.

Yoşurun-: Gizlenmek, saklanmak.

Yölek: Destek, yardım.

Yöli-: Desteklemek, yardım etmek, dayak koymak.

Yötkel-: Yer değiştirmek.

Yötkeş: Yer değiştirme; taşıma.

Yulun-: Yolunmak, koparılmak.

Yumaq: Yıkamak.

Yuñluq: Yünlü.

Yupañ (Ç.): Yayık, ezim evi (Pamuk yağı elde edilen yer.).

Yuquri: Yüksek, yukarı.

Yurt: Yurt.

Yurtdaş: Yurttaş.

Yusup Buğraxan: Kişi adı.

Yusup: Kişi adı.

Yut-: Yutmak.

Yügür-: Koşmak.

Yürek: Yürek.

Yür-: Yürümek.

Yüttür-: Kaybetmek.

Yüz miñ: Yüz bin.

Yüz: 1.Sayı adı, yüz. 2.Surat, veçhe, sima, çehre. 3.Sebepe, neden.

Yüzlük: 1.Yüzlük. 2.İkki yüzlük: İki yüzlü, riyakâr.

Yüzmü-yüz: Yüz yüze.

Yüzüpka: Yer adı.

Z

Zadi: Hep, hiç, bütün.

Zalim (Ar.): Zalim.

Zaman (Ar.): Zaman, vakit, devir, çağ.

Zamanivilaştırıuş: Gerçekleştirme.

Zamaniviylaş-: Çağdaşlaşmak.

Zamin (Ar.): 1.Kefil, sorumlu. 2.Engel, mânîa, güçlük.

Zar 1 (Far.): İnilti, zar, inleyen. **Zar bol-:** Özlemek; hasretini çekmek.

Zar 2 (Far.): Gülzar gül bahçesi.

Zar yigli-: İnleyerek ağlamak; yürekten ağlamak.

Zarlan- (Far. Uyg.): Sızlanmak, dert yanmak, şikâyet etmek.

Zat (Ar.): Zat, şahıs.

Zaval (Ar.): 1.Grup, batma, batış. 2.Zeval, inkıraz, gerileme, düşme.

Zavod (Rus.): Fabrika. **Paxta zavodi:** Pamuk fabrikası.

Zavut: Fabrika.

Zaya (Ar.): Kaybolma, yitim, kayıp, kaybedilen bir şey, israf.

Zeher (Far.): Zehir, ağı.

Zel (Ar.): Yanlış, hata, yanlışlık.

Zembil (Far.): Zembil.

Zerger (Far.): Kuyumcu.

Zexme (Far.): Yara.

Zexmek: Mızrap.

Zey: Su, nem, rutubet.

Zeydin: Kişi adı.

Zeykeş: Nemli, yaş, rutubetli.

Zeynep: Kişi adı.

Zide (Far.): Ezik, bozukluk, hasar, zedelenmiş.

Zilemxan: Kişi adı.

Zilva: Hoş, iyi.

Zimin (Far.): Yer, toprak, kara.

Zimindar (Far.): Toprak sahibi, toprak ağası.

Zimistan (Far.): Kış.

Zindan (Far.): Zindan.

Ziñgoçuen: Kişi adı.

Ziñgofen: Kişi adı.

Ziraet (Ar.): Ziraat, ekincilik.

Zirik-: Bıkmak, usanmak.

Zirin: Susuz.

Ziyade (Ar.): Fazla, çok.

Ziyankeş (Far.): Asalak, baltalayıcı.

Ziyankeşlik (Far. Uyg.): Asalaklık, baltalayıcılık.

Zo(u)xañ: Büyük maden.

Zoqlun-: Zevk almak.

Zor (Far.): 1.Kuvvet, güç, kudret, büyük. 2.Zor, cebir.

Zorlap (Far. Uyg.): Zorlayıp, zorlayarak.

Zorli- (Far. Uyg.): Zorlamak.

Zorluq (Far. Uyg.): Zorluk, güçlük.

Zorur: Zaruri.

Zoruriye: Zaruri.

Zozañtañ: Kişi adı.

Zulmet (Ar.): Karanlık.

Zulum (Ar.): Zulüm.

Zuñxu: Kişi adı.

SONUÇ

İncelediğimiz 23 adet Uygur halk koşaklarında fiillerle ilgili söz varlığı bölümünde; fiillerle ilgili 506 adet kelime tespit edilmiştir. İsim+Fiil birleşmesiyle oluşan birleşik fiillerle ilgili 62 kelime tespit edilmiştir. Fiil+Fiil birleşmesiyle oluşan birleşik fiillerle ilgili 14 kelime tespit edilmiştir.

Fiillerle ilgili söz varlığı incelememizde; fiiller %87, birleşik fiiller ile ilgili %13'lük bir oran tespit edilmiştir. Birleşik fiiller bölümünde ise; İsim+Fiil %82, Fiil+Fiil ile ilgili % 18'lik bir oran tespit edilmiştir. Bu oranlara baktığımızda incelediğimiz koşaklarda en çok fiiller kullanılmıştır.

Organlarla ve uzuvlarla ilgili söz varlığı bölümünde 21 kelime; zamanlarla ilgili 22 kelime; soyut kelimelerle ilgili 57 kelime; mekân ile ilgili 30 kelime; gökyüzü cisimleri ve gök olayları ile ilgili 9 kelime; yeryüzü ve yeryüzü şekilleriyle ilgili 35 kelime; doğa olayları ile ilgili 4 kelime; sular, su kaynaklarıyla ilgili 5 kelime; hayvanlarla ilgili 33 kelime; bitkilerle ilgili 11 kelime; madenler ve minarelerle ilgili 1 kelime; doğa olayları, çeşitli oluşlar ve bunlara bağlı unsurlarla ilgili 9 kelime tespit edilmiştir.

İncelediğimiz koşaklarda çok sayıda soyut kelime kullanılmıştır. Mecaz anlamlarla duygular dile getirilmiştir. Mekân, yeryüzü, hayvanlarla ilgili kullanılan kelimelerin oranı da oldukça fazladır.

Yer-yön bildiren sözler ile ilgili söz varlığı bölümünde; coğrafi yönlerle ilgili 4 kelime tespit edilmiştir. Koşaklarda, yer-yön bildiren kelime kullanımı çok azdır.

Toplum yaşamıyla ilgili söz varlığı bölümünde; aile, akrabalık, dostluk, arkadaşlık terimleri ile ilgili 13 kelime tespit edilmiştir.

Yaşam ve canlılarla ilgili söz varlığı bölümünde; yaşam-ölüm, yaşamın çağları, canlılarla ilgili 17 kelime tespit edilmiştir.

Toplum yaşamı ve canlılarla ilgili kullanılan kelimeler Uygur kültürü hakkında bilgi vermektedir. Kullanılan kelimeler Uygur Türklerinin gelenek ve göreneklerine bağlı bir toplum olduklarını göstermektedir.

Beden yapısı ve sağlık ile ilgili söz varlığı bölümünde; beden, beden yapısıyla ilgili 21 kelime tespit edilmiştir. Sağlık-hastalık-sakatlık ile ilgili 32 kelime tespit edilmiştir. Koşaklarda kullanılan kelimeler, insanların beden yapısına ve sağlığa önem verdiğini göstermektedir.

Özel isimlerle ilgili söz varlığı bölümünde; kişi adlarıyla ilgili 99 kelime; yer adlarıyla ilgili 78 kelime tespit edilmiştir. İnceleme sonucunda kişi adları %56 ve yer adları ile ilgili % 44'lük bir oran tespit edilmiştir. İncelediğimiz koşaklarda özel isimler yer adlarına göre daha çok kullanılmaktadır. Özel isim kullanımlarıyla Uygurca zengin bir dildir.

Alıntı sözlerle ilgili söz varlığı bölümünde; karışık alıntılarla ilgili 144 kelime; Çince'den geçen kelimeler 42; Rusçadan geçen kelimeler 35; Farsçadan geçen kelimeler 215; Arapçadan geçen 385 kelime tespit edilmiştir.

İncelediğimiz koşaklarda en çok alıntı Arapçadan olmuştur. Oranlara baktığımızda Uygurların diğer milletlerden ve toplumlardan etkilendiğini anlamaktayız. Uygurlar dil ve edebiyat olarak hem başka milletlerden etkilenmiş hem de başka milletleri etkilemiştir.

Alıntı sözler ile ilgili söz varlığı bölümünde incelediğimiz karışık alıntılar % 18; Çince'den geçen kelimeler % 5; Rusçadan geçen kelimeler % 4; Farsçadan geçen kelimeler % 26; Arapçadan geçen kelimeler ise % 47'lik orana sahiptir.

Karışık alıntılarla ilgili söz varlığı bölümünde; Farsça, Uygurca 42; Arapça, Uygurca 70; Çince, Uygurca 2; Çince, Arapça 1; Arapça, Farsça 19; Rusça, Uygurca 3; Rusça, Farsça 2; Arapça, Uygurca, Farsça alıntı 5 kelime tespit edilmiştir.

Karışık alıntılar ile ilgili söz varlığı incelememizde Farsça, Uygurca alıntılar % 29; Arapça, Uygurca alıntılar % 49; Çince, Uygurca alıntılar % 1; Çince, Arapça alıntılar % 1; Arapça, Farsça alıntılar % 13; Rusça, Uygurca alıntılar % 2; Rusça, Farsça alıntılar % 1; Arapça, Uygurca, Farsça alıntılar ile ilgili % 4'lük oran tespit edilmiştir.

Farsça olumsuzluk ön eki ile kurulmuş kelimeler bölümünde 4 kelime tespit edilmiştir.

Sayılarla ilgili söz varlığı bölümünde; sayı sıfatları incelenmiştir. Sayı sıfatları da asıl sayı sıfatları, dereceleme sayı sıfatları ve topluluk sayı sıfatları olarak incelenmiştir.

İncelememizde asıl sayı sıfatları; temel sayılar, sıfat tamlaması kuruluşundaki sayılar ve sayı grubu olarak incelenmiştir. Temel sayılar bölümünde; “alte, atmış, beş, bir, ellik, ikki, miñ, on, toqquz, tört, töt, üç ve yette” kelimeleri sık kullanılmıştır. Sıfat tamlaması kuruluşundaki sayılar bölümünde; “alte yüz, tört yüz, yüz miñ” kelimeleri daha sık kullanılmıştır. Sayı grubu bölümünde ise; “atmış alte, atmış beş, on beş, on ikki, on töt, üç yüz atmış, yigirme alte” kelimeleri daha çok kullanılmıştır.

Dereceleme sayı sıfatları bölümünde; “altınçı, birinçi, ikkinçi, on altınçı, üçü(ü)ñçi” kelimeleri daha sık kullanılmıştır.

Topluluk sayı sıfatları bölümünde; “atmış beşçe, yüzçe, alte, yette” kelimeleri daha çok kullanılmıştır.

Zamirlerle ilgili söz varlığı incelememizde; kişi, işaret, belirsizlik, soru, dönüşlülük zamirleri incelenmiştir. Kişi zamirlerinden “biz, men, sen u ve ular”; işaret zamirlerinden “bu, şu, uşbu”; belirsizlik zamirlerinden “bezi, héçkim, hemme, herkim, kimdu (biri)”; dönüşlülük zamirlerinden “özeñ, özem, özliri, özi” en çok kullanılan zamirlerdir.

Ünlemlerle ilgili söz varlığı bölümünde; duygu, seslenme, gösterme, sorma ve cevap ünlemleri incelenmiştir. “Ah, ey, hey, ene, mana, qéni, elvette, yaq~yoq” en sık kullanılan duygu ünlemleridir.

Yardımcı sözlerle ilgili söz varlığı bölümünde; edatlar ve bağlaçlar incelenmiştir. Edatlar; son çekim edatları ve sona gelen edatlar başlıkları altında incelenmiştir.

“Ara, arilap, arqiliq, bilen, dek~tek, qatarliq, toğruluq, üçün, oxşaş, qarap, qarşı, başlap, burun, kéyin, taşqiri” en sık kullanılan son çekim edatlarıdır. “-Mu, -çu, -la, -de~te, -hem, -téxi, -bolsa en sık kullanılan sona gelen edatlardandır.

Bağlaçlar bölümünde; sıralama, karşılaştırma, cümle başı bağlaçları olarak incelenmiştir. “Ve, bilen, ne...ne, hem...hem, biraq, lékin, peqet, yalguz, belki, belkim, bolmisa, eksiçe, kaşki, zadi, xuddi” en sık kullanılan bağlaçlardır.

Tezimiz tematik söz varlığı açısından incelenmiştir. Söz varlığı ana ve alt başlıklar altında incelenmiştir. İnceleme sonucunda bu başlıklar içerisinde 2020 kelime değerlendirilmiştir. Bu rakamlara edatlar, bağlaçlar, ünlemler, zamirler ve sayı sıfatları dâhil edilmemiştir. Bu başlıklar sayı olarak ifade edilmemiştir ve örnekleme yapılmıştır. Tematik söz varlığı incelememizde koşakların Uygur kültürünü önemli ölçüde yansıttığını söyleyebiliriz.

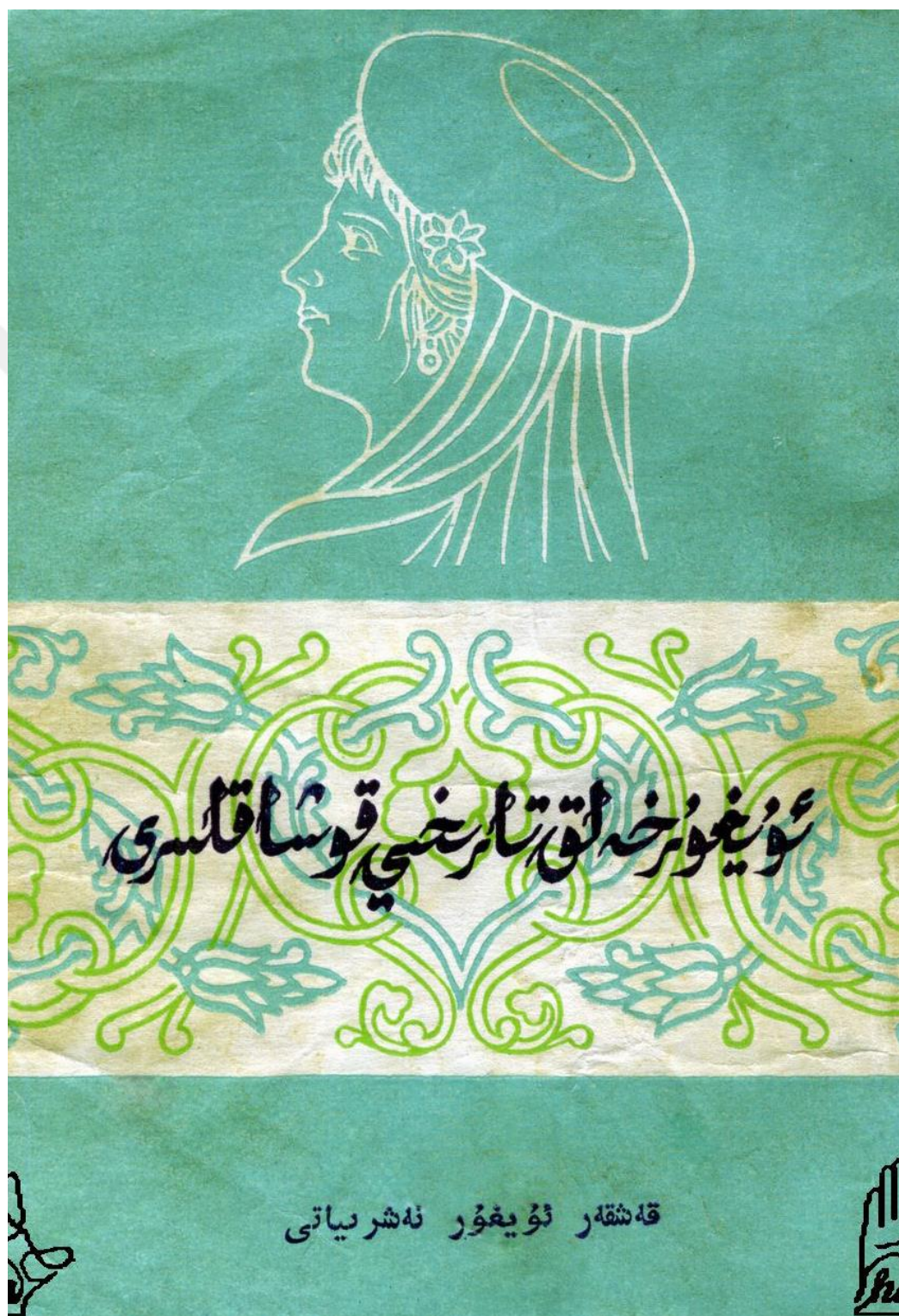
KAYNAKÇA

- Abliz, Y. ve diğeri. (1994). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*. Milletler Neşriyatı.
- Artun, E. (2001). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetin, N. (2010). *Şiir Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Dilçin, C. (2016). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Dizdaroğlu, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*. Ankara: TDK.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Luğâtı't-Türk*. Ankara: TDK.
- İnayet, A. (2013). Uygur Halk Tarihi Koşakları Kamusu. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 155-157.
- İnayet, A. (2016). Uygur Tarihi Koşaklarındaki Çince Unsurlar Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 69-79.
- İsmayil, O. (1998). *Xelq Ėğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Karaman, A. (2016). *Avazlıq Oqya& Qırıq Bir Yürek'te Fiil+ (I)p+Art Fiil Yapıları*. Afyonkarahisar: Gazi Kitabevi.
- Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Komisyon, (1999). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti (Qisqartılmiş)*. Ürümçi: Şıncañ Halk Neşriyatı.
- Komisyon, (2006). *Uygur Edebiyatı Tarixi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Necip, E. N. (1995) (Rusçadan Çeviren: Yrd. Doç. Dr. İklil Kurban). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Oğuz, M. Ö., Ekici, M., Aça, M., Düzgün, D., Akarpınar, R. B., Arslan, M., Yılmaz, A. M., Öğüt Eker, G., Özkan, T. (2011). *Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

- Onay, A. T. (Hızl. Cemal Kurnaz) (1996a). Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Öger, A. (2006). Mani Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı. 2, 401-409.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tursunay, S. (1985). *Uygur Halkının Muhabbet Koşakları, II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri*. Eskişehir: Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Yayınları.
- Tüzgen, M. A. *Türkçe-Uygurçe Luget*. Milletler Neşriyatı.
- Uxq-1. (2013). *Uygur Xelq Qoşaqlliri-1*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Uxq-2. (2013). *Uygur Xelq Qoşaqlliri-2*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Uxq-3. (2013). *Uygur Xelq Qoşaqlliri-3*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.
- Zaman, N. (2002). *Uygur Hazırqi Zaman Edebiyatı Tarixi*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

EKLER

EK-1. METİN

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

توپلاپ رەتلىگۈچى : ئۇچقۇنجان ئومەر

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئىبراھىم نىياز
توختى ئابىخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

بەت

	خەلق قوشاقلرى - زامانىنىڭ ئەينىگىدۇر
1	نوزۇگۇم قوشاقلرى
19	گۈلەمخان قوشىغى
22	سادىر پالۋان قوشاقلرى
33	بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە
37	مايمىخان قوشىغى
39	كۈچ - كۈچ قوشىغى
43	سارى جاز قوشىغى
45	ئالمىخان ھەققىدە
46	سىيىت نوچى قوشاقلرى
64	لاشمان قوشاقلرى
82	ئامبال زۇلۇمى ھەققىدە
83	ئابدىقادىر داموللام ھەققىدە
89	قايقا داۋان قوشىغى
93	تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە
95	زالىم قازىلار ھەققىدە
96	خاڭ قوشىغى
104	مىللى نەغمە قوشىغى
105	ئاچىل
109	سارىخان قوشىغى
111	رىزۋانگۈل ھەققىدە
113	ئامىنەم ھەققىدە
114	قەمبەرسا قوشىغى
116	ئاق دادام

خەلق قوشاقلىرى - زامانىنىڭ ئەينىگىدۇر

(كىرىش سۆز ئورنىدا)

خەلق قوشاقلىرى-بىر ئەلنىڭ ئەينى زامانىدىكى
سىياسى، ئىجتىمائىي ھەۋالىنى چۈشەندۈرىدىغان پاكىتتۇر.
ئۇ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى تىپىك مىسالى بويىچە سۈرەتكە
ئېلىپ تۇرىدىغان كىنو ئوپىراتۇرى. بىر جەمئىيەتنىڭ
ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ھەۋالىنى تەكشۈرمەكچى
ئىكەنسە، ئەينى زامانىدىكى خەلق قوشاقلىرىغا مۇراجەت
قىلىش.

ئۇيانمۇ زەيكەش،
بۇيانمۇ زەيكەش.
ۋاي تار جاھان،
ئارقامدىن ئەگەش.

شىنجاڭدا شىڭشىسەي زامانىدا چىققان بۇ قوشاق 1932-
يىلىدىن 1941-يىللارغىچە باندېت شىڭ دۈبەننىڭ ئوزىنىڭ مىللى-
تارىستلىق ھوكۇمرانلىغىنى چىڭىتىشتا، كەڭ ئاممىنى قىرىش-
چىپىش ۋە تۇرما-زىندان قاتارلىقلارنى ئەۋج ئالدۇرغان، خەلق-
قە تېچ بىر نەپەس ئېلىش، نە ئۇيان، نە بۇيانغا مىدىر-
لاش ئەركىنلىگىنى بەرمىگەن دەۋرىنى سۈرەتلەيدۇ. مەزكۇر
قوشاقنىڭ 3-مىراسىدىكى «تار جاھان» بەزىدە سىياسى
خەۋپ يۈزىسىدىن، ئاشكارا ئوقۇلۇشتا گەرچە «تاجەھان»
دىگەنگە يۈتكەلسەمۇ، قوشاقنىڭ ئەسلى چىقىرىلىش مەقسىدى

ۋە 1، 2- مىسىراللىرىنىڭ پىكىر تەقەززاسى ئۇنىڭ ئېنىق
 « تار جاھان » دەپ قوشاققا قوشۇلغانلىغىنى كۆرسۈتۈپ تۇر-
 ىدۇ. ئۇ « تار جاھان » بىئەت ۋە چوڭ تۇرمىچى شىڭ
 دەۋرىدىكى تار جاھان ئىدى.
 ئۇنىڭ ئالدىدىكىراق جەمىيەتكە خەلق قوشاقلىرى
 نۇقتىسىدىن نەزەر سالاھىيىتى:

ماتىتەي تۇلۇم ساچقان،
 ئالۋاڭنى تولا چاچقان.
 خاننىڭ گېپىگە كىرمەي،
 دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

مىلادى 1925- يىللىرى شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاكىمىيەت
 تەختىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمەت قەشقەر، يەكەن قاتارلىق
 ئالتە شەھەر تەرەپتە ماتىتەي قاتارلىق قېرى توڭگۇزلارنى
 مەنسەپدار قىلىپ كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىگە ياقىدەك
 سەمىرىتكەن ئىدى. ئۇ، ئۆز ئېتى « ما » نىڭ بارا-بارا ھاك
 كىسى يۇقۇرى كۆتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەم مەمۇرىي،
 ھەم ھەربىي ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈپ، تىستەي دىگەن
 ئاتاق بىلەن ئۆزىنى كۆزگە ئىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا مەز-
 كۇر « ما » غا يەنە بىر « ما » (ماشۇۋۇ) نى سېلىش
 ئارقىلىق ئۇنى گورغا ئۇزاتقان. ماتىتەينىڭ تىپىك ھە-
 كىتى ۋە ئاقىۋىتىنى، ئۇنىڭ دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ سىياسى،
 ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ھالىتىنى شۇ بىر خەلق قوشىغىلا
 خۇلاسىە قىلىپ ئېيتىپ بېرىدۇ. دەرۋەقە، ماتىتەي قىزىل-
 بويدىن چىققان نېفىتنىڭ دۇغىنى موم ئېقىتىپ ساتتۇرۇپ،
 بەلكىم ئۇنى سېتىۋېلىشنى خەلققە ئالۋاڭ تەرىقىسىدە تېڭىپ

زۇلۇم قىلغان. شۇڭا ئۇ، خەلق تەرەپتىن «مومچى تىاز» دىگەن لەقەمگە ئىگە بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ناھايىتى ھاكاۋۇرلىشىپ، خاننىڭ ئۆزىدىن يۇقۇرى مەمۇرىيەت يار-لىقىغا بويسۇنماي، ئۆزى خان-ئۆزى بەگ بولىۋالغان. نەتىجىدە خەلقنىڭ ئاھى ۋە ئەينى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ يۇقۇرى دەرىجىسى ئۇنى دارغا ھۆكۈم قىلغان. مەزكۇر تىورت قۇرقوشاق بىزگە كام دىگەندە ئەنە شۇ چاغدىكى جەمىيەتنىڭ 4 خىل ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدىغان پاكىت رولىنى ئوينايدۇ. بىرىنچى، ھاكىمىيەت: مەنسەپدارلار ئاراچوڭ - كىچىكلىك تاللىشىش، يۇقۇرى-تۆۋەنلىك تاللىشىش، كېرەك بولغاندا چوڭ بېلىق كىچىك بېلىقنى يىيىش.

ئىككىنچى، سىياسەت: ئۇچاغلاردا خەلق گۇياكى ھۆكۈمەتنىڭ ئىسمىدىن ئەمىلگە ئاشۇرۇلۇپ، ئىشچى، دىخان، تىجارەتچى، ھۈ-نەرۋەن - كاسىپلار ئالۋاڭ - ياساق تېگىدە يەنجىلىگەن.

ئۈچىنچى، سانائەت: شىنجاڭدا 1920 - يىللىرى تېخى نېفىت كانلىرىنى ئېچىپ پايدىلانغانىدەك سانائەت يوق. ئىچ-تىمائى تەرەققىيات نېفىت بۇلاقلىرىغا چومۇچ سېلىپ يۈرۈش ئەھۋالىدا ئىدى.

تۆتىنچى، ئىبرەت: كىمكى خەلققە زۇلۇم قىلىدىكەن، ئۇ-نىڭ ئاقىۋىتى ماتىئەينىڭكىدەك بولىدۇ. شۇ نوقتىلاردىن قارىغاندا، خەلق قوشىغى ھەر بىر زاماننىڭ ئەينىگىدۇركى، ھەر بىر جەمىيەت ئۆزىنىڭ ھەقىقىي چىرىپىنى بۇ ئەينەكتە كۆرىدۇ. بۇ مۇقەررەرلىكتۇر. قوللىنىۋاتقان ئەينەكمۇ شۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىدۇ.

بۇ ئەينەكتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنىڭ ئەي-

نى زاماندىكى مەنزىرىسى كورۇنۇدۇ، بۇ ھادىسىدىن ماھىيەت-
نى كورۇشتە ھوججەتلىك رول ئوينايدۇ.
ئەنە، نوزۇگۇم! ئۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئوز ئىنسانى ھو-
قۇقىنى قانداق قوغدىغانلىغىنى نامايىش قىلغۇچىلارنىڭ ۋە-
كىلىرىدىن بىرى. ئۇ، ئاياللارنىڭ توغرا مۇھەببەت، توغرا
تۇرمۇش، ئىپپەت - نومۇسى ۋە ئىززەت - ئابرويىنى مۇھا-
پىزەت قىلىشتا، بېشىغا كەلگەن ھەر قانداق مۇشەققەتنى پى-
سەنت قىلىمىغان بىر ئۇيغۇر ئايىلى.

مەن قەشقەردىن چىققانچە،
تۇشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئورگەن چېچىمغا،
تاغاق سېلىپ باققان يوق.

ئۈچ كۈن ياتتىم قومۇشتا،
مېنى ئىزدەپ كېزەرمىش.
تاپالماي مەن نوزۇكنى،
ئىتتەك قاراپ يۈرەرمىش.

قومۇشلارغا ئوت قويسا،
قېچىپ كىرەي دەرياغا.
ھەرگىز خوتۇن بولمايمەن،
قالماق ئامبال ئەبگاغا.

ئەنە، قەمبەرىنسا! ئۇ، ئوزىدىن قېرى كىشىگە تۇرمۇشقاچ-
قىشقا، ئوزىنىڭ ئىختىيارلىغى بولمىغان توپنى قىلىشقا ئۇنىمى-
غان ئۇيغۇر قىزلىرىدىن بىرى. ئۇ، ئوز ئىرادىسىغا خىلاپ ئىشقا
بويسۇنۇشتىن كۆرە ئولۇمنى ئەلا بىلىدۇ - دە، مۇھەببەت مىزا-
نىنى ھىمايە قىلىش يولىدا قۇربان بولىدۇ. خەلق قوشىغى
ئۇنى توۋەندىكىچە سۈرەتكە ئالغان. قەمبەرىنسانىڭ ئانىسى

ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرى

e-كىتاپ تەييارلىغۇچى :

ئىلھام نىزام

2008.7

Torda tarqatquchi: Aptap
Almiliq.GooglePages.com

ئاپپاق ساقال يۇلۇنۇپ،
دەرت ئۈستىگە بولدى دەرت.

شەرىن قىزىم نوزۇك ئاي،
ئاكاڭدىنمۇ ئايرىلدىم.
ھېچكىم مەندەك بولمىغاي،
قانائىتىدىن قايرىلدىم.

نوزۇگۇمنىڭ بېشىغا چۈشكەن دەرت - ئەلەملەرنى ئەس
لەپ ئېيتقان قوشىغى:

تۈگىلەر ئاغزى قامماقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
قالماقنىڭ شۇم نىيىتى،
مەن نوزۇكنى ئالماقتا.

تۈگىلەر بېشى - تاغ بېشى،
مولچەرىمىز يار قېشى.
شۇ مولچەرگە يەتكەندە،
توختىمايدۇ كۈز يېشى.

يوللارنى تولا مېڭىپ،
ھالسىزلىنىپ تېلىقتىم.
مەن بۇ يەرگە كېلىپلا،
يامان كۈزگە چېلىقتىم.

ياللاڭ ئاياق سۇ كەچتىم،
تاغنىڭ سۈيىنى ئىچتىم.
چىدىماي قالماق زۇلمىغا،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتىم.

ھاۋانى بۇلۇت باستى،
قار- يامغۇرلار ياققىلى.
قانداق چاغدا تورەلدىم،
دەرت - ئەلەملەر تارتقىلى؟

ئاسماندىكى سا بولدىم،
يوللار يۇرۇپ خار بولدىم.
ئاكام قالدى قالماقتا،
بىر كۆرمەككە زار بولدىم.
تاغدىن چۈشكەن تورت ئاتلىق،
توتىلىسى بوز ئاتلىق.
تورت ئاتلىقنىڭ ئىچىدە،
مىنىڭ ئاكام سۇمباتلىق.

ئايىغىمدا كىشەن بار،
قوۋۇق قىسار بوينۇمنى.
مىدىر قىلماس بوپ قالدىم،
كويىزا قىسىپ قولۇمنى.

چورۇق كەيگەن ئاياققا،
تومۇر ئىشكەل بوش كەلدى.
جېنىم ئاتام قېشىدىن
بۇ يىللاردا كىم كەلدى؟

سەل ئەمەستۇر ئاققۇچى،
كۆزدىن ئاققان يېشىمىز.
قامچا، تاياق ئاستىدا،
ئوتەرمۇ بۇ بېشىمىز؟

نوزۇگۇمنىڭ قېچىپ بېرىپ، قومۇشلىق ئىچىدە ئېيتقان
قوشىغى:

ئالتە ئاي ياتتىم قومۇشتا،
قومۇش ئارىلاپ كۈن چۈشتى.
مەن نوزۇكنىڭ بېشىغا،
تاغدىن ئېغىر مۇڭ چۈشتى.

خۇدا سالىدى بۇ ئىشقا،
نىيەت پۈكتۈم قېچىشقا.
قالماق چىرىكلىرى يامان،
ئوت قويىرمۇ قومۇشقا؟

ئۈچ كۈن ياتتىم قومۇشتا،
مېنى ئىزدەپ كىزەرەش.
مەن نوزۇكنى تاپالماي،
ئىتتەك ماراپ يۈرەرمەش.

قومۇشلارغا ئوت قويماس،
مەن نوزۇكنى تۇتالماس.
مەن نوزۇكنى تۇتقاندا،
ئولتۇرەر، تىرىك قويماس.

ئۇنتۇمايمەن باقىمنى،
قومۇشلۇقتا ياتساممۇ.
كوڭلۇم ئۇندىن ئايرىلماس،
ئەلەم - كۈلپەت تارتساممۇ.

خۇدايىم بەرگەن غۇنچەمنى،
سۇلۇن ياۋۇز ئۈزەلمەس.

باقى يىگىت، مەرت يىگىت،
زالىم قالماق كۈرەلمەس.

بۇلبۇل ھەرگىز سايىرىماس،
ئالتۇن بالداق قەپەزدە.
مەن باقىمنى ئويلايمەن،
كىچە - كۈندۈز، سەھەردە.

تۈگىلەر ياتار ئويدا،
باش بۇيلىسى بوينىدا.
تۇتسا قالماق نوزۇكىنى،
ئۇرۇپ - قىيناش كويىدا.

چول-جەزىرە ئىچىدە،
يوقتۇر بىرەر ھەمىيىم.
قومۇشلۇقتا دەرت تارتىپ،
ئوتتى كۈنۈم ئاچ - زىرىن.

ماڭساڭ قەشقەر يولىغا،
قەشقەر يولى، يول بولغاى.
نوزۇك ئاجىز بەدەننى،
بىر خۇدايىم ساقلىغاى.

نوزۇك ئۈزى تۇتقۇندا،
غېرىپ ئاكام پۇشقۇندا.
مەن نوزۇكنىڭ دەردىدە،
باقى كويەر يالقۇندا.

قومۇشلارغا ئوت قويسا،
قېچىپ كىرەي دەرياغا،

ھەرگىز خوتۇن بولماسمەن،
قالماق ئامبال ئەبگاغا!
خوزۇگۇمنىڭ جاڭگاللىقلاردا يۈرۈپ، دادىسىنى ئەسلەپ
ئېيتقان قوشاقلىرى
مەن قەشقەردىن چىققانچە،
تۇشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئورگەن چېچىمغا،
تاغاق سېلىپ باققان يوق.
كورەلىمدىم ئاتامنى،
ئاڭا قېنىپ باققان يوق.
مەن نوزۇكتەك ھېچ خوتۇن،
يالغۇز چولدە ياتقان يوق.
قايناپ تۇرغان قازانغا،
چومۇچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتاي ياز قېچىپ يۈرۈپ،
تەككى قويۇپ ياتقان يوق.
تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى،
سۇزۇپ ئىچەر ئەر قېنى؟
مىنى قەشقەر شەھرىگە،
ئېلىپ كىتەر ئەر قېنى؟
جان ئاتامنى كورەلمەي،
ئولۇپ كىتەر بولدۇم مەن.
قالماقلارغا تۇتۇلۇپ،
سۇلۇپ كىتەر بولدۇممەن.

ئاخىر بولدۇم ئاشكارە،
يوشۇرۇنغىلى يەر بارمۇ؟
باشقا قاتتىق كۈن چۈشتى،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نوزۇگۇمنىڭ ئاشىغى باقى يىگىتنىڭ ئېغىر كۈن-
لەردە نوزۇگۇمنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىغى

ئالتە ئاي باقتىم قويۇڭنى،
بىر كۆرمىدىم بويۇڭنى.
بىرەر كۆرسەم بويۇڭنى،
قانداق قىلاي ئوتۇڭنى؟

قويچى بولماس ئەر ئىدىم،
قويچى قىلدىڭ، ئەي نوزۇك.
قالماقنى خوي قاخشاتقان
نوچى قىلدىڭ، ئەي نوزۇك.

تۈگە چاينار تال بېشى،
مىنىڭ جايىم يار قېشى.
نوزۇگۇمغا مەن ئامراق،
مەڭگۈ كۈڭلۈم سىردىشى.

تال بويۇڭنى كورۇشكە،
تالچى ئاكاڭ ئارماندا.
«نوزۇگۇم» دەپ ئىزدەيدۇ،
دەرتلىك كۈڭلۈم ئارقاڭدا.

سەن مىنىڭدىن سورىما،
بىل قاراپ چىرايمىدىن.

ئاشىق - مەشۇق بىر ئوتسۇن،
تىلەيمەن خۇدايىمدىن.

دارىن ① ئويى ھەيۋەتلىك،
مىنىڭ يارىم سولەتلىك.
باقى بىلەن نوزۇگۇم،
ئاشىقتۇر قىيامەتلىك.

باقى يىگىتنىڭ ئايغاقچى بىلەن ئۇچراشقاندا ئېيتقان
قوشىقى

باقى: نوزۇك يارىم ئامانمۇ؟
ئايغاق دوستۇم، ئېيتساڭچۇ؟

ئايغاقچى: نوزۇك يارىڭ ئامانمۇ،
سۇيۇنچەڭنى بەرسەڭچۇ؟
بۈگۈن نوزۇك ئويىدە،
ئىلدام بېرىپ يەتسەڭچۇ؟

باقى: ئانداق بولسا مەن باراي،
مەندىن خەۋەر ئېيتساڭچۇ؟
.....

نوزۇگۇم: نوزۇك قولۇم باغلاندى،
خەلق-ئالەمگە ئاڭلاندى.
باقى يارىم، سەن ئۇچۇن،
يۈرەك باغرىم داغلاندى.

باقى يىگىت كەلسەڭچۇ؟
يۈرەك باغرىم باسساڭچۇ؟

① دارىن - ئامبال

سۇيگەن يارىڭ نوزۇكنى،
ئەندى ئېلىپ قاچساڭچۇ؟

نوزۇك جىنىم ئېپ قاچاي،
ئاغى بولسا ئېيتساڭچۇ؟!

باقى

نوزۇگۇم:

ئاڭا ئاغى شۇ بولۇر،
يايلاق خەلقى جىم بولۇر.
قاچقان باشتا مۇڭ بولۇر،
مۇككەن جايلار بوك بولۇر.

بىز كىتەرەمىز بۇ يەردىن،
بارغان كەلمەس دىيارغا.
ئاتا - ئانام مۇڭ قالدۇر،
كوڭۇللىرى دوق بولۇر،

ئىزدەكچىلار جىق تولۇر،
بىز بۇيەردىن كەتكەندە.

.....

بۇلبۇل قۇشنى سولاپ قويسا،
ئالتۇن بالداق قەپەزگە؛
كوڭلى ئۇنىڭ ئارام تېپىپ،
قاچماق ئويىنى قويارمۇ؟

مۇڭلۇق بولغان، غېرىپ نوزۇك،
ئامراغىغا قانىمسا؛
نوزۇك كوڭلى ئامراغىدىن،
بىردەم نېرى بولارمۇ؟

نوزۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا،
كوڭلى ئۇنىڭ تۇتقان يوق.
يارى ئۇچۇن قۇربان بولسا،
نوزۇك باشتا ئارمان يوق.

نوزۇگۇم بىلەن باقى يىگىتنىڭ ئېيتىشقان قوشىغى

نوزۇگۇم: سەن سېغىنىدىگۇمۇ مېنى؟
باقى: خويمۇ سېغىنىدىم مەن سېنى.
نوزۇگۇم: سەن قەيىرىڭدە سېغىنىدىڭ؟
باقى: مەن جىگەرەمدە سېنى.

نوزۇگۇم: سەن مېنىڭدىن سورىمىغىن،
كورگىن چىرايمىدىن ئېنى.
سەن مېنىڭ باقىم تۇرۇپ،
دەردىمنى بىلگەنىڭ قېنى؟

باقى: كۈندە كورمىدىم يارنى،
بىر كۈنى كورەرمەن دەپ.
ئۆمىت ئۆزۈمدىم ياردىن،
ئۆلمىسەم سۆيەرمەن دەپ.

ئالتىنچى ئاي كىرگەن چاغدا،
ئارا- گۇرجەك خاماندا.
نۇزۇك يارنى كورۇشكە،
باقى يىگىت ئارماندا.

نەچچە كۈن بولۇپ كەتتى،
نوزۇك يارنى كورمۇدۇم.

تەقدىر بولسا كۈرەرمەن،
تېخى ئۈمىت ئۈزۈمۈم.
ئالدىدىن چىققان بىر تۇغ،
نوزۇك يارنىڭ ئايغى.
كوڭۇلگە كەلگەن تۇيغۇ،
ئامراق كوڭۇل باغىقى.

نوزۇگۇمنىڭ تۇتۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، كۈرە شەھرىدىكى
ئامبالنىڭ ئۈيىدە تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى

كەپ قالدىم باياۋانغا،
چىرىك كەلدى داۋانغا.
ئون ئىككى كۈن بولغاندا،
مەن تۇتۇلدۇم قاۋانغا.

شىسەن مازى ① باخشىدۇر،
ئاغچىسى خوپ ياخشىدۇر.
دەرتنى ئېيتىپ يىغلايمىز،
دەردىمىز مۇڭ - ناخشىدۇر.

ئاتامنى مەن سېغىنىدىم،
ئاكامنى مەن سېغىنىدىم.
تىرىكمىكىن شۇ ئاتام،
خەۋەر ئۇقماي يىغلىدىم.

ئاكامغا يىتەلمەسمەن،
ئاتامنى كۈرەلمەسمەن.

① چوقۇر مەنىسىدە

ئاتامنى كورۇپ ئولسەم،
ھەرگىز ئارمان قىلماسمەن.

ئاكام مۇندا كىلەرمۇ؟
منى ئېلىپ كېتەرمۇ؟
بىر خەۋىرى يوق ئۇنىڭ،
قەشقەرگە تېچ يېتەرمۇ؟

نوزۇگۇم موڭغول خوجايىنىنىڭ ئويىدىن چىقىپ كەت-
كەنچە، 6 ئاي قېچىپ يۈرۈيدۇ. ئۇنىڭ جاڭگالدا قېچىپ يۈ-
رۇپ ئېيتقان قوشىغى

ئالتە ئاي ياتتىم خاماندا،
نان پۇشۇردۇم ساماندا.
ئاجىز نوزۇك جاڭگالدا،
ئاتام يۈرەر قايناندا؟

سۇلۇن بېرىپ يامۇلغا،
ئەرز قىپتۇ جاڭجۇڭغا ①
جاڭجۇن يايى ئېۋەتتى،
مەندەك ئاجىز خوتۇنغا.

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەژدھاردەك يۇتقىلى.
ئۈنەش يايى كىلىپتۇ،
نوزۇگۇمنى تۇتقىلى.
ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالالارغا قالمىسۇن!

① ھەربىي ئەمەلدار

بىزگە كەلگەن دەرت-ئەلەم،
ھېچ بەندىگە كەلمسۇن!

ئالتە ئاي بولدى يالغۇزمەن،
قەشقەر يولىنى بىلمەسمەن.
خۇدا مېنى ساقلىسۇن،
سولۇنلارنى كۆرمەسمەن.

نوزۇگۇمنىڭ دوڭ يامۇلدا تورۇپ ئېيتقان قوشىغى

ئامباللارنىڭ خاڭزىسى،
غۇلجىدا بار فاڭزىسى ①.
چاقاي دىسەم چېقىلماس،
قولۇمدىكى كۆيزىسى.

خۇدا بەرگەن غۇنچەمنى،
سولۇن قالماق ئۈزەلمىدى!
خوتۇن قىلماق قەستىمۇ،
قەدىمنى پۈكلەلمىدى!

ئايىغىمدا كىشەن بار،
بوينۇمدا تاختاي تىڭگازە.
ئېلىپ قاچار نوزۇكنى،
بولسا ياخشى خوخەنزە.

يامۇلنىڭ بار ئوڭزىسى،
ئۈنەش غۇلاچ توغرىسى.
كۆرسەم ئەسكى كىگىزدۇر،
سولانغانلار موزىسى. ②

① ئوي - جامى

② قالپاق

ئەپپىيۇن تەرگەن سولاننىڭ،
توڭگۇز ئىدى جۈزىسى.
ئوڭ قولىدا داۋزىسى^①،
سول قولىدا خۈزىسى^②.
ئەپپىيۇن چەككەن جاللاتلار،
دوڭ يامۇلدا تارتىدۇ،
بىر قايقارا، زەي ئويىدە،
نوزۇك خېنىم ياتىدۇ.
داۋگۇاڭ خاندىن ھەت كەلسە،
«نوزۇگۇمنى ئولتەرا» دەپ،
ئەل-جامائەت ئېيتىدۇ:
«جەننەت روھى كۈتەر» دەپ.
مويتۇڭزىدا چاپقاندا،
مەن ئالدىدا ئولەرمەن.
موللارنىڭ سوزىچە:
«بەش يۈزى» كۈرەرمەن.
نوزۇگۇمنىڭ زىنداندا ئېيتقان قوشىغى
نوزۇك بىلەك باغلاندى،
ئولتۇرگىلى چاغلاندى.
نوزۇگۇم ئوزى يالغۇز،
شى يامۇلغا سولاندى.

① ھىچاق.

② ئەپپىيۇن سالىدىغان بانكا

«نوزۇگۇم» دەپ كۆپ يىغلاپ،
ئاتام قەشقەردە قالدى.
يالغۇز مېھرىۋان ئاكام،
قالماق ئىچىدە قالدى.

كاشكى كۆرسەم ئاتامنى،
قالماقتىكى ئاكامنى.
كۆرمەي ئولۇپ كىتەرمەن،
قەشقەردىكى تاغامنى.

مەن كۆرمىگەن مومامنى،
مىنى تۇققار، ئانامنى،
چاپسان بېرىپ ئولتۇرۇش!
ئۈچ ياشتىكى بالامنى.

يامۇل ماڭا قىيىندۇر،
ئولۇم ۋاقتى يېقىندۇر.
زالىملارنىڭ سۈرىتى،
پايدىسىز- بىرتىيىندۇر.

ئالدىمدىكى جاللاتلار،
قىلىچىنى ئوينۇتار.
مىنى ئۇششۇ ئولۇمدىن،
قانداق كىشى ئاجرىتار؟

گۈلەمخان قوشىقى

«گۈلەمخان» ۋاقىسى 1820- يىلىدىن 1825- يىلىغىچە ئىلى دەرياسى بويىدىكى «ئويمان بۇلاق» دىگەن جايدا يۈز بەرگەن. بۇ يەردە بىر كەمبەغەل دىخان بولۇپ، ئۇنىڭ گۈلەمخان ۋە زىلەمخان دىگەن ئىككى ئاچا - سىڭىل قىزى بار ئىكەن. چوڭ قىزى گۈلەمخان تېخى ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئەن گەن چولاق دىگەن بىر قېرى شاڭيۇ مەجبۇرى ھالدا ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنلۇغىغا ئالماقچى بولىدىكەن، لېكىن، جاسارەتلىك گۈلەمخان شاڭيۇنىڭ پوپوزا قىلىشى ۋە ئالداپ بېقىشىغا بوي بەرمەي، قاتتىق قارشىلىق كۆرسۈتىدىكەن ھەمدە ۋاقىتنىڭ ئوتۇشىگە ئەگىشىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىر يىگىت بىلەن قېچىپ كېتىپ، زالىم شاڭيۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتى ئوي-مان بۇلاققا قايتىپ كېلىدىكەن. گۈلەمخان ھەققىدىكى قوشاق بىر تارىخىي قوشاقلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ توي قوشاقلىرى سۈپىتىدەمۇ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدا، خەلقنىڭ گۈلەمخاننىڭ بەختسىزلىكىگە ئىچ ئاغرىتىپ، زالىم شاڭيۇلارغا نەپرەت بىلدۈرۈش روھى مەدھىلەنگەن، ئازات زامانغا بولغان ئىنتىزارلىقى ئەكس ئېتىلگەن. بۇ قوشاقلار تارىختىن بۇيان كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپۇكى،
يەرگە تىگەمدۇ؟
ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ،
ئەرگە تېگەمدۇ؟

كىمىنىڭ - كىمنى يارتۇتۇشنى،
ھەر كىم بىلمەمدۇ؟
ئوزى سۈيمەي، مەيلى بولماي،
ئەرگە تېگەمدۇ؟

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى،
ئويما بۇلاقتۇر،
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان،
شاڭيۇ چولاقتۇر.

گۈلەمخاندىن باشقا قىزنى،
قېرى ئالامدۇ؟
گۈلەمخېنىم چولاقلاغا،
زايا بولامدۇ؟

قويلرىمنى ھەيدىۋەتتىم،
ئويما بۇلاققا،
گۈلەمخاننى تۇتۇپ بەردى،
شاڭيۇ چولاققا.

گۈلەمخاننىڭ قوش پوپۇكى،
يەرگە سورۇلدى.
يۈرەكتىكى سېرىق سۇلار،
قانغا ئورۇلدى.

چىقىپ باقسام گۈلەمخېنىم،
تويۇڭ كېلەدۇ.
ساڭامىكىن، ماڭامىكىن،
تەقدىر بىلەدۇ.

ئالتە-يەتتە كەپتەرلىرىڭ،
قوندى تېرەككە.
تاۋا توندا ئالتۇن تۈگمە،
پاتتى يۈرەككە.

گۈلەمخاننىڭ كەيگەن ئەگى،
تاش پېشى سولجۇر .
قېرى بىلەن ياتماڭ ھەرگىز،
ساقىلى سانجۇر.

گۈلەمخېنىم ئوبدان بالا،
چېچى ئاز ئىكەن.
گۈلەمخاننى ئالغان شاڭيۇ،
تۈتەك تاز ئىكەن.

قارا كوڭۇل زالىم شاڭيۇ،
ئالدىرىما تېخى.
بوينۇڭدا بار گۈلەمخاننىڭ،
قىزىل تىرىنغى.

راھەت كورۇش زالىملارنىڭ،
ھەققى دىمەڭلا.
ئەلەم تارتىش كەمبەغەلگە،
باقى دىمەڭلا.

ئامان بولساق يوقۇتارمىز،
شاڭيۇ قېرىنى.
سۇيىدىغان زامان كېلەر،
ھەركىم يارىنى.

سادىر پالۋان قوشاقلرى

سادىر پالۋان - ئىلى دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەركەر-
دىسى، يالقۇنلۇق خەلق قوشاقچىسى. ئۇ، 1798 - يىلى كۈزدە
ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ مۆلتۈختىيۇزى يېزىسىدىكى بىر
ياللانما دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چىڭسۇلالىسى پۇتۇن جوڭ-
گۇغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلار بولۇپ، جۇڭگودىكى ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى قاتتىق خانى - ۋەيرانچىلىق ئىد-
چىدە قالغان ئىدى. بۇ دەھشەتلىك زۇلۇملارنى ئۆز بېشىدىن
ئۆتكۈزگەن ۋە ئۆز كۈزى بىلەن كۆرگەن ياش سادىرنىڭ قەل-
بىدە زۇلۇمغا قارشى ئۈچمەنلىك ئوتى يالقۇنلايدۇ، چىڭ سۇ-
لالىسى چىرىكلىرىنىڭ دىخانلارنى ناھەق جازالاشلىرىغا بىر
نەچچە قېتىم قارشى چىقىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ
نامى ئەل ئىچىدە تارقىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈ-
مەت تەرىپىدىن گۇمانلىق دەپ سانىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئۆز يېزى-
سىدا تۇرالماي، غۇلجىنىڭ قازانچى دىگەن يېرىدە 50 كىشى-
لىك ئەترەت قۇرىدۇ ۋە ئۇنى 300 كىشىگە تەرەققى قىلدۇرۇپ
ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغۇلاڭنى باشلايدۇ. سادىر
پالۋان يېتەكچىلىگىدىكى قوزغۇلاڭچىلار 1860 - يىلدىن باش-
لاپ ئىلى ئاشلىق سېتى، چىلىپە، ئىزە، بايانداي، كۆرە قاتارلىق
كونا قەلئەلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، دىخانلار قوزغىلىڭىدا غەلىبە
قازىنىدۇ. سادىر پالۋان 40 يىلدىن ئارتۇق كۈرەش جەريانى-
دا 13 قېتىم تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. لېكىن، بۇ ئېغىر كۈنلەر

تۇنىڭ قەدىسىنى پۈكەمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇ، كۈرەش داۋامىدا
چېنىقىدۇ، تەدبىرلىك، قاتتىق قوللۇق، ئۆتكۈر باشلامچى بو-
لۇپ يېتىشىدۇ.

سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرىدىن بىر 19 - ئەسىردىكى
ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەتلىك تۈر-
مۇشى، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە كۈرەشچان ھاياتىنى
رۈشەن كۆرىۋالالايمىز،

سادىر پالۋاننىڭ يامۇلدىن قېچىپ چىققان ۋاقىتلىرىدا
ئېيتقان قوشىغى

يامۇلغا چۈشۈپ قالدىم،
چۇسا بىلەن پىتلارغا.
ۋاڭزى "پۇل" دەپ ھەيدەيدۇ،
ئۈلگۈرمەيدۇ ئىتلارغا.

ۋاڭزى ئالساملا دەيدۇ،
ۋاڭزىغا نېمە لازىم؟
ار خالتا ئىۋەتىپتۇ،
يامۇلدا يېتىپ تازىم.

يامۇلدا تولا يېتىپ،
چېچىم بىر قۇچاق بولدى.
مەن يامۇلنى تەشكەندە،
قوۋۇرغام پىچاق بولدى.

يامۇلنى تېشىپ قويۇپ،
ئىككى چىقىتم ئالاغا.
مېنى باققان بەش يايى،
ئەندى قالدى بالاغا.

يامۇلدىن قاچقان ۋاختا،
قازانچى ① بىلەن قاچقان.
چىرىكلەر قوغلاپ كەلسە،
قار كېچىپ داۋان ئاشقان.
يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
تاغلارنى ماكان ئەتتىم.
قوساق ئېچى يامانكەن،
شالۋۇرنى ② كاۋاپ ئەتتىم.
شالۋۇرنى كاۋاپ ئەتسەم،
بىر تاتلىق يېغىر بولدى.
تاغلاردا قېچىپ يۈرۈپ،
ئاتلىرىم يېغىر بولدى.
ئېگىز تاغنىڭ قارغىيى،
قىشلىقى شالاڭ ئوخشاش.
ھەمىيىمنى ③ يەي دىسەم،
ئۈزەمنىڭ بالام ئوخشاش.
يامۇلدىن چىققان كۈنى،
يولداش بىلەن ئېپىشتىم.
قوغلاپ چىققان چىرىك بىلەن،
ئۈچ كۈنگىچە ئېتىشتىم.

① جاي ئىسمى.

② ئېرە ئىستان

① مىنگەن ئېتىم

مەن بىلمەس نە يامۇل بار،
بولدى يۈرۈگۈم پارە.
بالا كەلسە بېشىمغا،
تارتىماسقا نىمە چارە؟

مەن يامۇلدىن قاچقاندا،
بىر مانجۇ بىلەن قاچقان.
سالاسۇنغا سولاپ قويسا،
قۇلۇپ تولغاپ، ئىشك ئاچقان.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
بەش كۈن ماڭدىم پىيادە.
بىر موڭغۇل ماڭغىن دەيدۇ،
دولەت بەرسۇن زىيادە.

يامۇلدىن قاچقان كۈنى،
ياتقان يېرىم يان بۇلاق.①
خۇدا يىمىدىن تىلەيمەن،
ماڭا بەرسۇن بىر ئۇلاق.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئاغامچا تېپىپ ئالدىم.
مەن مىنگەن ئالا ئاتنى،
ئون سەرگە سېتىپ ئالدىم.

يامۇلدىن قاچار چاغدا،
لوسشى ئامال تاپتى.
سېپىلنى تېشىپ قويۇپ،
توشۇككە چاپان ياپتى.

① جاي ئىسمى.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئون كۈن ماڭدىم پىيادە.
تۇتامدۇ، تۇتالمايدۇ؟
بۇيرۇق بىلەن ئىرادە .

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
خىيال كىردى بېشىمغا.
پىچاق، چاقمىغىم خالتا،
شاۋانخان قاياشىمغا.

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى،
ئىگىز قارىغاي چەڭزە.
سادىر دىگەن خوشەنزە،
قولىدا قىلىچ، نەيزە.

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى
قىزىل سىردا سىرلاغلىق.
مېنى باققان بەش يايى،
ئۇرۇمچىدە سولاغلىق.

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى،
ئىگىز قارىغاي چەڭزە،
يامۇلدىن قېچىپ چىققان
سادىر ئوزى خوشەنزە.

يامۇلنىڭ ياغاچلىرى،
ئالا-ئالا ئالماچ.
مەن يامۇلدا ياتقاندا،
بالىلار قالدى ياللىڭاچ.

سادىر بىر ئوغۇل بالا،
ياۋان يەرنى خالايدۇ.
بىر يامبۇ بېرىپ قويىسام،
ئولتۇرمەيدۇ، پالايدۇ.

سادىر پالۋاننىڭ بېشىدىن كۆچۈرگەن دەرت-ئەلەملەرنى
يادىغا كەلتۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى

سادىر دەپ ئېتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپتە تۇتۇلغاندا،
قۇمۇل خانغا پالانغان.

سادىرنى تۇتۇپ بەرگەن
ئاق جاڭزىدىكى شاڭيۇ.
جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم
قۇمۇل شەھرىدە ياڭيۇ.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بۇ ياتار ماكانىمىدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل شەنگەن،
بۇسىنىڭ زامانىڭدۇر!

سادىرمەنۇ- سادىرمەن،
سادىر بولماي كىمدۇرمەن.
تاغ يولىنى سورىساڭ،
بىرنى قويماي بىلىۋرمەن.

يوللاردا كېتىپ بىرىپ،
قاتتىق نېنىمنى يىدىم.

بىر مانجۇ سوراپ ئىدى،
مەن ئوزۇم خەنپىن^① دىدىم.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىغىدا بالىسى.

چىرىك چىقتى يېپىلىپ،
سادىر ئاتتى پېتىنىپ.
دالىدىكى قارا تاش،
جۇۋامنى ئالدى يېپىنىپ.

قوغلاپ چىققان چىرىكنىڭ،
مىنگەن ئاتلىرى قاشقا.
چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

لاتىدىن «پوپۇش» تىمىسە،
كورمىگەنلەر «خەي» دەيدۇ.
سادىرنىڭ ئۇنى چىقسا،
چىرىك قورقۇپ «ھەي» دەيدۇ.

چوڭ يولدا كىتىپ بارسام،
بىر چىرىك «مەكە» دەيدۇ.
باشقا تارتىپ بىر سالسام،
«بولدى ماڭ، كېتە» دەيدۇ.

① خەنزۇ ئىسكىرى مەلەسىدە.

ئېست، ئومرۇم ئوتۇپ كەتتى،
زەي زىنداندا سولاقتا.
ھىچبىر راھەت كورمۇدۇم،
ئەلەم تارتىپ قاماقتا.

ئايلىنىپ تولا يۇرۇپ،
خويما زىرىكتىم شەدىن.
خۇدايىم ئايرىمىسۇن،
«قازانچى» دىگەن يەردىن.

«قازانچى» دىگەن يەرنى،
چىرىكلەر تاپالمايدۇ.
يىراقتىن قاراپ تۇرسام،
بىر دوڭدىن ئاشالمايدۇ.

سادىر ياتقان كاماغا،
ئوچار قانات كىرمەيدۇ.
مەن بۇ يەردە يۇرمىەن،
باللىرىم نىمە يەيدۇ؟

ئات مىنىدىم كورەڭ قاشقا،
سەكرەتتىم تاشتىن-تاشقا.
چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئوتۇگۇمنى ھول قىلدىم.
تاشقا مالخاي كەيگۈزۈپ،
چىرىكلەرنى گۈل قىلدىم.

چىرىك قاچتى ئىلىغا،
ئېتىپ چۈشۈردۈم بىلىغا.
سەكرەپ چۈشۈپ ئېتىمدىن،
نەيزە تىقىتىم گېلىغا.

ئىزدەشكە پۇرسەت بەرمەي،
زالىم قامچىلىق چىققان.
بۇ دەرتلەرگە چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىققان.

مېنى تۇتىمەن دىگەن،
سەن تاغلىق، قارا تاغلىق.
مېنى سەن تۇتالمايسەن،
ئوغلۇ بالىمەن قاڭرۇق.

ئاق بوز ئېتىم ئامانمۇ؟
كۆك بوز ئېتىم ئامانمۇ؟
چىرىكلەرنى ئولتۇرگەن
سادىر ئوزى يامانمۇ؟

بالىلىرىم يىتىم قالدى،
قېچقارسام ئۇنۇم يەتمەس.
قورقماس غەيرىتىم باردۇر،
ئول ئۇچۇن بېشىم كەتمەس.

سادىر پالۋاننىڭ ئەل-يۇرتىنى، باللا-چاقىسىنى
سېغىنىپ ئېيتقان قوشىغى

ئاتىسىدىن يىتىم قالغان،
ئانىسىدىن يىتىم قالغان،

يېتىم قالغاندا مەن ئالغان ،
ھەمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى ،
بىر ئېتەك سامان بارمۇ ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان ،
داموللام ئامان بارمۇ ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن ،
تورۇق ئاتقا چوپ بەرگەن ،
سادىر ئۇچۇن جان بەرگەن ،
ھەمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ ؟

مېھمانلار كىلىپ چۈشكەن ،
چىراقلار يېنىپ ئۆچكەن ،
غەمكىن كۈڭلۈمنى يەشكەن ،
سارىيىم ئامان بارمۇ ؟

ئويۇمنىڭ تورىدە يېتىپ ،
ساچقانىنى ماراپ ياتقان ،
كالا گوشىنى تەڭ يىگەن ،
موشۇكلىرىم ئامان بارمۇ ؟

بوسوغامنى بېسىپ ياتقان ،
كېچە-كۈندۈز قاۋاپ ياتقان ،
جاپايىمنى تولا تارتقان ،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ ؟

چوڭ ئاكىمنىڭ باللىرى ،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ .

مېنى كىچىك دادام دىگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاقتىدا،
مىۋە - چىۋە پىشىدۇ.

ئۆزى پىشىپ ئۆزى چۈشكەن،
ئالما، ئۇزۇك ئامان بارمۇ؟

چوڭ كۈرەنىڭ يولىدا،
ئالدىم ھېمىدەمگە يېلىم.
بەش بالانىڭ ئىچىدە،
ئەڭ كىچىكى مەمەت ئېلىم.

رۇشەنگۈل دەپ بالام بار،
دادا دەيدۇ ھەجەپ تاتلىق.
بەش بالانىڭ ئىچىدە،
كىچىكى دەنىخان ئاتلىق.

بەش بالانىڭ ئىچىدە،
چوڭى "يەننامە" ئوقۇيدۇ.
مېنى مويىتوڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ھېمىدە توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان باققىن.

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا خېتىم قالدى.

بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە

1851- يىلى يانۋاردا، خوڭشۈچۈن رەھبەرلىك قىلغان تەيپىڭ-تەيەنگۇ قوزغۇلىڭى گىواڭشى ئۆلكىسىنىڭ سەيجىڭسەن رايونى جىڭتيەن يېزىسىدا كۈتۈرۈلۈپ، 2 يىلغا يەتمىگەن ۋا- قىت ئىچىدە 8 ئۆلكىگە تارپىلىپ، ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. قوزغۇلاڭچى قوشۇن نەنجىڭنى پايتەخت قىلىپ، 14 يىل چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ توردى. لېكىن، چىرىپ كەتكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ يەرلىك مىللىتارىستلاردىن زىڭگوفەن، زىڭ گۇچۈن، لى خوڭچاڭ، زوزوڭتاڭ قاتارلىقلارنى يولەپ تورغۇزۇپ، بۇ دىخانىلار قوزغۇلىڭىنى مەغلۇپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەيپىڭ تەيەنگۇنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، شەندوڭدىكى نەنداڭ، غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇلار قوزغۇ- لاڭلىرىنى بېسىقتۇرۇپ ئاندىن شىنجاڭغا ئىلگىرلىگەن ئىدى.

خېتىمنى ئوقۇپ باقساڭ،
بەش بالام يېتىم قالدى.

كۈرە يولىدا يۇرۇپ،
مەپەڭ سۇندىمۇ شەڭگەن؟
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كوڭلۇڭ تىندىمۇ شەڭگەن؟

بۈگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
كەل، مەپىنى قوش ئەندى.
ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ئەل - ئاغىنە خوش ئەندى!

شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى قوزغۇلاڭ ۋە بۇ قوزغۇلاڭ نەتىجىسىدە قۇرۇلغان «ئىلى سۇلتانلىقى» ئەنە شۇ تەيپىڭ - تەيەنگۈ ئىنقىلاۋىنىڭ يېڭى تارىخى شارائىتىدىكى داۋامىدۇر. باياندايدىكى قوزغۇلاڭ چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق دىخانىلار ئىنقىلاۋىي بولدى.

چىڭ سۇلالىسى جوڭغارلارنى تىنچىتىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئىلى رايونىدا جاڭجۇن مەھكىمىسى قۇرۇپ، يۈز مىڭغا يېقىن چىرىك توختاتتى. بىر قىسىم يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەر يەرلىك فېئوداللار بىلەن بىرلىشىپ، خەلقنى تالان-تاراج قىلدى. باج-سېلىقلار كونسىنىڭ ئۈستىگە يېڭىسى چاپلىنىپ تۇردى. ئەمگەكچى خەلق ھالاكەت گىرداۋىغا كېلىپ قالدى. ئىلى ئاسمىنى قاپ-قارا بۇلۇتلار قاپلىۋالغان ئەنە شۇنداق شارائىتتا، 1864-يىلى ئىلىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت ئەمگەكچىلىرى قوللىرىغا تومۇر توقماق ئېلىپ، يەرلىك فېئودال-ئەمەلدارلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرى بايانداي ۋە كۈرە سېپىلىرىغا بېكىنىدۇ. سادىرپالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغۇلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ئىلىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي مەركىزى بولغان بايانداي سېپىلىنى ئېلىش ئىدى. بىراق، سېپىل ناھايىتى مۇستەھكەم بولغىنى ئۈچۈن قوزغۇلاڭچىلار دەرھال سېپىل ئىچىگە بوسۇپ كىرەلمەيدۇ. قوزغۇلاڭچىلار بۇ ھەقتە كۆپ باش قاتۇرىدۇ. ئۇلار بايانداي سېپىلىغا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. سېپىل ئاستىغا لەخمە كولاپ، دورا كومۇپ سېپىلىنى پارتىلىتىپ، ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئەپلىك

ۋە داغدام يول ئاچىدۇ. ئاندىن قوزغۇلاڭچىلار سېپىلغا بېسىپ
كىرىپ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى مەغلۇپ قىلىپ غەلىبىسىنى
قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ قوشاق تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئەنە شۇ
بايانداي ئۇرۇشى ھەققىدە توقۇلغان.

جاڭجۇن دىگەن ئىپلاسىنىڭ ،
زۇلۇمغا چىدىماي ؛
چىقتى خەلق سېپىلغا ،
غەزەپلىنىپ توختىماي.

قورقۇپ جاڭجۇن ئالۋاستى ،
كىردى سېپىل ئىچىگە .
مەھكەم ئىكەن سېپىلى ،
يەتمىدۇق ھېچ ئېيىگە .

قورشاپ تۇرغان خالايسىق ،
ئۈزگەرتىمىدى گېپىنى .
شۇ سېپىلغا كىرىشنىڭ ،
قىلماق بولدى ئېيىنى .

چاپا چەككەن يارەنلەر ،
پىدا قىلدى جېنىنى .
دارۋازىغا ئوت قويسا ،
تاقىۋالدى ئىچىنى .

قالدى ھەممە قاينۇرۇپ ،
ئويلاپ ، چايىقاپ بېشىنى .
چىقىپ سادىر پالۋان ،
قولغا ئالدى تېشىنى .

كولاپ سېپىل تېگىنى ،
كومدى كوپلەپ دورىنى .
پىلتا بىلەن ئوت ياقتى ،
قىلىپ ئوبدان ئېپىنى .
گۈمبۇرلىگەن ئۇن بىلەن ،
ۋەيران بولدى سېپىلى .
غېمىنى يەپ جاڭجۇننىڭ ،
ھودۇقۇشتى چىرىكى .
شۇندا خەلق يۇگۇردى ،
ئاندا قاتتىق جەڭ بولدى .
تەييار تاپلار ئولۇگى ،
سېپىل بىلەن تەڭ بولدى .
جاڭجۇن باشلىق چوڭلىرى ،
توت ئىشىككە يۇگۇردى .
ئوزىنى ئوزى باشلاپ ،
ئولۇمىگە ئولگۇردى .
شۇكۇنلا خالايتىق ،
دۈشمەنلەرنى چېپىشتى .
غەزەپ بىلەن گېلىغا ،
نەيزىلەرنى تىقمىشتى .
تالقان يىگەن خەلقلەر ،
نەمەتلەرگە يىتىشتى .
ئازات بولۇپ زۇلۇمدىن ،
مۇڭلىرىنى ئېيتىشتى .

مايمىخان قوشمىسى

1864-يىلىدىن 1871-يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە ئۇيغۇر خەلقى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ پارىخور ئەمەلدارلىرى ۋە ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى زىمىندار ، جازانىخور ، بەگ ، بوجاڭلارنىڭ زۇلۇمىدىن تولۇمۇ ئېزىلدى ، كىچە-كۈن دۈز باي ، ئەمەلدارلارغا ئىشلەپ قوساقلىرىنى باقالماي قالدى. ئېغىر ئالۋاڭ-سىپىلقلار دەستىدىن خەلق قاڭغىر قاخشىدى ، ئۇلار زۇلۇمغا قارشى كۈتۈرۈلۈش قىلسا ، ئەزىز باشلىرى كېسىلدى . مايمىخان ئەنە شۇ چاغدا زۇلۇمغا قارشى كۈتۈرۈلگەن خەلق ئارىسىدىن چىققان بىر قەھرىمان بولۇپ ، ئۇنى ئوزۇنراق ئىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قىلىچى بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ قوشاق-ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شانلىق تارىخىدا پارلاق نۇر چېچىپ تۇرغان ئۇلۇغ قەھرىمانلار ئۆتكەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن بەل باغلاپ ، زۇلۇمغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ ئېقىتقان ئىسسىق قانلىرى چو-قۇم بۈگۈنكىدەك ھەقىقىي خەلق ئازاتلىقىنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن .

زىندان تېمى ئىگىز تام ،
ئۇنىڭ ئىچى گورۇستان .
ئىرەنلىككە بەل باغلاپ ،
شېھىت ئۆلگەن مايمىخان .

مايمىخان ئۆزى ئوبدان ،
بەزىدە خۇيى يامان .
ئۇنىڭ جېنىنى ئالدى ،
قان ئىچەر قارا زامان .

خان خۇجامنىڭ بوز ئېتى ،
دەريالاردا ئۈزەمدۇ ؟
مايمىخاندەك باتۇرنى ،
دارىن ئوبدان كۈرەمدۇ ؟
ئاتا بولغىنىڭ قېنى !
ئانا بولغىنىڭ قېنى !
قېلىچ بىلەن چاپقاندا ،
تىلەپ ئالغىنىڭ قېنى ؟
ئالدىمىزدا تورت مانجۇ ،
قېلىچىنى ئوينايتتى .
ھېكىم بەگ بولاپ بەرسە ،
ئولتۇرمەيتتى ، پالايتتى .
تۇرپاننىڭ يولى قۇملۇق ،
ئوتۇپ بولغىلى بولماس .
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ ،
بىكار تۇرغىلى بولماس .
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ ،
دارىن ئامبال توپامدۇ ؟
مايمىخانىنى ئولتوردى ،
خۇنى ئۇنى قويامدۇ ؟
كونا شەھەردە ئاق تېرەك ،
يېڭى شەھەردە كۆك تېرەك .
ئەل جامائەت ئىشىغا ،
مايمىخاندەك ياش كېرەك .

گۈلباغ سۈپەت قەشقەردەك،
يېڭى سوققان شەھەر بارمۇ؟
مايمىخان شەھت بولدى،
ئاڭا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟

كۈچ - كۈچ قوشىقى

چار پادىشا ھۆكۈمىتى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن 1871-يىلى 6، 7- ئايلاردا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. چارروسىنىڭ ئىلىغا بېرىپ كىرگەن چاغدىكى «ۋەدىسى» بويىچە، ئىلىدىن ئەڭ كېيىن بولغاندىمۇ 1876-يىلىنىڭ ئاخىرىدا چىكىنىپ چىقىپ، ئىلىنى ئېلىمىزگە تاپشۇرۇپ بېرىش كېرەك ئىدى. 1878-يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى زوڭخۇنى پىتىر بورگىغا تۇنجى قېتىم چار پادىشا ھۆكۈمىتى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسلىسى ئۈستىدە تەنپەن ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى. 1881-يىلى 2- ئاينىڭ ئاخىرىدا پىتىر بورگدا ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدە كى «ئۆزگەرتىلگەن شەرتنامە» تۈزۈلدى. بۇ شەرتنامىدا «چار-روسىيە تېكەس دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارنى ۋە ئىلىدىكى 9 شەھەرنى جۇڭگۇغا قايتۇرىدۇ. لىكىن ئىلىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلىرىنى ئېلىپ قالىدۇ؛ قەشقەر ۋە تارباغاتايدىكى جۇڭگۇ-روسىيە چېگرىسى ئايرىم تەكشۈرۈپ بەلگىلىنىدۇ. مەنچىڭ

ھۆكۈمىتى روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىلىنى ئاتالمىش « ۋاكا-
لىتەن ساقلاش » خىراجىتىنى 9 مىليۇن روبلىگە كۆپەيتىشكە
قوشۇلىدۇ، روسىيە جۇڭگو - روسىيە ئارىسىدىكى بۇرۇنقى
شەرتنامىلارغا ئاساسەن ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر قاتارلىق جايلار-
دا كونسۇلخانا، سودا ئورۇنلىرى قۇرغاندىن تاشقىرى يەنە جاي-
گۈەن، تۇرپانلاردىمۇ كونسۇل ئورۇنلاشتۇرىدۇ» دېيىلگەن.
ئىلى چارروسىيەنىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ ئېلىنغاندىن
كېيىن، خەلق ئىككى تەرەپلىمە زولۇم ۋە بېسىمغا ئۇچرىدى.
بىرى، چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئالداش، تەھدىت سېلىش،
پوپوزا قىلىشى بولدى؛ يەنە بىرى، مەنچىڭ سۇلالىسى قوز-
غۇلاڭ كۆتەرگەن خەلقنىڭ دەھشەتلىك ئوچ ئالدى. شۇنىڭ
بىلەن ئىلىدىكى ئۇيغۇرلاردىن 56 مىڭ ئويلۇك، خۇيزۇلاردىن
12 مىڭ ئويلۇك خەلق مەجبۇرى ھالدا سوۋېت زېمىنلىرىگە
كۆچۈرۈلدى. كۆچۈشكە ئۇنىمىغانلار دەھشەتلىك ئۇرۇپ دۇمبا
لاندى. كۆچۈرۈلگەنلەر روسىيىگە كىرگەندىن
كېيىن قۇللارچە مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. بۇ
قوشاقتا چارروسىيىنىڭ ئەنە شۇ جىنايىتى پاش قىلىنىپ،
خەلقنىڭ جاھانگىرلارغا بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىكى ۋە غە-
زەپ-نەپرەتنى ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوز
ئانا يۇرتى، ئۇرۇق-تۇققانلىرى ۋە يۇرتداشلىرىنى
چوڭقۇر سېغىنىش ھىسسىياتى سۈرەتلەنگەن.

ئاق پادىشا لەشكىرى،
ئالتۇن كولاپ، تاش كەستى.
دىخانلارنى « كۆچ-كۆچ » دەپ،
قىلىچ بىلەن باش كەستى.

«ئالمۇتغا كۈچ» دەيدۇ،
بارا رېپرېمىز قۇملۇق.
راس گېپىنى ئېيتمايدۇ،
كۈزى كۈك، بېشى يۇڭلۇق.

بۇ يولدا تولا مېڭىپ،
پۇتۇم قاپرىپ كەتتى.
ھارۋۇغا چۈشەي دېسەم،
ھوكۇز ئالدىراپ كەتتى.

بۇ يولدا تولا ماڭدىم،
بۇ يول مىنىڭ يولدۇشۇم.
ھېرىپ-ئېچىپ كەلگەندە،
سۇ بەردى بىر قولىدۇشۇم.

ئىلى يولىدا تاللار،
ھەر تاللاردا مارجانلار.
خەقنىڭ شەھرىدە ئىشلەپ،
ئۇپراپ كەتتى بۇ جانلار.

خۇيمۇ خار بولۇپ كەتتۇق،
ياقا يۇرتلاردا ئىشلەپ.
يار خالتا ئۇۋەتپتۇ،
«يىسۇن» دەپ توقاچ چىشلەپ.

چىلەك - چىلەك دەيدىكەن،
ماختىغىچىلىك يوق چىلەك.
كەلگىچە يايلاق كەلدۇق،
تەتۈر ئىكەن بۇ پەلەك.

چوللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چولنىڭ بۇرۇسى باردۇر.
كوچ - كوچ بولغان ئەللەرنىڭ،
قېزى-چۇرۇسى باردۇر.

كوچمەن بولغان ئادەملەر،
قىلۋىگە قاراپ ماڭدى.
كوچمەي قالغان ئادەملەر،
زالىم قولىدا قالدى.

ئوسەككە بارارمىز دەپ،
ئوسەكچى خىيال قىلدى.
ياركەنت دىگەن يەرلەرگە،
كوچۇپ بارغانلار بولدى.

ياركەنت دىگەن يەرلەردە،
قارا ياغاچ كۆپ ئىكەن.
غەرىپلىق ئەسەر قىلسا،
خەق دەرتلىك بولار ئىكەن.

كەتمەيمىز دىگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نىمە چارە.
غۇلجىنى بېسىپ ئالدى،
دىلىمىز سۇنۇق پارە.

ئوسەككە بارارمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.
ئوي - جايىمىز پۇتكىچە،
مۇشەققەت-ئەلەم تارتتۇق.

مىڭ جاپا بىلەن سالغان،
قالدى باغۇ - بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلىپ،
دىلدا قالدى ئارمانلار.
زالىم بەگلەر يول بەرمەس،
يول ئۈستىدە تۇرغۇزماس.
باشقا قاتتىق مۇڭ چۈشتى،
بەشخۇلىقتىن يەر تەگمەس.

سارى جاز قوشىقى

چار پادىشا ھۆكۈمىتى ئىلىنى بېسىۋالغان مەزگىلدە ،
ئىلىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ دىخانىلىرى ۋە قول - ھۈنەرۋەن، كا -
سىپلارنى مەجبۇرى ھالدا سوۋېتنىڭ قارا قول، تالغىر، چىلەك،
ئالمۇتا قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرگەن.
سارى جاز - ئالمۇتاغا قاراشلىق بىر كىچىك ناھىيە بولۇپ،
كۆچمەنچى خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ جايدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
ئەينى يىللاردا توقۇلغان بۇ قوشاققا كۆچمەنچى خەلقلەرنىڭ
سارى جازغا يىتىپ بارغاندا، بېشىدىن كۆچۈرگەن ئېغىر كۈن -
لىرى ۋە تارتقان دەرت - ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

سارى جازغا يەتكەندە،
چوپ قالىدۇق ئوچاقتا.
دارىن ① بىزنى پالايدۇ،
خەت كەلمەيدۇ بۇ چاققا.

① ئەمەلدار، مەكتەپچى

كۈرەدىن چىققان ھارۋا،
يان بۇلاققا ياماشتى.
مەن يۇرتۇمغا قارىسام،
يىغا ماڭا ياماشتى.
ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
غىجەك سوقىمىز تاك - تاك.
نېمە تاپىمەن دەيسەن،
مەخپىد شاڭ بىگى - پاختەك.
توقىلەك بىلەن شاكىر،
بىر كىيىك ئېتىپ كەلدى.
سارى جاز دىگەن يەرگە،
تومۇر شا يېتىپ كەلدى.
جىڭلاپ بەرگەن ئۇنىدىن،
ئېتىپ ئىچىمىز ئاشنى.
بۇيرۇسا كۈرەرمىزمۇ
ئاتا - ئانا، قېرىنداشنى؟
پالۋاننىڭ مىنگەن ئېتى
ياتقان يەردە ئېغىنار.
بىچارە شۇ پالۋانلار،
بالىلىرىنى سېغىنار.

ئالمىخان ھەققىدە

بۇ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ناخشا سۈپىتىدە كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەسلىدە خەلق قىزىقچىسى موللا زەيدىن تەرىپىدىن توقۇلغان. تۇرپان لوڭچۇندىكى ئەپەندى ۋاڭ ئەينى ۋاقىتلاردا مەنسۇي ئوسۇپ، قەشقەرگىمۇ ۋاڭ بولغان. ئۇ، بۇ مەزگىللەردە موللا زەيدىننى ئۆز يېنىدا بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، ئۇنى ئوردا خىزمىتىگە قويغان. مۇشۇنداق سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن موللا زەيدىنگە ئۆز سويىگىنى بىلەن بالا-دۇرراق توي قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي، كۆپ يىللار ئوتۇپ كەتكەن. ئۇ پەقەت 30 ياشقا كىرگەن ۋاقىتلىرىدىلا ئالمىخان بىلەن توي قىلىشقا موھلەت بېرىلگەن. بۇ قوشاقنى ئۇ، ئالمىخان بىلەن توي قىلىشتىن بۇرۇن، يەنى ئالمىخاننىڭ دەرت-پىراقىدا كويۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئېيتقان.

كۆرمىگەنلەر ئېيتىدۇ،
ئالمىخان قانداق نىمە؟
ئاغزى ئويماق، بېلى زىلۋا،
قېشى قارا بىر نىمە.

ئالمىخاننىڭ بېغىدا،
ئۈچ تۈپ ئۈزۈم --- قاشقىرى*.
ئالمىخانغا سەپ سېلىڭلار،
قاپ - قارادۇر قاشلىرى.

ئالمىخاننىڭ بېغى بار،
گۈل شېخىدا چېڭى بار.

ئالمىخانغا سەپ سېلىڭلار،
ئوڭ قېشىدا مېڭى بار.
ئالمىخاننىڭ يوللىرى،
ئۈچ يۈز ئاتمىش كۈن يولى.
ئالمىخانغا تولا قاتناپ،
تېشىلدى كەشنىڭ چەملىرى.
ۋاي - ۋاي جېنىم، ئالمىخانەي،
قايسى باغنىڭ گۈلسە - نەي؟

سىيىت نوچى قوشاقلىرى

سىيىت نوچى - ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان
بىر خەلق داستانى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سىيىت نوچى 19 -
ئەسىردە قەشقەر شەھرىدە ئۆتكەن. 1911 - يىلدىكى شىنخەي
ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇرۇمچى، غۇلجا شەھەرلىرىدە
خەلق قوزغۇلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەن. ئۇ، مەنچىڭ خاندانلىغى
نىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى قۇرۇلغان ئاممىۋى خاراكتېر -
لىك تەشكىلات "گېلاۋخۇي" نىڭ تۈرلۈك سىياسى، ئىجتىمائى
تەشەببۇسلىرىنى قەتئىي ھىمايە قىلغان. "گېلاۋ -
خۇي" شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدى - كەينىدە ھەر قايسى
جايلاردا ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ مەقسە
دى - سىتېخىيىلىك ھالدا خىيانەتچى پارىخور ئەمەلدارلارنى
يوقۇتۇشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار پەقەت، "مەنسەپدارلار
ئولتۇرۇلسىلا زۇلۇم تۈگەيدۇ" دەپ تونىغان. ئەينى ۋاقىتتا
قەشقەردىمۇ "گېلاۋخۇي" نىڭ شۆبىسى قۇرۇلغان. سىيىت نوچى

بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىپ ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ئادالەتسىز-
لىكىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرگىنى ئۈچۈن، ھوكۇمەت ئۇ-
نىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرىدىن قورقۇپ، ئۇنى قولغا ئال-
غان ۋە ئەڭ ئاخىرى ئولتۇرۇپ تەكەن. سىيىت نوچى - شىنخەي
ئىنقىلاۋىغا ھىسداشلىق قىلىدىغان «گېلاۋخۇي» نىڭ بىر ئەزا-
سى. ئۇ، ئىلغار ئىدىيىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بىر خەلقپەرۋەر كى-
شى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئارىسىدا ئۇ توغرىلۇق
كۆپ ھىكايىلار تارقالغان. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئېيتقان قو-
شاقلىرى تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدىكى مەدداھلار، سوزمەن
قىزىقچىلار تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كەلمەكتە، ئۇن ئالغۇلاردا
خاتىرە سۈپىتىدە ساقلانماقتا.

سىيىت نوچى قوشاقلىرىدا سىيىت نوچىنىڭ مەنچىڭ
ھوكۇمىتىنىڭ خىيانەتچى - پارىخور ئەمەلدارلىرى بىلەن
يۈزمۇ - يۈز كەسكىن ئېلىشقان جاسارىتى، ئۇنىڭ كەڭ ئەمگەك-
چى خەلق بىلەن بولغان قان بىلەن گۈشتەك يېقىن مۇناسى-
ۋىتى، زالىم ئەمەلدارلار ئالدىدىكى مەردانە قىياپىتى ۋە ھەق-
ئادالەتنىڭ ھامان غەلبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان ئۇمىت -
ئىشەنچىسى ئەكس ئەتكەن.

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ،

قاشىمغا چۈشتى.

تۈمەن سەۋدا، مىڭ بالا،

باشىمغا چۈشتى.

بولدى خەنزۇ ئوتياشچى -

لاۋجاڭ ئاداشىم.

ئۇ ئۈگەتتى چامباشى،

قاتقاندا باشىم.

گېلاۋخۇيغا جەم بولدۇق،
دارىنغا قارشى.
خىيانەتچى پارىغور،
زالىمغا قارشى.

بەلنى باغلاپ، يەك تۇرۇپ،
ئىسيان كۈتەردۇق.
خەلقى ئالەم ئالدىدا،
داستان كۈتەردۇق.

باستۇرۇلدى گېلاۋخۇي،
زىنداندا لاۋجاڭ.
زۇلۇم-كۈلپەت ئەۋج ئېلىپ،
قىيىنالىدى بۇ جان.

قەشقىرىمدە كۈن ئالماق،
تەس بولدى، كەتتىم.
ياۋا قۇشتەك ئايلىنىپ،
ئاقسۇغا يەتتىم.

قەشقەردىنمۇ بەك غېرىپ-
غۇرۋانە ئاقسۇ.
ھەم خارابە يۇرت ئىچى،
ۋەيرانە ئاقسۇ.

راۋابىمنى سايىرىتىپ،
يەتتىم كۇچارغا.
ئالتە چىرىك بىر بولۇپ،
ئالدى ئاراغا.

قارا قچىلار ئارىسىدىن
مۇشلاپلا قاچتىم.
قارا شەھەر دەرۋازىسىنى،
پەشۋادا ئاچتىم.

ما بايۋەچچىنىڭ ئوز-ئوزىگە كۈرەڭلەپ، سىپىت نوچىغا
دەۋەيلەپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىغى

قەيەرلىكسەن، نەدىن كەلدىڭ؟
ئاتىڭنى سوزلە.
تېگى - تەكتىڭ، ئەجداتىڭ،
زاتىڭنى سوزلە.

راۋاپ، زەخمەك قولۇڭدا،
زارىڭنى سوزلە.
ئايىغىمغا باش قويۇپ،
دادىڭنى سوزلە.

تىلەمچىمۇ، رەمچىمۇ،
دىۋانىمۇ سەن؟
ئوز يېرىڭدە خارۇ-زار،
سەرسانىمۇ سەن؟

تەڭگە - داچەن دەردىدە،
ئاۋارىمۇ سەن؟
تاماقلىساڭ خەيرى-ئېھسان،
ھالىڭنى سوزلە.

سىيىت نوچىنىڭ ما بايۋەچچىگە بەرگەن جاۋابى :

ئەزىزانە قەشقەرنىڭ،
سېپىل تېشىدىن؛
شىرىن- شەرۋەت سۈيى بار،
تومەن قېشىدىن؛

كوزىچى ياربېشىدىن،
خومدان بېشىدىن-
چىققان سىيىت گاڭگۈڭمەن،
گاڭگۈڭ يىگىتمەن.

كىچىكىگە كىچىك مەن،
چوڭىغا چوڭمەن.
پىششىغىغا پىششىقمەن،
توڭىغا توڭمەن.

تەتۈرىگە تەتۈر مەن،
ئوڭىغا ئوڭمەن.
كەمبىغەلنىڭ سازچىسى،
سىيىت گاڭگۈڭمەن.

رەمچىلىكنى ئوقمايمەن،
رەمبال ئەمەسمەن.
يە قەلەندەر- دىۋانە،
ھابدال ئەمەسمەن.

خەقنى ئۇرۇپ سوقمايمەن،
ئامبال ئەمەسمەن.
يامىنىدىن قورقمايمەن،
سىيىت گاڭگۈڭمەن.

سەيىت نوچىنىڭ قارا شەھەردە يارى- دوستلىرى بىلەن
خوشلۇشۇپ، ئېتىغا مىنىپ، ئىلىخوغا قاراپ ماڭغان چېغىدا
ئېيتقان قوشىغى:

ئىلىخوغا بارماڭلار،
يولى خەتەردۇر.
قەھرىتان قىش نەشتىرى،
جاندىن ئۆتەدۇر.

مۇساپىرلار، دەرتمەنلەر،
يولدا ياتادۇر.
ئۆز يۇرتىنى يات ئىتىپ،
غەمگە پاتادۇر.

ئىلىخوغا مەن بېرىپ،
قالدىم بالاغا.
جەللىگۈر شۇم ئون ئورۇس،
ئالدى ئاراغا.

ئالتىسىنىڭ سۇندۇرۇپ،
ئۆتتۈر چىشىنى،
پەشۋا بىلەن-مۇش بىلەن،
ياردىم بېشىنى.

ئىلى دەريا بويىدا،
چالدىم راۋاپنى.
رازى قىلدىم تۇل خوتۇن،
دەرتمەن بىستاپنى.

سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى قوشىقى:

يىگىرمە ئالتە ياشىمدا،
كۈنلەر چۈشتى باشىمغا.
ئەرزىمنى بايان ئەيلەي،
يارۇدوست، ئاداشىمغا:

ئەزىزانە قەشقەردە،
توغۇلۇپ ھەم چوڭ بولۇپ.
شۇيەردە ئاتالغان مەن،
سىيتاخۇن گاڭگۈڭ بولۇپ.

سىيىت نوچى، سىيىت گاڭگۈڭ ،
شەمۇ-شەنى ئايلىنىپ .
قەشقەرگە كىتەر ۋاقتا .
ئۇچتۇرپانغىمۇ كېلىپ .

ئاتنى دەڭجاغا بېرىپ ،
ساماۋەرخانىغا كىرىپ .
چاي ئىچەي دەپ ئولتۇرسا ،
ئۇچتۇرپاننىڭ ئامبىلى
مادوتەي كېلىپ قالدى ،
گاڭگۈڭنى كورۇپ قالدى .

ئوز كوزىگە ئىشەنمەي،
بىرھازا تۇرۇپ قالدى .
ئاڭلاڭلار خالايقىلار،
ئۇقانداق تونۇپ قالدى .

ئۇچتۇرپاندا مادوتەينىڭ سىيىت نوچىغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىغى

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۈڭ ،
ئۇچتۇرپانغا خوش كەپسەن .
مەن كورۇپ دىدارىڭنى ،

بولدۇم تولىمۇ خۇرسەن .
جېنىم سۇيۇنەر، ياپىرار ،
قەشقەرلىقنى كورسەممەن .
ئالدىڭغا چىقار ئىدىم ،
كەلگىنىڭنى بىلسەممەن .

ھەي نوچى-سىيىت نوچى،
يۇرسەڭ-ئوردىغا بارساڭ .
ئۇسقۇنۇڭ چۇشۇپ قالسا ،
بۇيۇرتتا تۇرۇپ قالساڭ .

× ×

ماقۇل، دەپ نادان گاڭگۈڭ ،
بۇيۇرتتا تۇرۇپ قالدى .
چۇشىدە غېرىپ-مىسكىن ،
ئانىسىنى كورۇپ قالدى .

قەشقەرغە كېتەي ئەندى،
ئەلنى خوش ئېتەي ئەندى .
ئانام بىلەن ئۇكامنىڭ،
قېشىدا ئوتەي ئەندى .

دوتەيدىن سوراپ رۇخسەت،
قوش قامچا سالاي ئاتقا .
چول كېزىپ داۋان ئاشاي،
ئەل-يۇرتنى ئېلىپ ياتقا .

سىيىت نوچىنىڭ مادوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئېيتقان
ئەرزى:

قوي ئىزدەر قوزاسىنى،
قوزىمۇ ئاناسىنى.
ھاۋادىكى قۇشلارمۇ
سېغىنار ئۇۋاسىنى.

سېغىندىم غېرىپ - مىسكىن،
يالغۇز مېھرئانىمنى.
سېغىندىم ئېتى مەمەت،
ئۇكامنى - غەمگۈزارىمنى.

تۈمەن بويى، يار بېشىدا،
راۋابىم چالاي ئەندى.
خەلقىمنىڭ غېرىپ - سۇلغۇن،
كوڭلىنى ئالاي ئەندى.

قەشقەرگە باراي دەيمەن،
مېھرىگە قاناي دەيمەن.
ما دارىن ئىجازەت بەر،
يولغا ئاتلىنىاي دەيمەن....

ما دارىننىڭ سىيىت نوچىغا بەرگەن جاۋابى

ئىجازەت بىرەي دېسەم،
قانداق چىدىسۇن يۈرەك؟
مەن سىنى دېمەيمەن
«تۇققاندىن يېقىن يولەك»؟

ئىجازەت بىرەي گاڭگۈڭ،
چارەم يوق مېنىڭ بولەك.
يالغۇز ئانىغا سەندەك،
جان كويەر ئوغۇل كېرەك.

قەشقەردىكى دارىنغا،
خەت يېزىپ بېرەي ئەپكەت.
خەتنى كۆرسە خەن دارىن،
دەيدۇ ساڭا كۆپ رەخمەت...

بۇ يۇرتتىن كېتەر بولدۇڭ،
ئىچىمگە سېلىپ دەرتنى.
ئەتە يولغا چىق گاڭگۈڭ،
تەييارلاپ قويماي خەتنى....

سىيىت نوچىنىڭ ئوزىنىڭ ئولۇم خېتىنى ئېلىپ يولغا
چىقىش ئالدىدا ئېيتقانلىرى

خوش بۇرادەر دەرتىمەنلەر،
دوستىيار بولۇپ ئۆتكەنلەر.
ئۆزۈمنى ئېلىپ قالاي،
قەشقەرگە كېتىپ قالاي.

داغى پەرزەنت ئانامنىڭ،
قان-قېرىنداش ئۇكامنىڭ؛
جىسمىگە سىڭىپ ئالاي،
مېھرىگە قېنىپ ئالاي.

قىلغان بولسام مەنمەنلىك،
ئۆتكەن بولسا سەۋەنلىك.

كېچىرىڭلار يۇرتداشلار،
خەير-خوش، قېرىنداشلار....

سەيىت نوچىنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، تۆمەن دەر-
ياسى ۋە مەھەللىسى كۆزىچى يار بېشىنى كۆرۈپ ئېيتقان
قوشىقى:

سەيىت نوچى، سەيىت گاڭگۈڭ،
يارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ؛
ئانا ئىشقىدا جىسمى،
شام بولۇپ ئېرىپ - ئېقىپ.

ئىشكى ئالدىغا كەلسە،
ئىشكى تاقىلىپ قاپتۇ.
چىراقمۇ ئوچۇپ قاپتۇ،
ئانىسى غېرىپ مەزلۇم،
ئاھ، ئۇرۇپ يېتىپ قاپتۇ،
ئۇخلاپمۇ قېتىپ قاپتۇ.

«جان ئانا» دەپ سوز باشلاپ،
ئوگزىگە چالما تاشلاپ.
بەلگۈسىنى بەرگەندە،
ئانىسى غېرىپ مەزلۇم،
چۇچۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ،
چىرىغىنى ياندۇرۇپ،
ئىشك ئالدىغا چىقىپ،
قۇچاڭلاپ تويماي بېقىپ،
كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ،
ھارماڭ، بالىكام دەپتۇ.

غېرىپ ئويىگە باشلاپ،
 كونا دوستخاننى يېيىپ،
 تۇن كېچىچە مۇڭدۇشۇپ،
 ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا،
 ناماز جۈمە چاچكادا
 ئەي ئاناغەمگۈزارىم،
 جاھاندا يوقۇ-بارىم،
 ماڭا ئىجازەت بەرسەڭ،
 ھەزرەتنى كورۇپ كەلسەم—
 دەپ مېھرىۋان ئانىسىدىن،
 رۇخسەت- ئىجازەت ئېلىپ،
 ئاپپاق غوجامغا چىقىپ،
 يورۇق مەھەللىنى كېزىپ،
 ئەلنىڭ ھالىنى كوردى،
 يۈرىكىدە ئوت كويدى.
 نۇرغۇن - نۇرغۇن شە كوردۇم،
 ھەسرەت ئەندىشە كوردۇم.
 ھەممە يۇرتتا خار پۇخرا،
 دەرت - ئەلەمگە يار پۇخرا،
 قان يىغلايدۇ ھەر يەردە،
 بۇردا نانغا زار پۇخرا.
 سىيىت نوچىنىڭ قەلىبى،
 قىزىل چوغ بولۇپ يېنىپ،
 شەرۋەت كۈلىگە بېرىپ،
 سۈنى چاڭگالغا ئېلىپ،
 بىر ئىچەي دەپ تۇرغاندا،

خەت خىيالىغا كىلىپ،
گاڭگۇڭلۇقنى، مەرتلىكنى،
جاندىن ئەتىۋا بىلىپ؛
خەتنى ئاپىرىپ بىرەي،
ئاندىن تاماشىشە كۆرەي،
دەپ يولغا راۋان بولدى،
پىيادە كارۋان بولدى.

سىيىت نوچى ئۆزىنىڭ ئولۇم خېتىنى ئېلىپ، خەن دارىنىنىڭ
ئالدىغا كىرگەندە، دارىنىنىڭ ئېيتقانلىرى:

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
كەپسىز تىچ - ئامان.
يۇرتىمۇ - يۇرتلار ئايلىنىپ،
ئېشىپ تاع - داۋان.

بىزمۇ سىزنى ياد ئىتىپ،
تۇردۇق ھەر زامان.
نېمە ئىشلار كوردىڭىز،
قىلغايىسىز بايان.

سىيىت نوچىنىڭ جاۋابى:

كەزدىم دەشتى-باياۋان،
ئېشىپ تاع - داۋان.
نەگە بارسام پۇخرانىڭ،
ھالى بەك يامان.

زالىملارنىڭ زۇلىمىدىن،
باغرى لەختە قان.

ئىچكىنى ئوغا-زەھەر،
چەككىنى پىغان،
ئۇچتۇرپاندا ما دوتەي،
يېزىپ بەردى خەت.
سىزگە تىلەپ ئامانلىق،
دولەت-پاراغەت.

بۇ مەندىكى ئامانەت،
قېنى مەرھەمەت.
سىزگە ئۇشبۇ سوغىنى،
ئېلىپ كەلدىم ئاران.

خەن دارىن سىيىت نوچىنىڭ قولىدىن ما دوتەي يېزىپ
بەرگەن ئولۇننامىنى ئېلىپ ئوقۇپ، كوڭلىدە خۇشال بولۇپ
ئېيتقان قوشىغى:

ھەي نوچى - سىيىت گاڭگۇڭ،
نىمەڭ بۇ ئېلىپ كەلگەن؟
ئوزەڭنىڭ ئولۇننامەڭ
مادوتەي يېزىپ بەرگەن.

يىرتىۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
يۇتتۇرىۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
تاشلاپ ئوتقا - ئاتەشكە
كويدۇرۇۋەتسەڭ بولمامدۇ؟

مەن ساڭا ئىجىل - ئامراق،
ئۇلتۇرەي سىنى قانداق؟
ئۇلتۇرمەي دېسەم، نوچى،
خاننىڭ يارلىغى شۇنداق.

ئولۇنما ئەڭنى كورگەندە،
كوكسۇمگە پىچاق پاتتى.
قانداق قىلىمىز گاڭگۈڭ،
ئەجەپمۇ بېشىم قاتتى.
سىيىت بولۇپ ھەيرانە،
جاۋاپ بەردى مەردانە:
- ھەي دارىن - دىدى گاڭگۈڭ،
تەڭلىكتە تۇرۇپ قالما.
خاننىڭ ئالدىدا ئاسى -
گۇناكار بولۇپ قالما.
چىرىكلەرگە ئېيت دەرھال،
مىلتىغىغا ئوق سالىسۇن.
ھايالىسىز جېنىم ئالسۇن،
«گاڭگۈڭ» دەپ ئېتىم قالىسۇن -
جاللاتلار كىلىپ شۇدەم،
بوينىغا تاقاق سالىدى.
پۇتىغا سېلىپ ئىشكەل،
زىدانغا سولاپ قويدى.
ئون توت كۈن ئوتۇپ كەتتى،
كوك پىت، بۇرگە يەپ كەتتى.
مەرت يىگىتنىڭ - گاڭگۈڭنىڭ،
تاقىتى تۈگەپ كەتتى.
دىدى ئۇ: چىدامىم يوق،
يا بولەك تامايمىم يوق،

ئولتۇرسەڭ بۈگۈن ئولتۇر،
ھېچقانداق گۇنايم يوق!...

ئامباللار جەم بولۇشتى،
تورت ئاتلىق ھارۋا قوشتى.
ئېلىپ سىپىت گاڭگۈڭنى،
ھارۋا يولىغا چۈشتى.

توققۇز پاي پو ئاتقۇزۇپ،
ھارۋۇنى تېز ماڭغۇزۇپ،
توققۇز دەرۋازىغا يۈزدىن،
تورت يۈز چىرىك تۇرغۇزۇپ.

قارىقى دەرۋازىغا،
ئېلىپ كەلدى پالۋاننى.
قەشقەرنىڭ يىگىتلىرى،
ئوراپ ئالدى ھەريانىنى.

«ئەي نوچى - سىپىت گاڭگۈڭ
نېمە گەپ، نېمە ئىش بۇ؟
يۇرتنىڭ بېشىغا چۈشكەن
قانداق ئەلەم - تەشۋىش بۇ؟

كىم سالدى كىشەن سىزگە؟
كىم سالدى تاقاق سىزگە؟
بۇ قەشقەردە كۈن ئالماق
بولمامدۇ راۋا بىزگە؟»

تۇتتى بىر قاچا شەربەت
رازى بولۇڭ، بىزدىن دەپ.
رازى بىز ئومۇر ۋايەت
سىپىت نوچى - سىزدىن دەپ.

شەرۋەتنى ئېلىپ گاڭگۇڭ،
ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ،
خەير، خوش، قىرىنداشلار،
دىدى سوزىنى باشلاپ:

«ئىزىزانە يولداشلار،
مەندەك نادان بولماڭلار!
چوشۇپ ھىلە - قىلتاققا،
ناھەق قۇربان بولماڭلار!...»

سىيىت ئاخۇن - سىيىت گاڭگۇڭ،
ئەلدىن رازىلىق ئالدى.
ھارۋۇمۇ قومۇش بازىرى،
قوينىغا بېرىپ قالدى.

ئات! - دىدى سىيىت گاڭگۇڭ،
ھارۋىدىن چۈشۈپ سەكرەپ.
ئات جاللات! يۈرەككە ئات!
مىلتىغىڭنى راس بەللەپ.

تەپكىنى بېسىپ جاللات،
ئوزى يېقىلىپ كەتتى.
مىلتىغىدىن ئوق چىقماي،
پىستان چېقىلىپ كەتتى.

ئىككىنچى رەت ئاتقان ئوق،
كىلىپ تەگدى تاغاققا.
سىيىت ئاخۇن دىدى شۇدەم،
مىلتىق ئاتقان جاللاتقا:

مىنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات،
نا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە.
سول كوكسۇمنى چەللەپ ئات،
جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە!...

سىيىت ئاخۇن - سىيىت گاڭگۈڭ،
تىك تۇرار ئىدى سوزلەپ،
ماداخۇ دىگەن دارىن،
ئاتتى كوكسىنى كوزلەپ.

سىيىت ئاخۇن دىگەن گاڭگۈڭ
جېنىدىن جۇدا بولدى،
جاللاتلارغا خەن دارىن،
يار - يولەك پانا بولدى.

گاڭگۈڭمۇ ئولۇپ كەتتى،
تۇپراققا كىرىپ كەتتى.
بۇ ئەلەم-مۇسبەتتىن،
يۈرەك يېرىلىپ كەتتى.

چالدى مۇڭ بىلەن قەشقەر،
دۇتتارى - راۋابىنى.
ئولمىسەك ئىچەرمىز دەپ،
تاڭ ۋەسلى شارابىنى.

نوچىنىڭ ئېتى - نامى،
ئەلنىڭ يادىدا قالدى.
يۈرەك باغرىدا قالدى،
راۋاپ تارىمدا قالدى.

لاشمان قوشاقلرى

1916 - يىلى پادىشا نىكولاي ئىلى رايونىمىزدىن روسىيەنىڭ يەركەنت، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن 1000 كىشىنى لاشمانلىققا تۇتۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى چار پادىشانىڭ بۇيرۇغىغا ناھايىتى نارازى بولۇپ، ئوچۇق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. لېكىن، فېئودال سىنىپلارنىڭ قول چوماقچىلىرى-بەگ-خوجاملار، ئەللىك بېشى، بولوسلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ياشلىرى لاشمانلىققا تۇتۇپ كېتىلىدۇ. نېتىجىدە يۇرت-مەھەللە چولسىرايدۇ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قوۋمى-قېرىنداش، ئۇرۇق-تۇققانلىرىدىن، بېقىپ ئۆستۈرگەن يىگىت-بالىلىرىدىن ئايرىلىدۇ. يەركەنت ئاسمىنى كەمبەغەل خەلقنىڭ ئاھۇ-زارى ۋە پەريادى قاپلايدۇ. لاشمانلىققا تۇتۇپ كېتىلگەنلەر ئال-مۇتا، يۇزۇپكا قاتارلىق جايلاردا ھەيدىلىپ يۈرۈپ، كومۇر خاڭلىرى ۋە ۋاگون يوللىرىدا قۇل بولۇپ ئىشلەپ، كۆرمىگەن كۈنى قالمايدۇ، ئادەم تارتقۇسىز ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كۆچۈرىدۇ.

بۇ قوشاقلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىن چارروسىيە پادىشاى نىكولايغا بولغان سىنىپىي ئۆچمەنلىكى، چەتئەلنىڭ بوزەك قىلىشى بىلەن چىدىغۇسىز دەرت-ئەلەم تارتقان خەلقنىڭ نىكولايىنىڭ مالاي-غالچىلىرىغا بولغان غەزەپ-نەپرەتى، ئۆز قېرىنداشلىرىغا بولغان چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

يىگىتلەرنى لاشمانلىققا ئېلىپ ماڭغاندا ئېيتقان
قوشاقلار

ئۈستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ،
ئات قامچا تېپىپ ئالدىم.
لاشمانلىققا كەتكەنلەرنى،
قوشاققا قېتىپ ئالدىم.

ئۈچ يۈز ئاتىش كۈنلەردە،
يىغلىغاندۇر چوللەردە.
ئۇشاق بالىلىرى بارلار،
زار يىغلايدۇ يوللاردا.

ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن ،
بوڭ-بوڭ قوڭغۇز ئەمەسمۇ ؟
يىگىتلەرنى تۇتۇپ بەرگەن ،
ئازات توڭغۇز ئەمەسمۇ ؟

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
ئەل غەمدە يىغلاپ قالدى .
ئامان بولغىن ئالام ! دەپ ،
قارا كۈزگە ياش ئالدى .

ئاياللار تولاي يىغلاپ ،
ياغلىق ئۇچى ھول بولدى.
ئىشقا كىتىپ ياش باللا ،
يۇرتنىڭ ئىچى چول بولدى .
ئىشىگىدە سۇ ئاقار ،
سۈتېگىدە قۇم ئاقار .

لاشمانلىققا كەتكەننىڭ،
بالىسىنى كىم باقار؟
ئاتا-ئانا بىچارە ،
زار يىغلىشىپ قالماقتا .
كوڭلى قارا ئىكولاي ،
ياش بالىلارنى ئالماقتا .
ئۈستەڭ ياقىلاپ ماڭسام .
ئوروسلارنىڭ مۇنچىسى .
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
قىزىل گۈلنىڭ غۇنچىسى .
پەرەڭ ياغلىق تىكىپسىز ،
ئۇنى ئۈچمەيدۇ دەمسىز؟
ئىرىڭىزنى سېتىۋەتتى ،
ئۇنى بىلمەيدۇ دەمسىز ؟
قارىغايىنىڭ يوپۇرماغى ،
قاتمۇ-قات بولار ئىكەن .
قېرىنداشتىن ئايرىلساڭ ،
خويمۇ دەرت بولار ئىكەن .
شامال چىقسا گۈكىرەپ،
تال ئىگىلىپ پەس بولدى .
زالىملارنىڭ زۇلىمدىن ،
كۈن ئالماقمۇ تەس بولدى .
ئوروسلارنىڭ دوختۇرى ،
ياش بالىلارنى كورىدۇ .

ماڭ ئالدىغا ! سەن تۇت ! دەپ ،
كەمبەغەلنى ئۇزۇدۇ .

بىز يەركەنتتىن چىققاندا ،
ئاتلار قالدى تىزىلىپ .
ئامان بولساق كورۇشەرمىز ،
قۇچاغلىشىپ ، ئېسىلىپ .

يەركەنتتە ئىككى مېچىت ،
بىرى خەلپە ، بىرى تاش .
لاشمانلىققا كەتكەننى ،
كورەرمىكىن ئەزىز باش .

ھاجى توڭغۇز يەركەنتنىڭ ،
بالىلىرىنى كۆپ ساتتى .
ئوزى قېلىپ چىق پۇلنى .
قوسىغىنى دومبايتتى .

بىز يەركەنتتىن ماڭغاندا ،
ئامبال-دوتەي ئۇزاتتى .
بەش كۈن ئۆتمەستىن تېخى ،
قىيامەتنى كۆرسەتتى .

دەريا بويىغا كەلسەك ،
قىلۋىدىن بوران بولدى .
لاشمانلىققا ماڭغانلار ،
يىغلىشىپ راۋان بولدى .

شاكرجاننىڭ دوپپىسى ،
ياغاچ قوزۇقتا قالدى .

شاكرجاننىڭ ئانىسى ،
ھەسرەت-قايغۇدا قالدى .
ئىگىز دوڭنىڭ باغرىدا ،
ئۇششاق-ئۇششاق قارا تاش .
لاشمانلىققا ماڭ دەيدۇ ،
ئىسلام ئاخۇن ئەللىك باش .
ئۈستەڭ سۈيى ئېچىلدى ،
توغاڭلىرى چېپىلدى .
لاشمانلىققا كەتكەنلەر ،
مال ئورنىدا سېتىلدى .
يەركەنتنىڭ بازارىغا ،
كىرگەندۇ ئۇلاق ، سامان .
ئاڭلاڭلار بۇرادەرلەر ،
بىزنى كۆيدۈرگەن زامان .
ئېتىمنى توقۇپ قويدۇم ،
يوپۇق ياپىمەن ئەندى .
سويگەن ياردىن ئايرىلىپ ،
يالغۇز ياتىمەن ئەندى .
ساندۇق ئىچىدە ئوزۇم ،
يىغلايدۇ قارا كوزۇم .
لاشمانلىقتا بىز ئاجىز ،
ئۆتمەيدۇ مىنىڭ سوزۇم .

كىلىمەن ئۇزۇن يولدا ،
كەينىمگە بەك قايرىلىپ .
قارىماس ئىدىم دوستلار ،
ئانام قالدى ئايرىلىپ .
بىزنىڭ تاپقان پۇلىمىز ،
نىكولايىنىڭ قولىدا .
خويما زىلۋا يىگىتلەر ،
لاشمانلىقنىڭ يولىدا .
نىكولاي باغرى تاشتىن ،
تۇيازغا كەلدى بۇيرۇق .
زالىملار ئاتقا مىنىپ ،
بىزگە قىلماقتا زورلۇق .
ئاقساقالغا يالۋۇرسام ،
ئويلاپ باقايلى، دەيدۇ .
ئەللىك بېشى ئامبالدىن ،
سوراپ باقايلى، دەيدۇ .
ئاقساقالغا يالۋۇرسام ،
ئاقچاڭ بولسا بەر، دەيدۇ .
پۇلۇڭ بولمىسا سىنىڭ ،
لاشمانلىققا بار، دەيدۇ .
لاشمانلىققا ماڭغاندا ،
يەركەنتلەرگە قار ياققان .
قېيىم بەگ، ھاجى بولۇس ،
بىزنى ئاقچىغا ساتقان .

قورقمايمىز بىز بۇرادەر ،
زالىملارنىڭ دوقىدىن .
ئاتا-ئانا خەت سالغىن ،
يۈرۈپ تۇرغان پوچتىدىن .
قوللىمىزدا ئاق ياغلىق ،
كۈز ياشلارنى ئەيتىمىز .
ئاتا-ئانىنى تاشلاپ ،
يۇرتتىن قانداق كېتىمىز ؟
يەركەنتتىن چىقىپ كەتتۇق ،
ئالمۇتىغا بىز يەتتۇق .
قىشنىڭ كۈنى سوغالاردا ،
مۇشەققەتنى كۆپ تارتتۇق .
ئالمۇتا خەلقى بىزگە ،
چاچاڭ قىلدى يوللاردا .
خۇشال بولۇپ ھەممەيلەن ،
رەھمەت ئېيتتۇق ئۇلارغا .
بۇيرۇق بەرگەن نىكۇلاي ،
مىڭ لاشمانچى ئالسۇن، دەپ .
كۆپ ئادەم دۇئا قىلدى
ئامان - ئېسەن يانسۇن، دەپ .
لاشمانلىققا ماڭماستا ،
ئادەملەر ئېتىلىپ كەتكەن .
زالىم بولۇس-مىڭ بېشى ،
ئاقچىغا سېتىلىپ كەتكەن .

لاشمانلىققا يازدۇدى،
مىڭ يىگىتنى يارىتىپ.
قۇلاق سالماي زالىملار،
ئەل ھەم يۇرتنى يىغلىتىپ.

بىزنى نىكۇلاي ئالغاندا،
ئاكۇپ كولايسەن، دىگەن.
بىز قايتالمايمىز دەپ،
ئەزىز جاندىن غەم يىگەن.

سچارە لاشمانلىقلار،
زالىملارغا باغلانغان.
ئاخشىمى ناخشا ئېيتىپ،
كوچىلارنى ئايلانغان.

كوچىلارنى ئايلانسا،
ياربويىدا تۇرغۇزدى.
قېچىپ كەتمەك بولدى دەپ،
زالىملارغا ئۇرغۇزدى.

بىز كەلگىچە ئاتىلار،
ئامان بولسۇن ئانىلار.
بىر كۈنى ھەم قايتارمىز،
بىزنى كۈتسۇن بالىلار.

ھەر جۈمەدە توپلۇشۇپ،
ئۈستەڭ بويلاپ ئوينىيىتتۇق.
بىزنى تۇققان يۇرتىمىز،
يەر كەتكە توپىما يىتتۇق.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
يەركەنتتە ئاقام قالغان.
ئامان بول ئانا دىسەم،
قارا كوزىگە ياش ئالغان.

بازار تەرەپكە ماڭدۇق،
«زامانەي» دەپ ناخشا ئېيتىپ.
سوغۇقتا ئېلىپ ماڭدى،
كەمبەغەلنى قاقشىتىپ.

ھاۋادا ئۇچۇپ يۈرگەن،
ۋىچىر - ۋىچىر قالغىچ.
لاشمانلىققا ماڭغاندا،
بالام قالغان يالغىچ.

لاشمانلىققا تۇتۇپ كېتىلگەن يىگىتلەرنىڭ خاڭدا ۋە
ۋاگۇن يوللىرىدا ئىشلەپ يۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالمۇتىدىن خەت سالىدىم،
يېرىم ئالمنى چىشلەپ.
ئامان بولساق كورۇشەرمىز،
ۋاگۇن يولىدا ئىشلەپ.

ۋاگۇن يولى قايدا دۇر،
تۇپراقلىرى مايدادۇر.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
قارا كۈمەچ نان يەيدۇ.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
پۇتلار تېشىلىپ كەتكەن.

قىزىلگۈلدەك يىگىتلەر،
خاڭلاردا ئولۇپ كەتكەن.
ئېتىزدىكى بوز تورغاي،
باللىرىغا دان بەرگەن.
تۇراخۇن جېنىم دوستۇم،
خاڭ ئۈستىدە جان بەرگەن.
يۈزۈپكا دىگەن جايدا،
ۋاڭۇنلارنى ھەيدەيمىز.
قالغانلاردۇن قىلسۇن.
ئامان بولساق قايتارمىز.
كەتمەن بىلەن گۇرچەكلەر،
لاشمانلىقنىڭ قولىدا.
ئولسەك جېنىمىز پىدا،
كەمبەغەلنىڭ يولىدا.
يۈزۈپكىغا بارغاندا،
ئىشلىدۇق كومۇر خاڭدا.
كېچە - كۈندۈز ئىشلەيمۇ،
زادى تويىمىدۇق نانغا.
كېچىلەردە ئىشلەيمىز،
خاڭلاردا كومۇر تاشقا.
چاپسان بول! دەپ ئۇرۇدۇ،
قامچىلار بىلەن باشقا.
ئاتا - ئانام سورىسا،
يۈزۈپكا شەھرىدە دەرلار.

قولىدا كەتمەن-گۈرجەك،
ئىشلەپ تۇرۇدۇ دەڭلار.

كەتمەن بىلەن گۈرجەكنى،
تاش كومۇرگە چاپسىمىز.
يەر كەنتتە ئامان بارمۇ؟
بىزنى تۇققان ئانىمىز.

يۇزۇپكىدا ئىشلەيمىز،
يەرنىڭ ئاستىدا-خاڭدا.
خۇدايىمغا يىغلايمىز،
سەھەر ۋاقتىدا-تاڭدا.

زەمبىلدە كومۇر توشۇپ،
قوللار قاپىرىپ كەتتى.
ئاچلىق بەك يامان ئىكەن،
بەللەر پۈكلۈنۈپ كەتتى.

بىرمۇنچىمىز ئىشلەيمىز،
پويىزلارنىڭ يولىدا.
بەك تولا ئازاپ چەكتۇق،
زالىملارنىڭ قولىدا.

قەيەر بېرىشنى بىلمەي،
فىرۇنىزىدە ئۈچ ئاي تۇردۇق.
ژاندارما ھەم پولىتسىيىدىن،
تۈگۈمەس ئەلەم كوردۇق.

ئاسمانغا چىقاي ئېگىز،
بۇلۇتقا سالاى كىگىز.

زالملارنىڭ كوكسىگە،
سانجىمەن تومۇر بېگىز.

قوينۇمدىكى توقاچنى،
سىيادان سېلىپ ياپقان.
باي باللىرى ئورنىغا،
زالملار بىزنى ساتقان.

ئاغرا-دۇمباق چېلىندى،
يىغا - ئۇنلەر تارالدى.
ئاۋات بولغان شۇ يەركەنت،
بارات ئايدا بۇزۇلدى.

ئاقسۇدىن لاشمانلىققا ماڭغان يىگىتلەرنىڭ ئېيتقان
قوشىغى:

ئەسسالامۇ-ئەلەيكۇم،
«دانىشمەن» ئەللىك بېشى.
قىرىق يىگىت بىرەي دەپ،
قول قويغان ئەللىك بېشى.

قىرىق يىگىت ئاتلانسا،
كورۇنمەس ساينىڭ تېشى.
لاشمانلىققا ماڭغاندا،
قورمىدى كوزنىڭ يېشى.

لاشمانلىققا ماڭغاندا،
كەينىمىزگە قايرىلدۇق.
ئۇرۇق-تۇققان قېرىنداشتىن
ئولمەي تۇرۇپ ئايرىلدۇق.

قارا ئېتىم تاي ئىدى،
يوغان بولدى-ئات بولدى.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
نىكۇلايغا خار بولدى.

ئاق كەپتەر، چىلان كەپتەر،
ئاق بۇغدايدىن دان يەيدۇ.
لاشمانلىققا بىز ماغدۇق،
ئاتا - ئانا غەم يەيدۇ.

باينىڭ باللىرى قالدى،
بولۇسلەرگە پۇل بېرىپ.
گاداي باللىرى كەتتى،
يىرتىلغان چاپان كىيىپ.

ئاتمىش بەشچە بالىنى،
ئالدىغا ئىلغاپ تۇرۇپ.
«چاپسان بول!» دەپ ھەيدىدى،
قامچىلاپ ئۇرۇپ يۇرۇپ.

ئالتە يۈزچە بالىنى،
بىر-بىردىن ساناپ قويدى.
بولۇسلارنى تىللىسام،
زەي ئويگە قاماپ قويدى.

لاشمانلىققا بار دەيدۇ،
قايسى يەردۇر بىلىمەيمىز.
خوش دوستلار، ئاغىنىلەر،
بىز ئاۋاتقا كەلمەيمىز.

كۈپ - كۈك يىشىل پۇتاهنى،
بىلىمغا باغلاپ قويدى.
تۇرسۇندەك يالاقچىنى،
يۈز بېشى سايلاپ قويدى.

ئاقساقالنى تىللىدىم،
بىزگە قىلدى كۈپ زورلۇق.
لاشمانلىققا بارمايمىز،
سېتىپ ئالغان قۇلۇك يوق.

يىگىتلەر لاشمانلىققا ماڭغاندا ، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ
ھەسرەت چېكىپ زارلىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

بېغىمغا، گۈل تېرىسام،
ئېچىلماي تۈزۈپ كەتتى.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
ياش تۇرۇپ ئولۇپ كەتتى.

بىز قېرىلار ئۈستىگە،
ھەر قەدەمدە مىڭ جاپا.
رەھىمسىز بۇ بەگلەردىن،
كۆرمىدۇق ھېچبىر ۋاپا.

بىچارە يىگىتلەرنىڭ،
تېپىلارمۇ خوشلىغى.
قىزىل گۈلنى ئۈزۈپ بەرگەن،
ئۆزىمىزنىڭ بوشلىغى.

بايلار ھەرگىز غەم قىلماس،
ھەممىسى ئۆيدە يېتىپ.

قايتۇرۇۋالدى بالىنى
بەزىسى بەگدىن سېتىپ.
كەلمىگەن بۇنداق بالا،
كورمىگەن ئاتا - بوۋا.
قىرىنداش قىلسۇن داۋا
يوق بولەك مۇندىن داۋا.
لاشماندىكى ياشلارنى،
كورگىلى بولارمىكىن؟
سولاشقان مىنىڭ جېنىم،
سەن كەلگىچە تۇرارمىكىن؟
مايسا تېرىپ، دان تېرىپ،
جان ساقلىدۇق ھەممىمىز.
يۇرتىمىزدىن يوقالدى،
قايان كەتتى بالىمىز.
تاش ئاتتىم سايغا چۈشتى،
سايىنىڭ تاشلىرى ئۇچتى.
جان بالام، جېنىم بالام،
قارا كوزۇمدىن ئۇچتى.
قارا - قارا قاغىلار،
ئىگىز - ئىگىز ئۇچۇڭلار.
مىنىڭ بالىلىرىم نەدە؟
خەۋەر بىرىپ تۇرۇڭلار.
تام ئۈستىگە تام قويدۇق،
ھويلىنى يوغان قۇرۇپ.

قەيەرلەردە يۈرگەندۇ،
بالىلىرىم غېرىپ بولۇپ.

يار بويىدا بەش ئۈدەك،
بەشىلىسى بىر خىلدەك.
لاشمانلىققا كەتكەنلەر،
ئېچىلغان قىزىل گۈلدەك.

ئىگىز دوڭگە ئوي سالىدىم
قۇم چوگۇنغا چاي سالىدىم.
لاشمانلىققا بالامغا،
پوچتا بىلەن خەت سالىدىم.

يۇقارقى گازارمىغا،
سولاپ قويدى بالامنى.
قانداق تاشلاپ كىتەرسەن،
جېنىم بالام ئاناڭنى.

ئون ئالتىنچى يىلىدا،
مالاي بولدۇق ھەممىمىز.
بالىلاردىن ئايرىلدۇق،
قانداق كۈنلەر كۆرىمىز؟

ئالىملار پىشىپ قالدى،
يىشىل باغلار ئىچىدە.
ئامان يانغىن سەن بالام،
يالغۇز ئاناڭ بەختىگە.

ئوڭ قولۇمدا ئوڭ ئۇزۇك،
سول قولۇمدا سول ئۇزۇك.

بالامدىن ئايرىلغىچە،
ئولۇپ كەتكىنىم تۈزۈك.

ئالتىنچى ئاي باھاردا،
ئارا، گۈرچەك خاماندا.
بالىلىرىمنى يادلايمەن،
بىر كورۇشكە ئارماندا.

ئوت يېقىلدى جېنىمغا،
ھېچ كىشى بىلىمەس ئۇنى.
خۇدايىمغا تاپشۇرۇپ،
قويدۇم بالىلىرىم سىنى.

غەيرىتىم، جان قۇۋىتىم،
ياندىكى رۇستەملىرىم.
سۇ قۇيۇپ تەربىيە قىلغان،
باغدىكى بوستانلىرىم.

سەندىن خوشلۇشۇپ قالدى،
ئاقسۇ، كەتمەن تاغلىرى.
قولۇمدىن ئۇزۇلۇپ كەتتى،
بۇ يۈرەكنىڭ باغلىرى.

بۇ يۈرەك قاينايدىغۇ،
ئوتتا قويغان چەينەكتەك.
ئارقاڭلاردا بىز قالدۇق،
كاككۇك بىلەن زەينەپتەك.

ئەمدى مەن قانداق قىلاي،
بۇ يىگىتلەر بەختىنى.
ساقلىغىن ئاللا كېرىم،
ئوت ئىچىدە پاختىنى.

يۈز بېشىغا يىغلىساق،
سوزگە قۇلاق سالمايدۇ.
مۇنداق جەۋرى-جاپادا،
بالىلار ئامان يانمايدۇ.

تەمبۇرۇمنى چىكىمەن،
كۈندە يىغلاپ، ناخشا ئېيتىپ.
ئۇخلاپ يېتىپ يىغلايمەن،
جان بالامنى ياد ئېيتىپ.

چىغلىق تىكەن ئىچىدە،
قۇمدىن تولا ئاق توشقان.
بۇ قوشاقنى قوشمايتتۇق،
دەرتكە پايلىماي قوشقان.

ئامبال زۇلۇمى ھەققىدە

يېقىنقى يۈز يىللاردىن بۇيان جاھانگىر ۋە مۇستەملىكچە -
ئەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ قول - چو -
ماقلىرى، زالىم ئامباللارنىڭ چېگرا رايونىمىزدىكى ھەر
مىللەت خەلقىنى قاتتىق ئىزىش ۋە تالان - تاراج قىلىشى -
تارىختا كەم ئۇچرايدۇ.

مىللى زۇلۇم ۋە سىنىپىي زۇلۇم تۈپەيلىدىن سەرسان بول -
خان خەلق ھەددى - ھىساپسىز. زالىملارنىڭ جىنايى قىلمىشىنى
ئىلى دەرياسى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن يۇغان -
دىمۇ تۈگىمەيدۇ.

بۇ قوشاق 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ئامبال زۇلۇمىدىن چاك - چاك بولغان مۇڭلۇق قەلبىنى ۋە
زۇلۇم - كۈلپەتكە بولغان چەكسىز غەزەبىنى ئىككىس
ئەتتۈرگەن.

ئامبالغا ئامبال،
شايمدا تامبال.
يۇرتنى سوراپ يەيدۇ،
يامۇلدىكى ئامبال.

ئامبالنىڭ قىزى،
دايىنىڭ قىزى.
چوقۇر دىمەڭلار،
تاياقنىڭ ئىزى.

ئامبال ئالدىدا،
دايى كەينىدە.
مەن قانداق قىلاي،
زۇلۇم دەردىدە.
ئامبىلى ئاتلىق،
دايى قاناتلىق.
كۈندە يىغلايدۇ،
گۇناھسىز تاتلىق.
ئامبالغا ئاق چاي،
دايىغا كۆك چاي.
گۈندىپايلارنىڭ،
كېيىننى پىچاي.

ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە

مەرھۇم ئابدۇقادىر ئەزىزى (داموللا) يېقىنقى زامان
ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇننى تۇتقان ئالىم،
شائىر ۋە جامائەت ئەربابىدۇر. ئۇ، 1862 - يىلى (ھىجرىيە
1279 - يىلى) ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا تۇغۇلغان، ئۇنىڭ
بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى ئوز يېزىسىدا، بىلىم ئېلىش ۋە
پائالىيەت ئىشلەش ۋاقىتلىرى قەشقەر، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا
ئۆتكەن. كېيىنكى ھاياتى يېڭىچە مەكتەپلەردە مۇئەللىملىك
قىلىش، مۇدەررىسلىك قىلىش ۋە جامائەت خىزمەتلىرى
بىلەن ئۆتكەن. ئۇ، ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىش مەقسىتىدە
ئۇيغۇرچە ئوقۇتۇشنىڭ ئۇسۇلى، دەرسلىك مەزمۇنى قاتارلىق
تەرەپلىرىدە ئەجرى سىڭدۈرۈپ، «سەرپ-نەھۋى» (مورفولوگىيە

ۋە سىنتاكسىس) «ئىلمى تەجۋىت» (قىراۋەت)، «ئىلمى ھىساپ» قاتارلىق كىتاپلارنى يېزىپ، مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان. ئۇ يەنە مەكتەپلەردىكى ھوسنىخەت ئۆگۈتۈش ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بىرىپ، ياشلار ۋە ئوسمۇرلەرنىڭ تەلىم - تەربىيىسىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، «ئاقا - ئىد زورۇرىيە» (زورۇر ئەقىدىلەر)، «ئىبادەت ئىسلامىيە» (ئىسلام ئىبادەتلىرى)، «تەلىم سەبىھىيان» (گۈدەكلەرگە تەلىم)، «نەسەيھول ئەپتال» (ياش - ئوسمۇرلەرگە نەسىھەت) قاتارلىق كىتاپلارنى يېزىش بىلەنلا قالماستىن، مەتبۇئات ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، باشقا جايلاردىن مەتبەئە ئالدۇرۇپ كىرىپ، «نەسىھەتتى ئام» قاتارلىق ئەسەرلەرنى باستۇرۇپ، ئاممىغا بىكارغا تارقاتقان، ئۇ يازغان «جاۋھىرۇل ھىقان» (ھەقىقەت جەۋھەرلىرى) ناملىق شېئىرىي ئەسەر ھازىر مىسىردىكى «ئەزھەر» ئىنىستىتۇتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇ يەنە «مۇپتاھىل ئەدەپ» (ئەدەبىياتنىڭ ئاچقۇچى) ناملىق ئەزىزىيىۋى ئەسەرنى يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر ئوز زامانىسىدا قەشقەردىكى ئىختىساتلىق كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن روسىيىنىڭ قازاندىكى «مىللەت» مەتبەئەسىدە نەشر قىلىنغان.

ئابدۇقادىر ئەزىزى بىر ئۇلۇغ ۋە تەنپەرۋەر زات بولۇپ، 1900 - يىللاردىن كېيىن شىنجاڭغا دىن تارقىتىش نامى بىلەن كىرىپ، ئەكسىيەتچىلىك، بۇلاڭ - تالاڭچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان شىۋىت مىسسىئونىرلىرىغا قارشى باتۇرلۇق بىلەن كۈرەشنى قانات يايدۇرغان. ئۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىغا باتۇرلۇق بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچى گېزىت - ژورنال ۋە دوختۇرلۇق ئەسۋاپلىرىنى چېقىپ، كۆيدۈرۈپ شىۋىت - لەرنى قېچىشقا مەجبۇرلاپ، جاھانگىرلارنىڭ قەشقەردىكى مە

دىنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىغا قاخشا تىقۇچ زەربە بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، جاھانگىرلار ۋە يەرلىك فېئودال - ئەكسىيەتچى كوچىلار ئۇنىڭ بۇ ۋە تەنپەرۋەرلىك جاسارىتىدىن قورقۇپ، يۇشۇ-رۇن سۈيىقەست پىلانلاپ، ئىشپىيۇن، خائىنلارنى سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان ۋە 1924 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر شەھرى كونا ئوردىدىكى قىرا ئەتخانىسىدا شائىرنى ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۋەتكەن. ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ دۈشمەنلىرى ئۇلۇغ ئالىم ۋە تالانتلىق شائىرنى خەلقىتىن ئايرىۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇيغۇر خەلقى ئابدۇقادىر ئەزىزى (داموللام) نى ئۆزىنىڭ «قەدىرلىك ئۇستازى» دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا چۇڭقۇر مائىتەم تۇتقان. نۇرغۇن مەرسىيە - ناخشا، قوشاقلارنى يېزىپ خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخى شا-رايىتىدا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىنى رۇشەن ئىپادىلەپ بەرگەن.

بۇلىۇل ئىدىڭ بۇ باغدا،
سايىار ئىدىڭ بار چاغدا.
دۈشمەن سەندىن ئايرىدى
ئەجەپمۇ يامان چاغدا.
ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ؟
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئومىرڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ؟

ئولتۇرگۇزدى دۇشمەنلەر،
كورەلمىگەن مەن - مەنلەر.
سەنچۇن توكۇپ كوز ياشنى
يىغلاپ قالدى دەرتمەنلەر.

داموللام ئولۇپ كەتتى،
تالىپلار يېتىم قالدى.
سەن ياشىغان بۇ يۇرتتا،
شەيتانۇ - رەجىم قالدى.

ئاتۇش يولى تاشلىق ساي،
يېتىم يىغلار ماڭالماي.
قارشى چىقتى يولۇڭغا،
مۇتەئەسسەپ رودىپاي.

جايىڭ بولسۇن جەننەتتە،
ھورلەر بولسۇن خىزمەتتە.
ئۇنۇتمايمىز بىز سىنى،
ۋەدىمىز شۇل ئەلۋەتتە.

ئاقسۇ، كۇچار تەرەپلەردە داموللام ھەققىدە توقۇلغان قوشاقلار

تاغلار - تاشلار تەۋرىشىپ،
قاتتىق چاقماق چاققانمۇ؟
دەريا سۈيى قان بولۇپ،
بۇگۈن تەتۈر ئاققانمۇ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى،
چاڭ - تۇمانلار باسقانمۇ؟
قەشقەرنىڭ جاھاننى،
قايغۇ - ماتەم باسقانمۇ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز.
داموللىغا دەيۈز نەر،
قەست قىلالماس دەپتىمىز.

قىلماق بولغان قەستىڭنى،
ماڭا قىلساڭ بولمامتى؟
قولۇڭدىكى پىچاقنى،
ماڭا سالساڭ بولمامتى؟

داموللام شېھىت بولدى،
ياتار جايى بېھىش بولدى.
داموللامغا قەشقەرلىق،
كۆپ يىغلاپ بېھۇش بولدى.

ئاق قۇچقاچ چۇرۇقلايدۇ،
چاڭگاسنى تاپالماي.
تالىپ باللا يىغلايدۇ،
داموللامنى تاپالماي.

داموللام چىراقىغا،
پەرۋانە بولاي دەيمەن.
ناھەق بولغان بۇ ئىشقا،
دېۋانە بولاي دەيمەن.

داموللامغا قەست قىلدى،
يۈزى قارا دەيۈزلەر.
كوڭلىدە چىراغى يوق،
دىلى قارا ياۋۇزلار.

قايقا داۋان قوشىقى

19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدا، چارروسىيە جۇڭگۇ زېمىنىنى يانمۇ ئىلگىرلەپ بېسىۋېلىشنى قەستلەپ، تومۇر تىزىمىنى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىلى رايونىغىچە سوزغان. ئىلىدىن روسىيە زېمىنىغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر خەلقى 1916- يىلى لاشىمان (قارا خىزمەت) خىزمىتىگە بالا ئېلىش توغرىسىدا چارروسىيە پادىشاھىنىڭ بۇيرىقى چىققاندا، «بالا بەرمەيمىز» دەپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن، شۇ چاغدا پادىشاھ جاللاتلىرى 12 ئادەمنى «قايقا» دىگەن داۋاننىڭ ئۈستىدە ئاتقان ئىدى.

بۇ قوشاقتا چارروسىيەنىڭ ئەنە شۇ قانلىق جىنايىتى پاش قىلىنغان ۋە شىكايەت قىلىنغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زالىم نىكۇلايغا قارشى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق جاسارىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئاڭلاڭلار خالايقىلار،
ئولاتا ئېيتقان بىيىتنى.
لاشمانلىققا تۇتۇپ بەردى،
ھەمدەم دىگەن شەھىتنى.

قايقا داۋان تاغلىرى،
تۈكۈلگەندۇر قانلىرى.
تۇتۇپ نەيزە سالغاندا،
سېقىرىغاندۇ جانلىرى.

توختىنىياز دىگەن باتۇر،
قايقا ئۈستىدە ياتۇر.
كوپنىڭ غېمىنى كۈزلەپ،
ئۈز بېشىنى يەپ ياتۇر.

يەرلىكنى كولاۋىتىپ،
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى.
قايقىنىڭ يىگىتلىرى،
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتتى.

قارا-قارا قاغلار،
بالىلىرىغا دان بەرگەن.
كىچىككىنە مۇساۋاي،
قايقا ئۈستىدە جان بەرگەن.

دۈشمەنلەر چىقىپ كەلدى،
قايقا ئۈستىدىن ئۆتۈپ.
شېھىت بولغان يىگىتلەر،
قالدى قانلارغا پېتىپ.

يوقۇرىدىن چۈشۈپ كەلگەن،
جىرەن كۈزلۈك چاروللا.
قايقا ئۈستىدە ياتۇر،
قۇندۇز كۈزلۈك ياش باللا.

قايقا يولى تار ئىكەن،
ئىككى يېقى قار ئىكەن.
بالىسىنى كۆرمەككە،
بارچە يوقسۇل زار ئىكەن.

بۇلبۇل سايرار ياز كىلىپ،
كۆك چىمەن باغ ئىچىدە.
جاننى بەردىك ۋاقتىسىز،
باياۋان تاغ ئىچىدە.

ئاسماندىكى ئاي قايدا؟
«ئاۋات» دىگەن جاي قايدا؟
يۇرتنىڭ كوزنۇرى بولغان،
توختىنىياز باتۇر قايدا؟

چول قايىقىنىڭ بېشىدا،
قار كۈچمەي يېتىپ ئالدى.
شېھت بولغان ئەرلەرنىڭ،
بالىلىرى يېتىم قالدى.

قايقا يولى ھەيۋەتلىك،
بۇلاق سۈيى شەرۋەتلىك.
مەخسەدگە يېتەلمىگەن،
كېرىم ئاخۇن رەمەتلىك.

ئۈستەڭ بويىدا يالپۇز،
يالپۇزنىڭ شېخى يالغۇز.
جېنىمىغىنە شۇ ئادەم،
قايقا ئۈستىدە يالغۇز.

ئالما ئاتتىم دەرياغا،
لەيلىۋالدى، چۈكمەيدۇ.
قېرىنداشنىڭ ئوتلىرى،
يالقۇندايدۇ، ئۈچمەيدۇ.

ئوقنى ئاتتى يۈرەككە،
يېنىپ تەگدى بىلەككە.
باي زالىملار قىلغىنى،
ئورناپ كەتتى يۈرەككە.
ئىشك ئالدى توپ سىدە،
ئاتقا سېپ بىرەي بىدە.
زالىملارنىڭ زۇلمىدا،
بولدى يۈرەكلەر زىدە.
كەچ كىردى زاۋال بولدى،
دەرۋازىنى ياپقاندىۇر؟
شېھىت بولغان يىگىتلەر،
قانغا مىلىنىپ ياتقاندىۇر؟
ئۈستەڭ بويى سۇزۇك تاش،
ماڭغانلارنىڭ كوزى ياش.
بۇ پەرماننى چىقارغان،
نىكۇلاي زالىم باغرى تاش.

تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە

تاش ئاخۇنۇم ئاتۇش سۇنتاغ گۆڭشى كېچىڭىز دىگەن جايدىن بولۇپ، ئوز زامانىسىدىكى بىر ئىلغار ئىگىلىك باش قۇرغۇچى. ئۇ، ياش ۋاقتىدا سودا-تىجارەتنىڭ يوللىرىنى ياخشى ئۈگەنگەن. ئۇرۇمچى، قەشقەر، غۇلجا..... قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، كۆپ يىللار تۇرۇپ، سودا-تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ھەسەن بىلال ھاجىم بىلەن بىرلىكتە ئاتۇشنىڭ ئاغۇ دىگەن يېرىدە جۇمە مەسچىتىنى سالدۇرۇپ، سولتانی يۇسۇپ بۇغراخاننىڭ گۈمبىزىنى قايتا ياساش ئىشلىرىغا قول سالغان. شۇ ئارقىلىق تېزلا نام چىقارغان.

1914-يىللىرىدىكى1- جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن شىنجاڭغا كىلىدىغان تومۇر، چاي، گەزمال قاتارلىق خەلققە ئېھتىياجلىق مولغان سانائەت ماللىرى توشۇلۇپ قالغان، مۇشۇنداق تارىخى شارائىتتا، ئۇ، مىللى سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى قەشە بېيۇس قىلغان. ئۆزىنىڭ كۆپ سەرمايىسى بولمىمۇ، باي-خوجىلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، شىركەت ئېچىپ پاي توپلاپ، يەرلىك مىللى سانائەت ۋە قول سانائەتنى يولغا قويۇش يولىدا ھەركەت قىلغان، يېڭىشەرنىڭ «يامانىيار» دىگەن يېرىدە پاختا زاۋۇدى قۇرۇپ، 12 تاش تۈگمەن ياساتقان، ئاتۇشتىمۇ شاتىۋاچىلىق-سەگەز-چىلىك كارخانىسى ئاچقان، تاش ئاخۇنۇم شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەردە سەرەڭگە زاۋۇدى، سەگەز كارخانىسى، تېرىگە ئىش قوشۇش كارخانىسى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ، خەلقنى تەمىنلەپ، بازارنى ئاۋات قىلغان، تەڭگە

قۇيدۇرۇپ پۇل چىقارغان. ئۇ، مۇشۇنداق ئىشلار يۈزىسىدىن
بىر ئابىرۇيلۇق موتۇەرگە ئايلانغان. بۇ قوشاقتا تاش ئا-
خۇنومنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ئۇنىڭ
زاۋۇت-كارخانىلىرىدا ئىشلەۋاتقان مەدىكارلارنىڭ روھى-
ھالىتى سۈرەتلەنگەن بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى جەمىيەت ئەھ-
ۋالىنى چۈشۈنىشىمىزگە پايدىسى بار.

تاش ئاخۇنوم تاش ئىكەن،
ئالغان خوتۇنى ياش ئىكەن.
خامغا ئۇششاق گۈل بېسىپ،
ئامبال بىلەن باش ئىكەن.

تاش ئاخۇنوم جازانى،
بىرىپ ئالدى بازارنى.
پۇل تېپىشنىڭ كويىدا،
تاشلىۋەتتى مازارنى.

ساسقا چۈشكەن ئودەكنى،
نادان باللا غاز دەيدۇ.
ئاتمىش ئالتە نىمكەننى،
تاش ئاخۇنوم ئاز دەيدۇ،

ئاسماندىكى ئايىنى كورۇڭ،
تاش ئاخۇنوم بايىنى كورۇڭ.
ئىشلەپ ھارغان مەدىكارغا،
سەرلەپ بەرگەن ناننى كورۇڭ.

زالىم قازىلار ھەققىدە

ياڭ زىياڭ شىن، جىڭ شۈرىن، شىڭ شىسەي قاتارلىق
ھۆكۈمرانلارنىڭ شىنجاڭ ۋە شىنجاڭ خەلقىنى ئىدارە قىلىش
ۋە زىيانكەشلىك قىلىش جەھەتلەردىكى ماھىيىتى بىر بولغىنىدەك،
ئەڭ دەسلەپكى تونىغا ئورۇنىۋېلىپ خەلقنى دەھشەتلىك
ئەزگەن ۋە قاخشاتقان زالىم قازىلارنىڭ ماھىيىتى بىر، تىلى بىر.
بۇ، بىر توپ ئەبلەخلەر تېگىدىن بىر جاڭگالنىڭ بورىلىرى.
بۇ قوشاقتا - قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە ئىگىرىغان شىنجاڭنىڭ
غۇلجا قاتارلىق جايلىرىدىكى زالىم قازىلارنىڭ پۇخرالارغا
قىلغان زىيانكەشلىكى بايان قىلىنغان. ئادالەتسىز زاماننىڭ
چۆمپەردىسى ئېچىپ تاشلانغان.

بۇ قوشاق - قاتمۇ-قات زۇلۇم ئاستىدىكى شىنجاڭنىڭ
ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تارىخى، جەمىيەت ئەھۋالىنى
تەھلىل قىلىش، چۈشۈنىۋېلىشقا نىسبەتەن مەلۇم قىممەتكە
ئىگە.

ھوشۇر باقى، مەخپىر قازى،
نۇرى ساغلىق.
پۇخرالارنىڭ يۈرەك باغرىن،
قىلدى داغلىق.

قازى بولغان بەچچىغەرلەر،
بۇنداق بولسا؛
ئاخىرەتتە راھەت كۆرەر،
يېرى چاغلىق.

ۋادىرىغا، بۇلاردىن كۆپ
ئەلەم يەتتى.
ئازابىدىن يۈرەكلەرگە،
جىق دەزكەتتى.

بۇ پانىدا مەنسەپ دىگەن،
شۇ قاتارلىق.
ئاخىرىدا بۇلارنىمۇ،
تاشلاپ كەتتى.

خاك قوشىقى

1- جاھان ئورۇشىدىن كېيىن، يەرلىك پومىششىك- بۇرژۇ-
ئازلار شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنى تالان- تاراج قىلىپ،
ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ئىكسپىلاتاتسىيە قىلدى. قەش-
قەردىن جان بېقىش كويىدا شىمالىي شىنجاڭغا چىققان تۈركۈم-
تۈركۈم موساپىرلار ئۇ يەردىكى پىلىچى، كوكيار قاتارلىق كومۇر
كانلىرىدا ئات- ئۇلاق ئورنىدا ئىشلەپ كۆرمىگەن كۈنى، تارت-
مىغان دەرت- ئەلىمى قالمىغان ئىدى.

ئەينى يىللاردىكى خاك ئىشچىلىرىنىڭ بېشىدىن كۆچۈر-
گەن ئېچىنىشلىق ھاياتىنىڭ گوۋاچىسى بولغان بۇ قوشاقلار
شىنجاڭدىكى تۇنجى ئەۋلات كومۇر خاك ئىشچىلىرىنىڭ سىنىپى
زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەركەتلىرىنى بىلىۋېلىشىمىزغا،
شۇ ئارقىلىق بۈگۈنكى يېڭى تارىخىي دەۋردە غەيرەت- جاسارد-
تىمىزنى ئۆستۈرۈپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قورۇلۇشىغا تىگىش-
لىك ھەسسە قوشۇشىمىزغا ئىلھام بىرىدۇ.

زوڭاڭدىن چۇشۇپ كېلىپ ،
سۇنى چاپقان ئوخشايىمەن .
بەرگىنى پۇچۇق ياماق ،
جاننى ساتقان ئوخشايىمەن .

ئەردىڭ يۇپاڭمۇ دەيمىز ،
ساندىڭ يۇپاڭمۇ دەيمىز .
داڭقىدىن چۇشكەن ئاننى ،
خام سۇغا چىلاپ يەيمىز .

ئىلىنىڭ داۋانىدىن ،
ئورۇق ئات ئوتەلمەيدۇ .
خاڭدىكى مۇساپىرلار ،
پۇلى يوق كېتەلمەيدۇ .

قەشقەردىن چىققان باللا ،
تەڭدىن تولسى خاڭدا ،
كەچكۈزدە كېتەي دېسە ،
بىردىن چاپىنى داڭدا .

چەنزە دىگەن تومۇرى ،
قاپ-قارادۇر كومۇرى .
خاڭدا ئىشلىگەنلەرنىڭ ،
بەكمۇ قىسقا ئومۇرى .

دىڭخۇلارنى كوتۇرۇپ ،
خاڭنىڭ تىگىگە چۇشتۇق .
ئومرىمىزدە كۆرمىگەن ،
ۋەيلۇن دوزاقنى كوردۇق .

خاڭنىڭ ئىچى قاراڭغۇ ،
قوللىرىدا دىڭ خۇلۇ .
دىڭ خۇلۇنى ئوچۇرۇپ ،
قوغلاپ چىقتى مىڭ خۇلۇ .
يەتسۇل ئالىدۇ چاڭسا ،
زۇخاڭدىن قاراپ ماڭسا .
باش يۇپاڭدىن ئۆتكەندە ،
جاننى قولغا ئالسا .
ئەردىڭ يۇپاڭ بار دەيسەن ،
ساندىڭ يۇپاڭ بار دەيسەن ؟
بېشىڭغا گەنزى چۈشسە ،
ئېستىقىنا جان دەيسەن .
باش يۇپاڭدىن ئۆتكەندە ،
ئەردى يۇپاڭ بار دەيسەن .
خاڭ تېگىدە ئۇخلىساڭ ،
بوتوڭدىن تاياق يەيسەن .
جەنزە دىگەن بىر پالتۇ ،
سورەپ كېلىدۇ لاڭتۇ .
شى ئوزىنى ئويغاندا ،
ئەزىز باشقا مىڭ قايغۇ .
داڭ كاڭشۇ دەپ داڭلايسەن ،
پاكا چاڭساندۇ ماڭدايسەن .
دېڭغا بېشىڭنى ئۇرۇپ ،
«ئىستى، جان!» دەپ قاخشائيسەن .

شاڭجۇ چاپىدۇ ئەخمەت ،
شاڭجۇ چاپىدۇ رەخمەت .
ئۈچ چى سۇنى ئورىگەن ،
داۋاتۇرغا مىڭ رەخمەت .
قاسىم دىگەن شۇباتۇر ،
گەنجىڭ يىگىت ئەمەسمۇ ؟
بىڭسۇنى كورسەتتى ،
باتۇر يىگىت ئەمەسمۇ ؟
كومۇرىمۇ ئورۇلدى ،
داۋاتۇرمۇ قۇتۇلدى .
بوتوك دىگەن دەيۈزگە ،
پومىدۇرلەر تۇتۇلدى .
لىڭسى دىگەن قارا يۈز ،
بېشىمغا بالا بولدى .
زۇخاڭدا تولا يۇرۇپ ،
كوزلىرىمگە قان تولدى .
كوڭلۇمنى ئاچاي دىسەم ،
دۇتتارىمنىڭ تارى يوق .
لىڭسى باش تۇرۇپ بىزگە ،
ئۈلگەن بىلەن كارى يوق .
كاڭشۇ فاڭزىدا ياتسام ،
گوڭتۇ كېلىپ قوغلايدۇ .
ئاچ قالغان يىتىمچىلەر ،
جىڭموما ئوغۇرلايدۇ .

باڭمىدى بولاي دىسەم ،
بولاشمايدۇ ، شىمىتى؟
گوڭتۇرىڭدىن قورقمايمەن ،
جان ئالار خۇدامىدى.

ئاۋۇت دىگەن گوڭتۇرى،
ئېسىپ قويدى ئاسمىنى.
گۈندىخانا جايىڭ دەپ ،
سولاپ قويدى قاسمىنى.

سەمەت دىگەن پاينەكباش،
لىڭسىمەن دەپ توۋلايدۇ.
كاڭشۇلارنى يامان دەپ،
خاڭجالارغا بولالايدۇ.

خاڭجالارنىڭ دەردىدىن،
قېچىپ كەتتى كاڭشۇلار.
مەلىدە ئەدەپ كەتتى،
قامچا تۇتۇپ شاڭيۇلار.

خاڭجاننىڭ ئېتى ئەمەت،
لىڭسىسى يامان سەمەت.
ئېيتساق ھەرگىز تۈگۈمەس،
ئىچىمىزدە تولا دەرت.

گوڭتۇلارغا بوغۇلۇپ،
خاڭلاردا يېتىپ قالدۇق.
خاڭجاسى يامان زالىم،
زۇلۇمغا يېتىپ قالدۇق.

خاڭجاسىدىن قورقماستىن،
سۇيدۇڭگە كىرىپ كەتتۇق.
خوتۇن - بالىمىز ئاش دەپ،
تۇنلەر يېتىپ غەم يەيتتۇق.

كاڭشۇمەن دەپ خاڭلاردا،
گوڭتۇ بىلەن ئېتىشتۇق.
ھالىمىزغا كىم يەتسۇن،
ئېلىشالماي قېچىشتۇق.

كوكيارخاڭدىن ئەكەلدۇق،
قالايدىغان كومۇرنى.
ئىسسىق كۆرمەي ئۆتكۈزدۇق،
ئېسىتقىنە ئومۇرنى.

قەشقەردىن چىققان باللا،
لەنتەيزىدە ئىشلىدۇق.
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
خاڭ تېگىدە قىشلىدۇق.

زالىملارنىڭ خېڭىدا،
مەمەت موللا شەنسىڭتى.
يالاڭچىلار ئالدىدا،
كۈن كۆچۈرمەك تەس ئىدى.

يالاڭچى ئىلەك دولان،
ئىبراھىمنىڭ گوڭتۇرى.
ھەسەن بوتۇڭ ھىلىگەر،
قان يالىغان جوت بورى.

ھەسەن بوتۇڭ دوغىسى،
ئاتىخان شاڭيۇ يورغىسى.
ھاۋۇز قارى مۇزاپىق،
ئادەم ئالداش موللىسى.

خاڭنىڭ ئاستىغا كىرىپ،
كومۇر بىلەن تاش ئالدۇق.
بالىلارنى خىيال قىلىپ،
قارا كۈزگە ياش ئالدۇق.

كومۇر خاڭدا ئىشلەيمىز،
ئايلىقىمىز بەش تەڭگە.
ئەجەپمۇ قېلىپتۇق بىز،
تۈگۈمەس ئازاپىغەمگە.

كېچىلەپمۇ ئىشلەيمىز،
خاڭلاردا كومۇر تاشقا.
بوتۇڭ كېلىپ ئۇرۇدۇ،
سىم قامچا بىلەن باشقا.

خاڭنىڭ ئاستى قاراڭغۇ،
ماڭالىمدۇق يول تېپىپ.
قوللار قاپىرىپ كەتتى،
كومۇرنى دەپ تاش چېپىپ.

پىلىچىگە^① چىقىپ بىز،
خاڭدا كومۇر كولىدۇق.

① خالا ئىسمى

خاڭدا كومۇر ئورۇلسە،
«بارمۇ؟» سەن دەپ توۋلىنىدۇق.

زەمبىلدە توشۇپ كومۇر،
قوللار تېشىلىپ كەتتى.
قوساق ئېچى بەك يامان،
بەللەر پۈكلۈنۈپ كەتتى.

بىز سەيسىگە تۇتۇلۇپ،
ئىشلىنىدۇق كومۇر خاڭدا.
تېنىم تاپماي ئىشلەيمۇ،
قوساق تويىمىدى نانغا.

ئېتىزدىكى بوز تورغاي،
بالىلىرىغا دان بەرگەن.
تۇداخۇن شۇ رەھمەتلىك،
خاڭ ئاستىدا جان بەرگەن.

قاتار - قاتار قاغىلار،
بارساڭلا سالام دەڭلار.
مېنى ئاتام سورىسا،
خاڭنىڭ ئاستىدا دەڭلار.

مىللى نەغمىە قوشمىسى

ئۇيغۇرلار ئاپتۇ، چىلاپچا، جۇمبىل قازان ياساشتەك ھۈنەر-
سەنئىتى بىلەن داڭ چىقارغان مىللەت بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى ئۆزلىرىنىڭ توي - توكۇن، مەشرەپ، مېھماندارچىلىق
قاتارلىق تەرەپلەردىمۇ مۇقام ئاساس قىلىنغان مىللى نەغمىسى
بىلەن داڭ چىقارغان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر مىللى نەغمى-
مىلىرى مىڭ يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە بولۇپ، جاراڭلىق،
رەتلىك، سېستىمىلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن پۈتكۈل
تۈرك ئايماقلىرىغىچە تارالغان.

1930 - يىللاردىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى نەغمىسى
ناھايىتى تەرەققى قىلغان. نۇرغۇن مىللى تىياتىر ۋە ئەل-
نەغمىلىرى قەشقەر، كۇچار، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا سەھ-
نىگە چىقىپ، ئامما ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان.
لىكىن، 1936 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە زالىم شىڭدوبەن
خەلقنىڭ مىللى ئويغۇنۇش كەيپىياتىدىن ئۆلگىدەك قورقۇپ،
خەلق ئارىسىدىكى نەغمىچىلەرنى تۇتۇپ، قاماپ، مىللى مە-
دەنىيەتنى خانى - ۋەيران قىلدى. 10 نەچچە يىلغا سوزۇلغان
دەھشەتلىك تىرورلۇق ۋە جاھالەتتىن كېيىن 1947 - يىللار -
نىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇيغۇر مىللى نەغمىسى يانا قايتىدىن
باش كۆتەردى. ئەينى ۋاقىتتا توقۇلغان بوقوشاقتا - خەلق -
نىڭ مىللى ئويغۇنۇش ھىسسىياتى ۋە ئىلغار مەدەنىيەتكە
بولغان تەلپۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مىللى مەدەنىيەت دۇش -

مەنلىرىگە بولغان غەزەپ - نەپرەتتىكى ۋە جەڭگىۋار ئىرادىسى
ئىپادىلەنگەن.

مىللى ئەغمە سازىمىز،
كوڭۇل ئاچار باغمىز.
كەتتى بىزدىن قارا كۈن،
ئەمدى ئوينار چاغمىز.

ئويناپ كۈلۈپ بارىمىز،
قولغا قورال ئالىمىز.
قارشى چىققان دۈشمەننىڭ،
ئېتىپ جېنىنى ئالىمىز.

ئاچمىل

شەك شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا، سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسى، ھەربى، ئىقتىسادى جەھەتلەردىن شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللاپ، كۆپ ياردەم بەرگەن ئىدى. شەك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يوليورۇق سوراپ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، مالىيە، ساقلىقنى ساقلاش، ئاخبارات قاتارلىق ساھەلەردە بىرمۇنچە ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلغار تەسىرى ئارقىسىدا شىنجاڭدا كونا مائارىپ ئىسلاھ قىلىنىپ، ئارقا - ئارقىدىن نۇرغۇن پەننى مەكتەپ، بىلىم يۇرتلىرى ئېچىلدى، پىئونىرلار لاگېرى قۇرۇلۇپ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى قانات يايدى، نۇرغۇن دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرى، كىنو - تىياتىرخانىلار، باغچىلار ياسالدى،

قۇرۇلۇش - بىناكارلىق ئىشلىرى قايتا جانلاندى؛
 دىنى خوراپاتلىقنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، كوپلىگەن يېزا- قىش-
 لاقلاردا دىخانلارنىڭ ساۋات چىقىرىشنى ئاساس قىلغان كەچ-
 كۈرسىلىرى يولغا قويۇلدى، خوتۇن - قىزلار جەمىيەت ئىشلىرىغا
 ئارىلاشتى. ئۇلار ئىنقىلاۋىي ناخشىلارنى ئېيتىپ، يېڭىلىقنى، ئىل-
 غارلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان نۇرغۇن ناخشا- ئۇسۇللارنى سەھنىگە
 ئېلىپ چىقىپ، ياپۇن باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشنىڭ چوڭ-
 قۇر قانات يېيىشىغا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ خىيانەت-
 چىلىك، پارىخورلۇق، مۇستەبىتلىك ھەركەتلىرىگە قارشى كۈرەش-
 نىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا، مىللى مەدەنىيەت ۋە مىللى
 مائارىپ ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.
 بۇ- ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدىكى بىر مىللى ئۇيغۇنۇش
 دەۋرى بولۇپ، قالاڭلىقنى، كۈنلىقنى رەت قىلىپ، چەتئەل-
 نىڭ ئىلغار نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىش، خۇراپاتلىق، نادانلىق
 نىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىلىم-مەرىپەتنى سۈيۈش، ۋەتەن
 بىرلىگىدە چىڭ تۇرۇپ، دېموكراتىيە، ئەركىنلىكنى قولغا
 كەلتۈرۈشتە زور ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى. بۇقوشاق
 ئەينى يىللاردا توقۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر سەھنىلىرىدە ناخشا
 قىلىپ ئېيتىلغان. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭىلىققا، ئىلىم-
 مەرىپەتكە، گۈللۈنۈپ راۋاج تېپىشقا تەلپۈنۈشتىن ئىبارەت
 مىللى روھى كەيپىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

باغدا گۈللەر ئېچىلدى،
 چىكەڭگە قىستۇرالامسەن؟
 زوقلۇنۇپ ئويناپ- كۈلۈپ،
 كوڭلۇمنى ئاچالامسەن؟

تېرەك بېشىدا قاغا،
پەرق ئېتىپ بىلەلمەسەن؟
ھوسنۇڭدىن گۈل ئۇندۇرۇپ،
قىستۇرۇپ كىلەلمەسەن؟

تام توپىسىگە تام سالدۇق
شامالغا دالدا بولسۇن دەپ.
يار توپىسىگە يار تۇتتۇق،
يۈرەككە پايدا بولسۇن دەپ.

چاپتىم يورغا ئېتىمنى،
يايرىمغا گۈل قىساي دەپ.
كورۇپ ئوتتۇم بېغىمنى،
گۈزەل بوستان ياساي دەپ.

ئاچىل- ئاچىل- ۋاي ئاچىل،
ئاچىلمىساڭ گۈل قايدا؟

تۇرپان خەلقى ئازىسىغا تارقالغان نۇسقىسىنىڭ تىكىستىنى
مەرھۇم شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يازغان ئىدى

گۈلۈم ئاچىلاي دەيدۇ،
باشقا سانجىلاي دەيدۇ.
يارىمنىڭ يۈرەك ئوتى،
تەنگە يامىشاي دەيدۇ.

يارىم ماڭا ناز قىلىۋر،
كۈلۈپ مېنى ماز قىلىۋر.
يار قەدرىنى بىلىمەيسەن،
زىمىستاننى ياز قىلىۋر.
يار دەردىدە خۇن بولدۇق،
تۈگمەنلەردە ئۇن بولدۇق.
قورقۇنچىڭدىن قاتتىق تاش،
بىرلىشەلمەي قۇم بولدۇق.
ياش تەلەپلەر ئۇخلاشما،
يار يولىدا پۇتلاشما.
يارىم ئۈچۈن جان پىدا،
ھەر قەدىمىڭگە مېڭ تىللا.
غەيرەت گۈلۈم ئاچىلغىل،
ھىممەت يولۇم ئاچىلغىل.
يارىم ئۈچۈن بەرسەم جان،
قاچان بولسا بىر ئولۇم،
ياكى ئولۇم، يا كورۇم.

سارىخان قوشىغى

سارىخان قوشىغى. ئەينى يىللاردا غۇلجىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قوشاقتا باغۋەن قىزى سارىخاننىڭ خۇددى قىزىلگۈلدەك چىرايلىق، گۈزەل قىز ئىكەنلىگى، ئەمگەكنى قىزغىن سۈيىدىغانلىغى، ئاتا-ئانىسىنىڭ تەرىپ-بىسىدە ئەخلاىلىق، نومۇسچان، شەمە-ھاياسى بار قىز بولۇپ چوڭ بولغانلىغى، شۇ خىسلەتلىرى ئارقىلىق نۇرغۇن يىگىتلەرنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئاشىق-بىقارار بولغانلىغىدەك جەريانى بايان قىلىنغان. بۇ قوشاقنى ئاساسەن ياش يىگىتلەر توقۇغان.

سېپىلغا چىقىڭ باللا،
دوم-دومنى سوقۇڭ باللا.
پاششاپ، بەگ قوغلاپ كەلسە،
ئارقىغا قېچىڭ باللا.

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئالما تۈگمىدەك بوپتۇ.
كىچىككىنە سارىخان،
ئېلىپ قاچقىدەك بوپتۇ.

باغ ئىچىدە بوستانلار،
ياشرىپتۇ چوكانلار.
سارىخاننىڭ دەردىدە،
ئاقىتى كوزۇمدىن قانلار.

ئاقسارايدا ئولتۇرغان،
سارىخان مىنىڭ يايىم.
كويەرتۇتقا سېلىپ قويغان،
بىخەۋەر جېنىم يايىم.

گۈلزارىڭ ئارا چوغلۇق،
گۈلزار ئىچى بۇلبۇللۇق.
گۈلنىڭ گۈلى سارىخان،
سىزگە سېغىنىپ قۇللۇق.

سارىخان قىزىلگۈلدەك،
بىز ئىشقىدا بۇلبۇلدەك.
سارىخان كۈلۈپ قويسا،
خىزمەت قىلىمىز قۇلدەك.

سارىخان تىلى تاتلىق،
كوڭلىدۇر ئەجەپ قاتتىق.
ئىشكىتىن چىقالمايدۇ،
مەن كەلسەم كېچە ئاتلىق.

سارىخان كىچىك ياشلىق،
ئاي يۈزلۈك، قارا قاشلىق.
ئىشكىگە چىقالمايدۇ،
ئاتا-ئانىدىن باشلىق.

رىزۋانگۈل ھەققىدە

رىزۋانگۈل - شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ بىر ئا - يال جەڭچىسى. ئۇ، 1944 - يىلى غۇلجىنىڭ «ھەرەمباغ» دىگەن يېرىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان شىددەتلىك كەسكىن جەڭگە قاتناشقان، مىللى ئارمىيىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە يارىدار بولغان جەڭچىلەرنى كۈتۈش، يۈتكەش، داۋا - لاش ئىشلىرىنى ئىشلىگەن. بىر قېتىملىق جىددى جەڭدە ئۇ، بىر يارىدار جەڭچىنى داۋالاۋاتقان مەزگىلدە تۇيۇقسىز دۈشمەن ئوقى كىلىپ تېگىپ، مەرتلەرچە قۇربان بولغان. شۇندىن باشلاپ ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ ھەر بىر كوماندىر - جەڭچىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتلىك ھەمىشەسى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ باتۇرلۇق ئىشى - ئىزلىرىنى قوشاققا قوشۇپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقان. رىزۋانگۈل دىگەن بۇ نام مىللى ئارمىيىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇلۇغ مىللى كۈرەشنىڭ ئوت - ئۇچقۇنلىرىنى ئۇلغايتىشىغا ئىلھام بەرگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نۇرغۇن ياش قىز - يىگىتلىرى رىزۋانگۈلنىڭ روھىدىن تەسىرلىنىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، مىللى ئارمىيىگە قاتنىشىپ، قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ياراتقان.

بۇ قوشاققا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر قىزى، ئىنقىلاۋىي قۇربان رىزۋانگۈلنىڭ ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ياشلىق ھاياتىنى بېغىشلاپ، ئوقۇلار يامغۇردەك يېغىۋاتقان جەڭلەردە ئۆزىنى ئۇنۇتۇپ، يارىدارلارنى قۇتقازغان ئۇلۇغۋار روھى مەدھىلەنگەن. ئۇ گەرچە قۇربان بولسىمۇ، «مەڭگۈ تۈزىماي ئېچىلىپ تۇرغان گۈل» سۈپىتىدە ئەۋلاتتىن - ئەۋلات خۇشپۇراق چاچىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

- خەۋەر كەلدى گويىا بىر ،
«سۇلدى» دىگەن قىزىل گۈل .
ۋەتەن ئۇچۇن جان پىدا -
ئەمەسمىدى رىزۋانگۈل .
- ئەل داڭقىنى يات قىلىپ ،
دۈشمەنلەرنى ئېتىپ كۈل .
بەل باغلىغان جەڭلەردە ،
ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۈل .
- ئۇنتۇلسۇنمۇ ؟... ھېچ قاچان ،
ئۇنتۇلمايدۇ رىزۋانگۈل .
ئۇبىر توزىماي ئېچىلىپ ،
تۇرغان ئەسلى قىزىل گۈل .

ئامىنەم ھەققىدە

ئامىنەم- ئاتۇشنىڭ شورۇق دىگەن جايىدىن 1944-يىلى يازدا ئاستىن ئاتۇشتا شىنجاڭ تارىخىدا مەسىلى كورۇلۇپ باقمىغان بىر قېتىملىق چوڭ سۇ ئاپىتى يۈز بەرگەن. كەلكۈن سۇ- تىجەن بىلەن مەشھەت ئارىلىغىدىكى چوڭ جىلغىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ ، ئاتۇشنىڭ نۇرغۇن يېزا- قىشلاقلىرىنى ۋەيران قىلىۋەت- كەن ، نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەرلەر ، زەل-زىرائەتلەر ، داۋۇ- دەرەخ ، ئوي- جايلار سۇ ئاستىدا قالغان. نۇرغۇن ياشانغان كىشىلەر ، ئەر- ئايال ، ئۇششاق بالىلارنى كەلكۈن سۇ ئېقىتىپ كېتىپ جىنىغا زامىن بولغان . يۇرت ئىچىدە قوشاق ئېيتىش بىلەن تونۇلغان ئامىنەم دىگەن ياش قىزىمۇ ئەنە شۇ قېتىم- قى كەلكۈن ئاپىتىدە سۇ ئېقىتىپ كېتىپ ، جەسىدى جىلغى- نىڭ ئايىغىدىكى بىر لايلاڭدىن تېپىلغان ، ئۇنىڭ ئاتا- ئا- نا ، ئۇرۇق- تۇققانلىرى ، يارۇ- بۇرادەرلىرى ۋە ئۇنى تو- نۇيدىغان كىشىلەر ئۇنى ئەسلەش يۈزىسىدىن بۇ قوشاقنى توقىغان.

ئامىنەمۇ - ئامىنەم ،

لايغا پاتقان ئامىنەم .

لايىنىڭ تېگىدە يېتىپ ،

بىيىت قاتقان ئامىنەم .

ئامىنەمنىڭ چېچىنى ،

ئاق ناۋاتتا پاتلىغان .

ئامىنەم چىرايلىقنى ،

ئەمەت ئىمىنگە ساقلىغان .

قوتاندا كالا مورەيدۇ،
ئامىنەمنىڭ كالا سى.
قوشاق قېتىپ يىغلايدۇ،
ئامىنەمنىڭ ئاناسى.
ئامىنەمنىڭ بېغىدا،
چىلگە ئۈزۈم پىشپىتۇ.
تولۇئايدەك ئامىنەم،
لاي تېگىدە يېتىپتۇ.
ئانا دىدىڭمۇ ئامىنەم،
دادا دىدىڭمۇ ئامىنەم.
مىنىڭ بەختىم ئەزەلدىن كار،
خۇدا دىدىڭمۇ ئامىنەم.

قەمبەرنىسا قوشىقى

بۇ قوشاق جەنۇبىي شىنجاڭدا ناخشا سۆيىتىدە كەڭ تارقالغان.
قەمبەرنىسا ۋە قەسى 1943- يىللىرى ئاتۇشتا يۈز بەرگەن. بىر
ياشاغان دىخان ئايىلى بولۇپ، ئۇ، دوپپا تىكىشكە ناھايىتى
ئۇستا ئىكەن. ئۇنىڭ مەرەمنىسا ۋە قەمبەرنىسا دىگەن ناھا-
يىتى كىلىشكەن ئىككى قىزى بار ئىكەن. ئۇلار
ئانىسىدىن ئۆگىنىۋالغان دوپپا تىكىش ھۈنرىگە تايىنىپ
تۇرمۇش كۆچۈرىدىكەن. شۇ يىللاردا مەرەمنىسا بويىغا يىتىپ،
ياتلىق بولۇپ غۇلجىغا چىقىپ كىتىپتۇ. ئۆيىدىكىلەرنىڭ ھال-
ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدىغان بىرەر ئادەم بولمىغان
لىقتىن، ئانىسى كىچىك قىزى قەمبەرنىسانى شۇ يۇرتتىكى
بىر قېرى كىشىگە خوتۇنلۇققا بەر مەكچى بولۇپتۇ. بىراق،
قەمبەرنىسا بۇ ئىشقا پەقەت قوشۇلمايدىكەن، رازى ئەمەس
ئىكەن. شۇ ۋاقىتتا غۇلجىدىكى ئاچىسى مەرەمنىسانىڭ ئاغ-

رېپ يېتىپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئاتۇشقا يېتىپ
كەپتۇ. قەمبەرنىسانىڭ ئانىسى چوڭ قىزىنىڭ كېسەللىك ئەھ-
ۋالىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى بىئارام بولۇپتۇ ۋە ئاخىرى قىزىنى كۆر-
مەك بولۇپ غۇلجىغا يولغا چىقىپتۇ. لېكىن مەرەمنىسانىڭ كېسەلى
بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كېتىپتۇ.
چوڭ قىزى مەرەمنىسادىن ئايرىلغان ئانا كۆتۈرۈپ قوپقىسىز
دەرت - ئەلەملەرنى ئىچىگە يۇتۇپ، غۇلجىدىن ئاتۇشقا قا-
تتىپتۇ. ئۇ تېخى يۇرتقا قايتىپ كەپ بولغىچە يوقسۇللۇق دەر-
دىنى تولا تارتقان، ئۆزىنىڭ ئىختىيارلىقىسىز توي قىلىشقا
ئۇنىمىغان كىچىك قىزى قەمبەرنىسا ئۆزىنى بۇلاققا تاشلاپ
ئۆلۈۋاپتۇ. ئارقا - ئارقىدىن بىر ئۆيىدىن ئىككى كىشى ئۆ-
لۈپ كەتكەنلىكتەك ئېچىنىشلىق ۋاقىتقا ئاساسەن ئۆزىنىڭ
ئانىسى ۋە يۇرت - مەھەللىدىكىلەر بۇ قوشاقنى توقۇغان.

قەمبەرنىسا بىرگۈل ئىدى،
شېخىدا سايىرىغان بۇلبۇل ئىدى.
ئول بىر خۇدانىڭ تەقدىرى،
ئىككى قىزىدىن ئايرىدى.

بىر قولىدا باردۇر قاچىسى،
بىر قولىدا باردۇر يىڭىنىسى.
بۇلتۇر ئۆلۈپتۇ ئاچىسى،
بۇ يىل ئۆلۈپتۇ سىڭلىسى.

قەمبەرنىسا سۇغا چوڭۇپ،
سۇدىن چىقىپ لايدا پېتىپ.
ئومرۇم ئوتتەرىپلاپ يۇرۇپ،
قارا كۆزۈمدىن ياشلار ئېقىپ.

جىنىم بالام قەمبەرنىسا،
ئوتۇڭ يامان مەرەمنىسا.

ئاق دادام

ئەينى يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ھۇنەرۋەن-
كاسىپلار ھايات كۆچۈرۈشكە يول ئىزدەپ، يىگىت-قىزلىرىنى
ئەگەشتۈرۈپ غۇلجىغا چىقىپ ئورۇنلۇشۇپ، ئوي-ئوچاقلىق
بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېزىز يۇرتى قەشقەرنى
ئەسلەپ، نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇغان.
بۇ قوشاق ئەنە شۇ يىللاردىكى ياش يىگىت-قىزلارنىڭ
سېغىنىش ھىسياتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئاق دادام-ئاپپاق دادام،
قەشقەرگە بارغىم كېلىدۇ.
ئاق ساراينىڭ ئالدىدا،
تاماكۇ تارتقۇم كېلىدۇ.
ئاق ساراينىڭ قىزلىرى،
لاچىنىمىكىن، قۇرغۇيمىكىن؟
قولدا ئالتۇن ئۈزۈك،
ئاشىقلىرى زەرگەرەمىكىن؟

ئۇيغۇرخەلق تارىخى قوشاقلىرى

تويلاپ رەتلىگۈچى: ئۇچقۇنجان ئومەر
قەشقەر ئۇيغۇر ئەدىبىياتى ئەسىر قىلدى
شىنجاڭ شەنخۇا كىتاپخانىسى تارقىتىدۇ.
قەشقەر گېزىتى. باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى.
1981 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى.
1981 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلشى

سانى : 22,500

باھاسى، 0.30 يۈەن

كىتاپ نومۇرى: m 10264.2

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى:
ئەنۋەر تۇرسۇن

بەلگىسى: 0.30 يۈەن
定价: 0.30 元